

TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

Doç. Dr. Salim CÖHÇE

ELAZIĞ 1995

TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

Doç.Dr. Salim CÖHÇE

ELAZIĞ- 1995

Dizgi-Baskı:Çağ Ofset Matbacılık
Gazi Caddesi Zırhlioğlu Psj. N0:23
ELAZIG

Tel : 0(424)2121751

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VII
ORTA ASYA TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI.....	VIII
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM HUNLARA KADAR TÜRKİSTAN

A. EN ESKİ ÇAĞLARDAN HUN DÖNEMİNE KADAR ASYA'NIN KAVMİ YAPISI.....	24
a. Sakalar.....	25
b. Masagetler.....	26
c. Sarmatlar.....	27
B. ÇİN'İN SINIR KAVİMLERİ.....	28
a. Kuzeydoğu Kavimleri.....	28
b. Kuzey Kavimleri, "Proto-Moğal Tunghular".....	28
c. Kuzeybatı Kavimleri, ...	29
d. Batı Kavimleri "Tibetliler".....	30

II. BÖLÜM ASYA HUNLARI

A. HUN ADI VE ANLAMI.....	32
B. HUN YURDU.....	40
C. HUNLARIN MİLLİYETİ.....	42
D. HUN ÇAĞININ BAŞLANGICINDA ASYA'NIN SİYASİ DURUMU.....	44
E. BİLİNERİ İLK HUN HÜKÜMDARI; TOU-MAN (TUMAN) DEVİRİ.....	48

III. BÖLÜM

HUN DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE YÜKSELME DÖNEMİ

A. METE / MAO-TUN (BAGATIR) DEVRİ (M.Ö.209-174).....	53
a. Mete Adı Meselesi.....	54
b. Mete-Oğuz Han Meselesi.....	55
B. MAO-TUN'UN SİYASİ FAALİYETLERİ.....	59
a. Doğu (Tunguz) Seferi.....	59
b. Yüeh-Chih Seferi.....	60
c. Çin Seferi.....	61
d. Mao-tun'un Batıdaki Faaliyetleri ve Türk Birliğini gerçekleştirmesi.....	66
e. Mao-tun'un Devleti Yeniden Tanzim Etmesi.....	68
f. Mao-tun'un Son zamanlarında Hun Devletinin Ulaştığı Coğrafi Sınırları.....	71
C. Kİ-OK / LAO-SHANG (GÖKHAN) DEVRİ (MÖ. 174-160).....	72
D. KÜN-ÇİN / CHÜN CH'EN DEVRİ (M.Ö 160-126).....	75

IV. BÖLÜM

İÇ KARIŞIKLIKLAR VE DURAKLAMA DÖNEMİ

A. İ.Tİ-ŞA / İ-CHİH-HSİEH DEVRİ (M.Ö.125-114).....	77
B. O-UI / WU-WEI DEVRİ (M.Ö 114-105).....	80
C. O-SU-Lİ/ERH DEVRİ (M.Ö 105-102).....	82
D. HU-Lİ-HO / CHÜ-Lİ-HU DEVRİ (M.Ö 102-101).....	83
E. TSÜ-Tİ-HOU/CH'İEH-T'İ-HOU DEVRİ CHU-T'E-HO (MÖ 101-96).....	83
F. HO-LO-KO/ HU-LU-KU DEVRİ (M.Ö.96-85).....	85
G. O-YEM-TE/HU-YEN T'İ DEVRİ (M.Ö 85-68).....	87
H. Hİ-Lİ-KUAN-KU /HSU-LÜ-CH'UN-CH'Ü DEVRİ (M.Ö 60-58)...	88
İ. AK-YEN-KU-TE /KU-YEN-CH'Ü-İ DEVRİ (M.Ö 60-58).....	89

V. BÖLÜM

HUNLARIN İKİYE AYRILMASI VE YIKILMASI DÖNEMİ

A. HO-HAN-YEH DEVRİ VE HUNLARIN İLK PARÇALANMALARI (M.Ö.58-31).....	90
B. TÜRKLERİN BATIYA KAYMAYA BAŞLAMALARI VE CHİH CHİH (Çİ-Çİ) (MÖ.54-36).....	92
C. HUNLARIN ÇİN'E BAĞLANMALARI VE BÖLÜNMELEİNE KADARKİ OLAYLAR (M.Ö.56 MS.48).....	94
D. KUZEY HUNLARI (M.S 48-93).....	96
E. GÜNEY HUNLARI (M.S.48-216).....	98

VI. BÖLÜM

HUNLARIN SİYASİ VE İCTİMAİ TEŞKİLATLARI

A. HUN DEVLET TEŞKİLATI.....	100
a. Hükümdar.....	100
b. Hatun.....	101
c. Devlet Meclisi.....	101
d. Vezir.....	102
e. Doğu ve Batı Bilge Eligleri.....	102
f. Ordu.....	103
B. HUN KÜLTÜR VE MEDENİYETİNE UMUMİ BİR BAKIŞ.....	104
C. HUNLARIN TÜRK VE DÜNYA TARİHİNDE OYNADIKLARI ROLLER.....	109
SONUÇ.....	112
BİBLİYOGRAFYA.....	115

ÖNSÖZ

Günümüzde bazı milletler kendi tarihleri hakkında son ve kesin kararları hemen hemen vermişlerdir. Yani, kendi mazilerinin en karanlık dehlizlerini bile aydınlatmışlardır. Artık onlar, varlıklarının nerede başladığını, hangi yollardan ve nasıl bugüne geldiklerini gayet iyi bilmektedirler. Bugüne nereden ve nasıl geldiğini bilen bir milletin ise, nereye ne şekilde gidebileceğini, yani; geleceğini en iyi bir biçimde tayin etmesi güç değildir. Zira, geçmişin toplamı hali, hal de geleceğin çekirdeğini oluşturur. Halbuki biz hala, tarihimizin bin mi, üçbin veya beşbin yıllık mı olduğunu, devletimizin 1071 de mi, yoksa 1299 veya 1923 de mi kurulduğunu taştırmaktayız.

Milli tarihimiz hakkındaki tartışmalar bir yana tarihi, sadece geçmişteki bir olaylar dizisi gibi gören, zeka ve enerji gerektirip sonuç getiren pek çok verimli saha varken geçmişini araştırmak, yazmak için zaman harcanmasına akıl erdiremeyenler de vardır. Halbuki günümüzde ilim ve teknolojiye gelişmeler tarihi de, ihmal edilebilirlikten çıkarmakta, aynı zamanda çağımızı "tarihçi kafasıyla düşünme çağı" haline sokmaktadır. Aslında tarih, diğer ilim dalları gibi bir konudan, sadece geçmişten ibaret değildir. İnsanlara doğru neticelere varmaları için yön veren bir düşünce tarzıdır. Geçmişini bilmeyen, kendisini tanımayan bir toplum, tıpkı hafızasını kaybetmiş, akıntıya kapılıp, nereye sürüklendiğini bilmeyen insanlar gibidir.

Bazı milletler tarihi yapar, bazıları da onu yazarlar diye bir söz vardır. Gerçekten de bu gün bazı milletler varlıklarını büyük ölçüde tarih yazıcılıklarına borçludurlar. Aslında bütün insanların geçmişten cesaret almaya, onu öğrenmeye ve bu surette tecrübe kazanmaya ihtiyaçları vardır. Bunun, sağladığı ruhi tatmin yanında günlük hayatta da bir takım faydaları mevcuttur. Her şeyden önce insanlar ve toplumlar gelecek ile ilgili olarak doğru değerlendirmeler yapmak zorundadırlar. Bu kendilerinin iyiliği kadar, dünya barışının da birinci şartını oluşturur. Bu noktada tarih, geçmişin tecrübelerini ortaya koyarak insanlığın istifadesine sunar ve çağdaş değerlerin de daha iyi takdir edilmesine imkan sağlar. Bu hususları Leon Halkın "Geleceğin hayalleri, geçmişe karşı gelmek istedikleri zaman bile, kendi unsurları içinde ona bağlı bulunmaktan kurtulamazlar" sözleriyle gayet güzel bir şekilde ifade etmektedir. Esasen insan geçmişini ne kadar iyi tanırsa, onun, o ölçüde

az kölesi olur.

Diğer ilimlerdeki gelişmeleri takip edip, insanların kültür seviyelerinin yükselmesine yardımcı olan tarih ilmi, cemiyetlerin hayatında, belki ilk bakışta fark edilemeyecek daha pek çok önemli roller oynamaktadır. Her şeyden önce, insanlarda ahlak şuurunu uyandırıp manevi değerlerin gelişmesinde etkili olurken, aileden başlayıp millete doğru gelişen bir sevgi ve bağlılığın da doğmasına imkan hazırlar. Tarih üzerinde tefekkür, tenkid zihniyetinin doğru bir şekilde teşekkülünde ve muhakeme gücünün artması yanında insanı ve toplumu tanıyıp, tanıtmada önemli bir yere sahiptir. Tecrübî ilimlerde matematiğin rolünü, sosyal bilimlerde tarih üstlenmiştir. Başka bir ifadeyle bu ilimler "doğruluğun ve hakikatin teminatıdır."

Büyük önder Mustafa Kemal Atatürk, verilecek eğitimin seviyesi ne olursa olsun her şart ve ahvalde Türk çocuğuna öncelikle millî benliğine ve an'anatına düşman olan akımlar ile mücadele yollarının öğretilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Böylelikle o, Türk eğitiminin özellikle de tarih eğitiminin başta gelen amacının ne olduğunu tesbit eder. Ayrıca hedef gösterdiği çağdaş medeniyet seviyesinin en ön saflarına nasıl ulaşılabilirliğimizi ve orada hangi değerlerle yer alabileceğimizi de "Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça, kendisinde daha büyük işler yapabilme kudretini bulacaktır." sözleriyle ortaya koymaktadır. Bu sözler, Türkiyede tarih eğitime verilmesi gereken değer ve tarihçinin yüklendiği sorumluluğa işaret etmesi bakımından da çok önemlidir. Unutulmamalıdır ki, tarih yazmak da, tarih yapmak kadar önemlidir.

Mustafa Kemal Atatürk'ten sonra devlet adamlarının tarihe olan ilgilerinin azlığı, bu ilim dalında günümüzdeki neticenin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ama, herşeye rağmen tarih ilmi Türkiye'de gelişmektedir. Ona rağmen Türk tarihi daha tam olarak ne yazılmış, ne de değerlendirilebilmiştir. Ayrıca Atatürk'ün ölümünden sonra şaşılacak derecede halkla ilgisini kesmiş olan tarihçilerimizin, bu gün geleceğimizi şiddetle ilgilendiren hemen hemen hiçbir konuda sesleri duyulmamaktadır.

Bir milletin tarihini en iyi o milletin bilginleri inceler. Bütün milletlerden Türk tarihi uzmanları yetişmiştir. Ama Türk tarihini en iyi yazacaklar yine Türklerdir. Bu, bütün milletler için böyledir.

VI

Tarihçiliğimiz monoğrafya yazarlığından kompozisyon ve fikir tarihçiliği seviyesine yükseldiği zaman ne olup, ne olmadığımızı çok daha iyi anlayacak duruma geleceğiz.

Tarihçi geçmişin muhasebe ve muhakemesini yapmakla hadiseler, şahıslar ve milletler hakkında hükümler vermektedir. Böylelikle bazen bir toplumu bütünüyle mahkûm etmekte, bir diğer cemiyeti şan ve şerefe boğmaktadır. Hadiseler değişmez. Şüphesiz tarihi yapan şahıslar ve topluluklar da aynı şahıs ve topluluklar olarak kalır. Fakat günümüzde değer hükümlerinin tarihçiden tarihçiye hayret uyandıracak derecede değiştiğini görmekteyiz. Halbuki, hiçbir hakim, tarihçi kadar geniş bir alanda hükmetmemiş, karar vermemiştir. Onun için bilgisinin yanında vicdanıyla da başbaşa olmayan bir tarihçi, milletine olduğu kadar insanlığa da ihanet etmiş demektir.

Türkiye’de Türk tarihinin halen en az araştırılan ve yazılan sahasını Türkistan Tarihi oluşturmaktadır. Son zamanlarda Türkistan’daki siyasi teşekküllerin kısmen de olsa bağımsızlaşmış olması, en azından şimdilik fazla bir değişiklik meydana getirmemiştir. Dileğimiz, en kısa sürede bütün meseleleri halledilmiş ve yazılmış bir Türk Tarihi görebilmektir.

Malatya 1995

Doç.Dr. Salim CÖHCE

VII

KISALTMALAR

D.L.T.	: Divan-û Lûgat-it-Türk
D.T.C.F.D.	: Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.K.	: Millî Kültür
Nu.	: Numara
s.	: Sahife
Sy.	: Sayı
T.D.E.K.	: Türk Dünyası El Kitabı
T.E.D.	: Tarih Enstitüsü Dergisi
T.K.E.K.	: Türk Kültürü El Kitabı
T.T.	: Türk Tarihi
Vb.	: Ve benzerleri
Vd.	: Ve diğerleri
v.s.	: Ve saire
yy.	: Yüzyıl

VIII

I. ORTA ASYA TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI

A. Türkçe Kaynaklar:

1.Bengütaşlar (Kitabeler/Yazıtlar): Yenisey ve Orhon Nehri civarında bulunan ve ilk defa bazı Çin kaynaklarıyla Cüveynî'nin Tarih-i Cihangüşa'sında bahsedilen Bengütaşlar 18. yüzyıla kadar ilim aleminin meçhulu olarak kalmışlardır. Alman nebatatçı Messer Schmidt, ilk defa Yenisey kitabelerinden, birini tesbit ederek bundan Petersburg İlimler Akademisini haberdar etmiştir.(1721) Fakat, muhteva bakımından önemsiz olan, hatta bazılarının Kırgız mezar taşları olduğu tesbit edilen bu kitabeler önceleri pek dikkat çekmemişti. İlim aleminin bu taşlara dikkatini çeken İsveçli subay Strahlenberg olmuştur.

1709'da Poltova'da Ruslara esir düşen bu subay, sürgüne gönderildiği bu bölgede serbestçe incelemelerde bulunmuş ve 1722'de sürgünden döndükten sonra araştırmalarıyla birlikte bazı Yenisey kitabelerini de yayınlamıştır. Strahlenberg'in bu yayını ilim aleminde büyük bir heyecan uyandırdı. Nihayet 1889'da Rus bilgini Yadrintsev, sonradan Bilge Kağan ve Kül Tigin kitabeleri olduğu anlaşılan taşları Koşo Saydam bölgesinde buldu. Bunun üzerine 1890 da Finli Heikel, 1891'de de Radloff başkanlığında düzenlenen iki ilim Seferi neticesinde Bengü taşların fotoğrafları Avrupalı ilim dikkatine tetkine büyük atlaslar şeklinde sunulmuştur. Bundan sonra 1893 de Danimarka'lı W.Thomsen ve 1895'de de Radloff birbirlerinden habersiz olarak bu yazıyı

IX

müellifi bizzat Bilge Kağandır. Kardeşinin hayatını anlatmıştır. Bengütaşın batı cephesinde Türk-Çin dostluğunun nişanesi olarak bir de Çince kitabe yer alır.

c. Bilge Kağan Bengütaş: 735 yılında Bilge Kağan'ın ölümünden bir yıl sonra Yolluğ Tigin tarafından dikilmiştir. Bu da Sağdan sola yazılmıştır ve Bilge Kağan'ın hayatını anlatır.

Bengü taşlar üzerinde bizde ilk çalışan Kamus-ı Türki'nin yazarı Ş.Sami olup (1928), O'nu Necip Asım (1935) Rağıp Hulusi Özdem (1940) izlemiştir. Bengütaşlar üzerine bizde ve dışarıda yapılan en önemli araştırmalar Şunlardır:

- a. W. Radloff, Atlas I... IV (Bengütaşların Fotografları) 1892
- b. W. Thomsen, Incirption de L'orkhun dechiffress-1894
- c. H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları I...IV, Ankara 1936-1941)
- d. T.Tekin, A Grammer Of Orkun Turkic, Bloomington 1968
- e. M.Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1982

II. Uygur Metinleri: İlk defa 1890 yılından itibaren bulunmaya başlanan bu metinlerin çeşitli kazılardan sonra elde edilenleri bugün Londra, Paris, Berlin, Tokyo, Moskova ve Pekin'de bulunmaktadır. Metinler, Çoğunlukla sosyal ve dini konuları ihtiva etmektedir. Yalnız Uygur yazısıyla bulunmuş bir Oğuz Kağan Destanı metni çok önemli olup, bunun metinler üzerine yapılan çalışmalar şunlardır.

- a. F.W.Müller, Uygurica, Berlin, 1908-1931
- b. W.Radloff Uygurische Sprache Denkmaler, Leningrad 1928
- c. Bang-Rahmeti-Gabain, Türkische Turfan Texte I....V. Berlin 1929-34
- d. W.Bang. R.R.Arat, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936.

B. Çince Kaynaklar: Türk Tarihi için Çin kaynaklarının önemi zamanımızdan epeyce önce anlaşılmış olup, J.De Guignes'in bu kaynaklardan büyük ölçüde istifade ederek yazdığı meşhur tarihini esas alan Süleyman H. Paşa (Tarih-i Alem, 7.Fasıl S: 383, 453) ilk defa bizi Çin kaynaklarından haberdar etmiştir. Daha sonraları st. Julien, Leon Chaten, Be Ed. Chavvannes'in bu kaynaklardan yaptıkları tercümeler Türk Tarihi yazıcılığında büyük ölçüde kullanılmıştır. (Dr. R.Nur, Türk Tarihi I-XII, M.Şemseddin. Mufassal Türk Tarihi, ve diğerleri)

Fakat, Çin kaynaklarından en geniş ölçüde yararlanmamamız W.Eberhard'ın Ankara Üniversitesi'ndeki hocalığı sırasında ve talebesi Prof. Dr. Bahaddin Ögel ile mümkün olmuştur.

Adı geçen Çin kaynakları Şunlardır:

a. Shih-Chi (Si-Çi): 130 cilttir. Han sülalesi zamanında S-Ma-Çen (M.Ö.145-96) tarafından yazılmıştır. M.Ö.107-8'de başlanan eser M.Ö.91 yılında tamamlanmıştır. Eserin ismi "Tarih Hatıraları" manasına gelmekte ise de, eser bir çeşit "Eski Çağ Umumi Çin Tarihi" niteliğindedir. Mitolojik Çin İmparatoru Huang-ti (M.Ö. 2679) devrinden Han Sülalesi imparatorlarından Wu-ti (M.Ö.122) ye kadar geçen 2636 yıllık olayları anlatan eserin hazırlanışında bazı tarihi belgelerin yanında (M.Ö.140-127) yıllarında Hunlara esir düşen ünlü Cang-Çien'in hatıra ve raporları da kullanılmıştır. İmparator biyografileri (12 cilt) şecereleler (10 cilt), müzik, kanun, vergi, din, örf ve adetler gibi çeşitli bilgiler ve soylu aileler ile önemli şahsiyetlerin biyografilerinin verildiği eserin 110.cu cildinde M.Ö.2205'den M.Ö.102 yılına kadar ki Siung-nular ve atalarına ait bilgiler verilmektedir. Bugün yabancı dillere tam bir tercümesi bulunmayan eserin üç kopyası elimizde olup bu kopyalar daha sonraları istinsah edilmiştir. Ayrıca kopyalar eserin aslına pek uymamaktadırlar. Zaten eserin bazı bölümleri (10. bölüm) kayıp olup, bazı bölümleri de (4.bölüm) sonradan ilave edilmiştir.

b. Han-shu: (Han-şu/Han Kitabı): 120 cilt olan eser İkinci Han sülalesi devrinde köklü ve alim bir aileden gelen Ban-biao tarafından yazılmaya başlanmış bunun topladığı belgelere dayanarak yazım işini oğlu Ban-gu (M.S.32-91) yürütmeye çalışmışsa da eser, Ban-gu'nun kız kardeşi Ban-cao tarafından otuz kırk yıl daha çalışılarak tamamlanmıştır.

Han sülalesinin tarihi olan eser Kao-çu'dan Wank-Manga (M.Ö.206, M.S. 23-25) kadar ki olayları ihtiva etmekte olup hazırlanışında Shih-chi'den büyük ölçüde istifade edilmiştir. Batı dillerine tam bir tercümesi bulunmayan eserin 94. bölümü tamamen Siung-nu'lara ayrılmış olup ayrıca imparator ve önemli şahsiyet biyografilerinde Hunlara ait epeyce malumat vardır. Ban-gu bu eserle çin tarih yazıcılığına önderlik ederek, yeni bir üslup kurmuştur.

XI

c. Ho-han-shu (Son Han Sülalesinin Kitabı): 120 ciltten oluşan eser Lio Hanedanı (M.S.420-477) zamanında Fau-ye isimli biri tarafından hazırlanmıştır. Eser, Ho-han sülasesi devrine ait 196 senelik (M.S.25-220) tarihi olayları kaydededer. 10 kısma ayrılan eserin 30. cildi Lio-cau tarafından Han-şu'nun devamından (Sui-han-şu) alınarak sonradan ilave edilmiştir. Eserin 119. bölümü batı dillerine tercüme edilmiştir.

d. San-gui-ci (Üç Devlet Kitabı): 65 cilt oluşan eser Çin sülalesi devrinde Çeng-so (M.S.233-297) tarafından hazırlanmış olup M.S.220-277 yılları arasındaki olayları ihtiva eder. Bu eserde Çin sülalesinden hemen önce kurulan Wei(30 cilt) Şu (15 Cilt) ve U (20 cilt) devletlerinin tarihi konu edilmişse de Çeng-so'nun ölümünden sonra resmi tarih olarak kabul edilmiştir.

e. Cin-şu (Chin-shu/ Çin Kitabı): 130 cilt olan bu eser Tang sülalesi imparatorunun emriyle Hi-fa-sing ve bir kısım arkadışının birlikte yazdıkları tarihin beğenilmemesi üzerine, başvezir Fang-Siuen-Ling ve iki yardımcısı tarafından hazırlanmıştır. O sebeple esere, "İmparator tarafından hazırlanmış" adı da verilir. Bütün Çin'in resmi tarihi olarak da kabul edilen eser, aynı zamanda Çin sülalesinin (M.S.265-419) resmi tarihidir.

Batı dillerine tam tercümesi yapılmayan eserin 30. bölümü yabancıların Çin'de kurdukları devletlere ayrılmış olup, kişi biyografilerinde de Hunlara ait tamamlayıcı bilgiler mevcuttur.

f. Sung-şu (Lio-sung Kitabı): 100 cilt olup Liaug sülasi devrinde (M.S.557) imparatorun emriyle Sen-yüe (M.S.441-513) tarafından diğer kitaplardan derlenerek meydana getirmiştir. Çi sülalesi devrinde tamamlanan eser 420-478 yılları arasındaki olayları ihtiva eder.

g. Nan-ci-şu (Güney Ci Kitabı): 59 cilt olan eser diğer kitaplardan da toplanan malumatlarla birlikte Şan-cau ve Ciang-yenin, Çi tarihinin Siao-ci-sien (489-537) tarafından tamamlanmasıyla oluşmuştur.

h. Liang-şu (Liang Kitabı):56 cilttir. Liang-ça'nın başladığı bu

eser oğlu Yiao-si-lien tarafından tamamlanmıştır.

1. Çen-şu (Çen Kitabı) 36 cilttir. Tang imparatorunun emriyle Yiao-si-lien tarafından hazırlanmıştır.

j. Wei-şu: 130 ciltten oluşan, ancak bugün 114 cildi elimizde bulunan bu eser To-ba ailesinin kuzey Çin'de kurduğu Wei Devletinin resmi tarihidir. Çin-Şu'ya nazaran Hunlar hakkında daha fazla malumat vardır.

k. Pei-shih: 100 bölümdür. 93. bölümü Hunlara ait olup Wei ve Sui sülalelerinin resmi tarihi niteliğinde olduğu gibi Kuzey Çin'de kurulan daha başka devletlerin de tarihidir.

Bunlardan başka şu üç eserde Türkistan Tarihi açısından önemlidir.

l. Chou-shu (557-581)

m. Sui-shu (551-618)

n. Tang-shu (618-907)

C. Orta Asya Türk Tarihi İslami Kaynakları

1. Cuveyni, Ala âl-Din Ata Melik b. Muhammed, Tarih-i Cihanguşay, Leiden 1937

2. İbn el-Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, El-Kamil fi't-Tarih I-XII (Nşr. C.J.Tornberg) Beyrut 1979.

3. Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, Fütûh el-Buldân,, (nşr. A.E. Tıbbâ Ö.E. Tıbbâ) Beyrut 1987.

4. Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b.el-Hüseyn b.-Ali, Murücü'z-Zeheb Ve'l Meâdini'l-Cevher I-IV, (nşr. K.Ş.Rufâi) Beyrut 1989

5. Taberî, Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusûl-ü Ve'l-Mülûk I-X (nşr.M.E.F. İbrahim) Kahire 1967.

6. Gerdîzî, Ebu Said, Abdu'l-Hayy b.Dahkak, Zeynü'l-Ahbar (nşr. Abdu'l-Hayy Habibi) Tahran 1347

7. el-Mervezi, Şerefü'z Zaman, Tabayı'l-Hayavan, London 1942

8. Raşiduddin Fadlullah el-Hemedâni, Câmiü't-Tevarih (nşr.

XIII

F.el-Muti ez. Sayyad-H.el-Haşşab), Beyrut 1983.

9. Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lügât-it Türk (nşr.B.Atalay)
Ankara 1985

10. Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Trâkime, (nşr. M.Ergin)
Tercüman 1001 Temel Eser

11. Uluğ Beğ, Şeceret'ül-etrak (Veya Tarih-i Erbaa-ı Ulus)

D. Diğer Kaynaklar

1. Eski İran kaynakları

a. Zend-Avesta

b. Fars Kitabeleri ve yazılı parçalar

2. Yahudi Kaynakları

a. Tevrat (Ahd-i Atik)

3. Bizans Kaynakları

a., Menandros Protector

b. Th. Simokattes, Chorongraphia (Coğrafya)

c. Ammianus Marcellenus, Rex Gestae

d. Ptolemius (Batlamyus), Atlas

4. Ermeni ve Süryani Kaynakları

a. Urfalı Matheus, Vekayinâme, (Nşr. H.D. Andreasyan),
Ankara 1987.

b. Bar Hebraeus, Ebu'l Ferec Tarihi, (Nşr. Ö.R.Doğrul)
Ankara 1945

c. Süryani Mihael, Chroniquede Michelle Syrien (Süryani
Mikhael'in Kroniği) (Nşr. H.D.Andreasyan) Ankara

E. Araştırma eserleri

a. Yabancı dilde

1. Ed. Chavannes, Documents Durles Tou-kiue (Turcs),
Petersbourg 1903

2. W.Eberhard, das Toba-Reich Nord Chinas, Leiden 1949.

3. M.De Groot, Die Hunnen der Vorchiristischen Zeit I,
Berlin 1921

4. R.Giraud, L'Empire des Turcs Celestes, Paris 1960

XIV

5. R. Grousset, L'empire des Steppes, Paris 1941
6. U. M. E. Göran, The early Empires of Central Asia, North Carolina 1939
7. W. Radloff, Aus Sibirien I-II, Leipzig 1882
8. J. Deguignes, Histoire des Huns et Turcs, I-V, Paris 1756-1758
9. J. Deguignes, Hunların, Türklerin Moğolların ve sair Tatarların Umumi Tarihi
10. De Groot, Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Berlin 1921
11. W. Radloff, Aus Sibirien, I-II, Leipzig 1882
12. W. Eberhard, Das Toba-Reich Nordchinas, Leiden 1949
13. R. Grousset, L'empire des Steppes, Paris 1941

GİRİŞ

En eski devirlerden günümüze kadar Türklerin vatanı olan Türkistan'ın da yer aldığı Asya kıtası coğrafi bakımdan beş büyük kısma ayrılmıştır. Coğrafyacılar tarafından çizilen bu sınırlar yalnız coğrafi bakımdan birlik gösteren araziye değil, aynı zamanda Asya'nın tarihi ve medeni sahalarını da göstermektedir. Buna göre Asya'nın bölümleri; Kuzey, Doğu, Güney, Ön Asya'dan ibarettir. Kuzey Asya; aşağı yukarı bugünkü Sibiryadır. Doğu Asya Çinlilerin istila ettikleri topraklar hariç asıl Çin, Japonya ve Japon adaları, Kore, Amur Vadisi ve Kamçatka'dan müteşekkildir. Güney Asya; Hindistan, Çin Hindini ve Doğu Hint adalarını ihtiva eder. İran, Afganistan, Ermenistan, Anadolu, Suriye, Arabistan ve Irak ise Ön Asya'yı teşkil eder. Bu dört büyük arazi parçasının merkezinde de Orta Asya yani Türkistan yer alır.

Türkistan; Güneyde Himalaya Dağları, kuzeyde Sibirya, doğuda Büyük Kadirgan Dağları, Batıda Hazar Denizi ile çevrelenen ve yüzölçümü yaklaşık 9.000.000 km²'ye varan büyük bir ülkedir. Başlıca iki büyük dağ dizisi ve iki büyük çöl, bölgenin yeknesaklığını bozmaktadır. Bunlardan Altay Dağları, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanmakta olup 1600 km'yi bulmaktadır. Güneydeki Tanrı Dağları ise doğu-batı istikametinde uzanır ve 2600 km'yi bulur. Her iki dağ silsilesi arasında Çungarya, çöllük ve bozkır sahası yer alır ki, burası doğudan batıya açılan bir kapı durumundadır. Tanrı Dağlarının güneyinde Taklamakan Çölü bulunur. Bu çöl doğuda Lob-Nur civarında başka bir büyük çölle yani Gobi Çölü ile birleşir ve Gobi Çölü de doğuda Kadirgan Dağlarına kadar uzanır. Diğer taraftan Kansu Vadisinden başlayıp Çin içlerine kadar uzanan Wei Irmağı ise Doğu Asya'yı, Türkistan'a bağlayan önemli bir geçit durumundadır.

Yukarıda ana hatlarıyla sınırlarını çizdiğimiz Türkistan'ın ziraate elverişli toprakları oldukça azdır. Bu zor şartlara rağmen başlangıçtan itibaren hayatlarını idame ettirmeye çalışan Türklerin ilk defa bu coğrafyanın neresinde zuhur ettiği meselesi halen tartışılmaktadır. Bir başka deyişle Türkler tarihte ilk olarak ne zaman ve nerede görülmüştür? Sorusu halen cevaplandırılmamıştır. Aslında biz bu soruyu sorarken Türklerin kendilerine has en eski maddi medeniyet kalıntılarının nereden hangi bölgede tesbit edildiğini kastetmekteyiz. Değilse bir milletin tarih sahnesinde ilk görüldüğü yer o milletin en eski devirlerden beri orada

oturduğunu göstermez. Anayurtlarından ayrılıp da çok uzaklarda tarih sahnesine çıkan milletlerin (Mezopotamya'da Sümerler, İtalya'da Etrüskler, Anadolu'da Hititler vb.) sayısı hiç de az değildir. öyleyse Türklerin kendilerine has en eski maddi medeniyet kalıntılarının bulunduğu, ilk defa tarih sahnesine çıktığı yer neresidir?

Türklerin Ana Yurdu: Bu meseleyi geçen asırdan beri münakaşa eden batılı ilim adamlarının görüşleri şöyledir. J. V.Hammer, J.Klaprothe, W.Scott, Wiedemann, M.A.Castren, A.Vambery, E.Oberhummer gibi tarihçiler Çin kaynaklarına da dayanarak Altay Dağlarını Türklerin ana yurdu kabul ederken, J.Strzygowsky gibi sanat tarihçileri Kuzey-batı Asya sahasını, İ.Zichy, O.Menghin, W.Koppers, G.E.Smith gibi kültür tarihçileri İrtiş Baykal Gölünün güney-batısını, Yenisey Nehri başlarını, E.Parkor, G.J.Ramstedt, Kadırgan Dağları çevresini ve Mançurya'yı, yine Ramstedt, Mançurya ile Moğolistan'ın güney kısımlarını, W.Radlof, L.Ligeti Altayların doğusunu yani bugünkü Moğolistan'ı, K.H.Menges 90. boylamın doğusunu Türklerin ana yurdu olarak göstermişlerdir. G. Almasy, menkıbe ve destanlara dayanarak Altayların güneyini, Tiyanşan (Tandı Dağları) mıntikasını kesinlikle Türkler'in ana yurdu sayarken N.Poppe; tüm Orta Asya'yı W.Tomaschek; Baykal Gölünün doğusunu, M.Raseneni, Ural Dağlarının doğusunu, Ural Dağları ile Altay Dağlarının arasını Türklerin ana yurdu olarak kabul etmişlerdir. Yine dilcilerden Gy.Nemeth Türk ana yurdunu Macarların ana yurtlarının yakınında aramış ve Urallarla Altay Dağları arasında uzanan sahanın kuzeyini, yani bugünkü Kazakistan'ı Türklerin ana yurdu olarak göstermiştir. Rasonyi'de Türk ana yurdunun İndo-Cermen anayurdunun yanında ve bugünkü Kazakistan'da olması gerekir diyerek Gy. Nemeth'e katılmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi batılılar meseleyi kendi meşgul oldukları ilim dalları bakımından ele alarak bir neticeye varmaya çalışmışlardır. Bizde de R.Nur, belli bir anayurt tesbitinden ziyade Türk yurdunu Türk'ün asıl yurdu olarak Kuzeybuz Denizinden Pekin'in 200 km aşağısıyla Tibet, Himalaya Dağları, Bağdat ve Antakya'nın güneyine, Japon Denizinden Vardar Nehri boyunca Macaristan'ın batı hudutlarından, Kief'den Baltık Denizeine ve ondan Kuzeybuz Denizeine çekilecek hatta kadar olan bölge olarak göstermektedir. "Bu kadar geniş bir yurda dünyada hiçbir milletin sahip olamadığını belirten R.Nur işte

bu pek geniş toprak Türk'ün asıl yurdu asıl vatanıdır. Türk Tarihinin bilemeyeceği kadar eski günlerden beri burada doğmuş, burada yaşamıştır. Bu topraklar Türk'ün öz yurdu atalarından kalma malı, mirasıdır" demektedir.

H.Z.Koşay yukarıda görüşünü verdiğimiz Marttin Rasanen'in görüşünü paylaşıırken "Fin kavimleri bu anayurttan batıya, Türkler ise doğuya göç etmişlerdir. Aksi varid değildir" demektedir. Z.V. Togan, Gy. Nemeth ve G.Almasy'nin vardığı neticeleri benimseyerek, "İlk defa olarak Türklerin ve Moğolların mufassal tarihi yazan De Guignes'in ve en son olarak bu meseleye ait tedkikatta bulunan Necip Üçok'un da kabul ettikleri bu son fikre ben de öteden beri taraftarım. Bence Türk'ün anavatanı; Tiyaşan'ın (Tanrı dağları) garp ve şimal yamaçları ile Aral gölü mıntıkasıdır.... Türk anayurdunun Tiyaşan (Tanrı Dağları)-Aral mıntıkası olduğu ve Türklerin muhtelif kavimlerle temasları ve fütühatları, eski Türk, Çin, İran ve Yahudi rivayetlerinden de öğrenilebiliyor." dedikten sonra Wei Sülâlesi tarihinde ve "Mücmel üt-tavarih va-l kısas" da Türkün asıl vatanı olarak Isık-göl ile Çu mıntıkasının gösterildiğini kaydediyor.

O.Turan, bu konuda; "Tarih"i, lisanî ve destanî delillere dayanan araştırmalar, Türk anayurdunun Altay-Ural dağları arasında yayılmış geniş bölgeler olacağını meydana koymuştur. Gerçekten tarihî bilgilerimiz yanında destanî rivayetler de anavatan merkezinin Balkaş, Aral ve Isık-göl bölgesinde olduğunu göstermektedir." diyor. Bu konuda dilden hareket eden H.N. Orkun ise; "Türk dili; Ural dilini konuşan kavimlerle akrabalık derecesinde bir münasebette bulunmuştur. Yapılan araştırmalara göre Ural kavimlerinin en eski anayurdu şimali doğu Avrupadır... Türk kavimleri de sıkı münasebette bulunduğu Ural kavimlerinin civarında oturmuş olmalıdır ki, bu suretle münasebetini devam ettirebilsin. Eğer Türkler Orta Asya'da oturmuş olsalar idi bu civara hiç uğramamış olan Ural kavimleri ile asla dil ve kültür münasebetinde bulunamazlardı. O halde Türklerin en eski anayurdunu Uralların doğusunda aramak lâzım gelmektedir. Öyle ise Türklerin en eski anayurdu Hazar Denizinin kuzey-doğu taraflarından doğuya doğru uzanmakta olup Altaylara kadar giden araziden ibarettir. Şimdiki Türkistan'da bu anayurdun içindedir." diyerek, Türk anayurdunun İçasya'da değil de, Uralların doğusunda aranması gerektiğini belirtiyor.

D.Avcıoğlu, bozkıra yayılmış Türklerin ilk yurdunu tesbit etmenin imkânı olmadığını belirterek batılı ve bizim tarihçilerin görüşlerini özet olarak veriyor.

A.N. Kurat, Türklerin anayurdunu tesbitte yalnız dil tetkiklerinin yeterli olmadığını, bu konuda en eski tarih kayıtlarına ve aynı zamanda arkeolojik araştırmaların neticelerine de başvurmak gerektiğini belirttikten sonra M. Ö. 1200-700 yılları arasında Karasuk kültürünü meydana getiren zümre ile M. Ö. 700-100 yılları arasındaki Tagar kültürünü meydana getirenlerin Türk menşeli olması gerektiğini, fakat Sovyet alimlerinin (S.V.Kieselev'in) bu konuda bir şey söylemediklerini, belirterek bu bölgelerde bulunan maddî medeniyet kalıntılarını (Bıçak, ok uçları, v.s.) Eski Türk kültürü ile ilgili olduğunu, hatta M.Ö. V.IV. yy.da Minusinsk bölgesi ve Altay çevresinde demirciliğin geliştiğinin tesbit edildiğini kaydetmiş ve Türklerin de tarih sahnesine çıkışlarında "demirci" oldukları gözününde tutulursa Altay çevresinde Milattan Önce en geç yarım bin yıl önce Türklerin yaşamış oldukları kabul edilmelidir.....

Türk menşeli kavimlerin galiba en eski maddî kültür örnekleri Altayların Güneydoğusundaki "Pazırık" kurganında ortaya çıkarılmıştır. Burada Hunların kültürünü aydınlatacak bir çok şey mevcuttur. M.Ö III.yy. ortalarına ait olan "Pazırık" kültüründen başka, oralara yakın "Şibe" kurganında da eski Türk kültürünü aydınlatacak birçok eşya çıkmıştır. Demek ki M.Ö III.yy.'da Altay çevresi Türk kavimlerinin yaşadıkları sahaya dahildi." diyerek, her ne kadar Altaylar üzerinde durmuşsa da kesin çizgilerle bir anayurt tesbit edemediği gibi Sibiry'a'nın muhtelif yerlerinde tesbit edilen "Kaya-resimleri"nin, daha sonraki devirlerdeki Türklerin "Totem" resimlerine çok benzediğini, eskilikleri M.Ö XV. bine kadar çıkarılan bu arkeolojik buluntuların da, en eski Türk anayurdunun tayininde gözönünde bulundurulması gerektiğini bildiriyor.

G.Türükoğlu da, "Son zamanlarda Orta-Asya Türk tarihçisi bilhassa Ruslar (Sovyetler) tarafından yapılan kazıları Türk gözü ile sistemli bir gözleme ve tenkide tabi tutarak Türk anayurdunun Altay dağları olduğunu ve bu dağın "Pazırık" yaylasında bulunan ve en eski Türk olarak bilinen ve kabul edilen Oğuz tipindeki, brakisefal, uzunca boylu iskeletin M.Ö III. binde yaşamış olduğunu oldukça kesin bir

ifadeyle tesbit etmiştir. Bugün Türklerin anayurdunun Altay dağları olduğu oy birliğine yakın bir çoklukla kabul edilmektedir." diyerek, Türklerin anayurdunun Altaylar olduğunu kabul etmektedir.

Bütün bu görüşler ışığında, Türk yurdunun coğrafi sınırını çizebilmek az çok, mümkün olmakla beraber belirli ve daha dar bir bölgenin yani anayurdun tayini oldukça zordur. Görüldüğü gibi bu neticelerin sahipleri Türk anayurdunu, yahut da Türklerin en eski zamanlarda münasebette bulundukları diğer kavimlerin anayurdlarının yanında, ya hatta Türk dilinin de dahil edildiği Ural-Altay dillerinin teşekkül ettiği sahalarda aramışlardır. Bilhassa batılıların bazılarının, kendi soylarını Türk gibi büyük bir millete dayamak amacıyla Türklerin anayurtlarını kendi anayurtlarının yanında göstermek istemeleri (Gy. Nemeth, M.Resanen v.b. gibi) veya; medeniyet tahripçisi barbarlar olarak değerlendirilen Türkler'in Orta Asya'da bulunan en eski medeniyet merkezlerinin uzağında anayurtlarının aranması gereğine inanmaları gerçeği hemen göze çarpmaktadır.

"Türk anayurdunun bugünkü Moğolistanda aranması" gerektiğini savunan W.Barthold'un "Batı-Türkistan gibi, Doğu Türkistan'ında, esasen Türk kavimleriyle iskan edilmiş olmayıp daha sonraları yavaş yavaş Türkleşmiş olmaları, son arkeolojik kazılardan sonra hiç bir şekilde şüpheyi gerektirmiyor. Medenî kavimlerin Türkleşmesiyle, Türklerin medenileşmesi birbirine paralel olarak ilerlemiştir. Bu hareketler tabii olarak doğudan batıya doğru olup aynı yönü takip etmiştir." demesi, gerek Anau'da bulunan kalıntıların Türklere has özellikler göstermelerine rağmen Aryanîlere mal edilmeleri, gerekse yukarıda A.N.Kurat'ın da belirttiği gibi Türk özelliği gösteren bazı kültür daireleri hakkında, bunları ortaya çıkaran Rus (Sovyet) bilginlerinin susmaları hep o zihniyetin eseridir. G.Türükoğlu, Ruslar (Sovyetler) tarafından yapılan kazıların Türk gözü ile sistemli bir gözleme ve tenkide tabii tutulmasını bu bebeple istiyor olmalı. Z.V.Togan'da "Anau ve İlk Türk Vatanı" başlığı altında bu konuya dikkati çekmektedir.

Sovyet bilginlerinden S.V. Kiselev ve S.S. Çernikov'un yaptıkları arkeolojik araştırmalar, taş devrinin ilk çağlarından beri Altay-Sayan dağlarının kuzeybatı kısmında brakisefal, savaşçı bir beyaz ırkın varlığını ortaya koymuştur.Bu ırk Afanesyevo kültürünün gelişmesi ile karakterinin daha belirgin hale geldiği sezilen "Andronova insanı"nın

temsilcisi olarak göçebe ve savaşçı kitleler halinde M.Ö. 1700 den itibaren etrafa hakim olmaya başlamış ve müteakip iki asır içinde Altayları ve Tanrı dağlarını tamamen kaplamıştı. Diğer taraftan aynı ırk mensuplarının bir kısmı Kazakistan üzerinden Mavereünnehre kadar yayılarak oradaki dolikisefal "Akdeniz" ırkları ile temas kurarken batıya doğru açılan gruplarda Fin-Ugor kavimleri ile bağlantı sağlamışlardı.

Bu meseleyi ele alıp, Türk gözü ile sistemli bir gözleme ve tenkide tabii tutarak işleyen B.Ögel, M.Ö III. binde Altay dağlarında Oğuz tipinde veya Azilien ırktan bir kavmin yaşadığını, bunların M.Ö. II. binin başlarında dahi ırki saflıklarını muhafaza ederek Güney Sibirya'yı da Mongoloid ırklardan temizledikten sonra, bu iki merkezden yavaş yavaş yayılmaya başlayan kültür tesirleri ile Sibirya ve Moğolistan'dan, Urallara kadar olan bölgeyi kendi nüfuz sahası altına alan bu ırk için kendinden oldukça emin olarak: "Türklerin ataları idiler" demektedir. Böylelikle B.Ögel, Kieselev ve Çernikov'un söylemeye dillerinin varmadığı bir gerçeği ortaya koymuş olmaktadır. Ayrıca B.Ögel Çin kaynakları ve daha başka buluntulara dayanarak (Zira, M.Ö. I. binin başlarına ait Altay kültürü hafriyat raporları tam olarak neşredilmemiştir.) M.Ö. I. binin yarılarında Büyük Hun Devletinin kuracak olan kabilelerin yavaş yavaş kendilerini göstermeye başladığını, Taş devrinin ilk çağlarından beri Altay kültürünün sahiplerinin Altay ve Sayan dağlarının güneybatı kısımlarını iskan eden brakisefal, beyaz bir ırk olduğunu, "Andronova insanı" diye adlandırılan bu ırkın: M.Ö. 1700 lerden itibaren Altaylarla Tanrı dağlarını kapladığını, daha sonra da Amuderya ile Sirderya aralarına kadar, hatta Hunlardan hemen önce de Kazakistan'a kadar yayılarak Hun devletinin kuruluşunda en önemli rolü oynadığını ortaya koymaktadır.

Her ne kadar İ.Kafesoğlu, Gy.Nemeth'in görüşleri doğrultusunda Türklerin o tarihlerde hem Ural'lı kavimlerle, hem de Ari'lerle temas edebilmelerinin Altay-Ural dağları arasında bir bölgenin (Kazakistan), hatta Hazar denizinin kuzeydoğu bozkırlarının Türklerin anayurdu sayılmasıyla mümkün olabileceği ihtimalinin kuvvetli olduğunu belirtmiş ve son linguistik tetkikler ile M.Ö. II. binin ortalarına ait bazı dil yadigarlarını da öne sürmüştü de, daha sonra kendisinin kabul ettiği gibi Türklerin anayurdu (B.Ögel'in yukarıda belirttiğimiz görüşleri ışığında) Taş devrinin ilk çağlarından beri Altay ve Sayan dağlarının

güneybatı bölgeleri, bilhassa önceleri Altay Dağlarıdır. Altay-Sayan Dağları'nın güneybatı bölgesi bugün için aşağı yukarı; Minusinsk-Tuva Abakan bozkırlarını ihtiva eder, demektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere yabancı ilim adamlarından bazıları Türk anayurdunu benzer dillerin teşekkül ettiği sahalarda aramışlardır. Hatta bu araştırmacılar bir kısmı dil benzerliğine dayanarak Türk soyunu, başka soylarla karıştıracak kadar büyük bir hataya da düşmüşlerdir. Her ne kadar bugün milletlerin soylarını ortaya koymada çeşitli ilim dalları gelişmiş isede bunlar tek başına bir milletin soyunu kesin çizgilerle tavsifte asla yeterli değildir.

Türk Soyu: G.V. Leibnitz'in müşterek bir dil konuşan insanların aynı zamanda akraba olduklarını ileri sürmesinden sonra, diller çeşitli şekillerde tasnif edilerek, Türk dili de bu tasniflerden Ural-Altay grubuna dahil olunmuştur. Ural-Altay grubu da ikiye ayrılmış. Türkçe, Mogolca, Mançu ve Tunguzca Altay dilleri grubunda yer almışlardır. Bu durumda Türklerle, Moğollar, Tunguzlar aynı soydan gelmektedirler. O halde Çin yıllıklarında ve Batı kaynaklarında (Bilhassa Bizans) yapılan Moğol tipindeki Türk tasvirleri doğrudur. Bu görüşten hareket eden batılı alimlerden R. Grousset, P. Vaczy, G.J. Ramstedt, N.Poppe, O.Posch gibileri bazı Türk ilim adamlarınca da yalnız bırakılmamışlardır. Hatta bunlardan Z.V.Togan, "Burada Türk Moğol münasebeti meselesini izah etmek icab ediyor. Bugün takriben 4 milyon sayılan Moğollar, Türkler ve Mançular gibi Ural-Altay kavimlerinin Altay zümresine mensupturlar. Moğollar bu Altay zümresinin Türklere en yakın bilhassa içtimai teşkilatı itibariyle tamamiyle kardeş bir kavmi teşkil ederler... Eski Türk dili meseleleri şimdi Moğolca ile mukayeseden başka öğrenilmez bir şekil almıştır. Yani her iki dilin uzak mazisi yek diğerine sıkı bağlıdır." diyor ve "Oğuz efsanelerinde hakanlık Kay nesline ait deniliyorsa ve Cengizde Kıyat (Yahut Kayat) yani Kıy (yahut Kay)'lardan neşet ediyorsa bu, eski Şato hanları sülalesinin Moğol aşiretleri arasında yaşıyarak Moğollaşan bir şubesinden başka bir şey olmasa gerektir. "Kay" aşireti, Türklerin en uzak şarktaki şubeleri sıfatıyla El Biruni'de "Hun"lar ile beraber, Çin menbalarında ise "Ghey" şeklinde Hitaylarla ve "Giy" şeklinde "Ulu-Hun"larla beraber zikrolunur dedikten sonra Kay ve Key isminin Moğolca'da hava manasına geldiğini görmemezlikten gelerek muhkem, sağlam manasına gelen, Oğuz boylarından Osmanlı'nın neş'et ettiği

Kayıları, "Osmanlıları Oğuz Kayılarından göstermek maksadıyla tertib olunan şecereler, Baytemür, Baysungur, Bulgay, Yasak ve Sünitay gibi ancak Moğollarla ilişiği olan uruğlarda görülen isimler olduğundan bu hanedanın bir Oğuz boyu yapmak yolundaki zorlanma eseri olarak tanınmaktadır" demekle, Kayılar'ı daha sonra bir Moğol boyu olduğu, Çin kaynaklarına müracaat eden W.Elberhard ve F. Köprülü tarafından isbatlanan Kaylar'la aynı göstermek istemiştir.

Ahmet Temir, "Bozkır kanunları, bu kanunların doğurduğu hayat şartları ve bunlar üzerine kurulan siyasi birlikler uzun asırlar süren müşterek tarih içinde, bunların bir kısmını o şeklide birbirine karıştırmış ve bazılarını diğerleri içinde eritmiştir. Bir çok Moğol kabileleri daha çok eski devirlerde Türkler içinde temsil edilmiş olduğu gibi, bugünkü Moğollar arasında da bu şeklide temsile uğramış Türk zümrelerini bulmak mümkündür. Türk zümrelerinin bilhassa Moğollara yakın sahalarda oturan kısımlarında bunun izlerini bugün bile görmek kabildir." demekte ve Cengiz'in rehberliğinde Moğolların kısa bir zamanda teşkilatlanmalarını, tarihin hazırladığı bu mukadderat neticesi, bir çok Türk boylarının Moğollara iltihak etmelerine bağlamaktadır. Böylelikle hiç değilse Türk ve Moğol ırk farkının Asya'nın doğu bölgelerinde silindiğini ileri sürmektedir.

Dilcilerimizden A. Caferoğlu; Türk-Moğol dilleri karabetini açıklarken "Çünkü Ramsted'in de dediği gibi hiç olmazsa Milattan 500-600 yıl öncesine ait devrede Moğol ve Türk dilleri arasında o kadar da büyük bir dil ayrılığı ve farkı mevcut olmamıştır." demekte ve daha sonra verdiği krokide en eski Altay dilini "Müşterek Moğol-Türk dilleri devresi" ve "Müşterek Tunguz Dili" diye önce iki ana kola, sonrada birinci kolu "Müşterek Moğol Dili" ve "Müşterek Türk Dili" şeklinde ikiye ayırmaktadır. Böylelikle bu iki dilin daha sonraları (Takribi M.Ö. III. asır) birbirlerinden ayrıldığını belirtmektedir.

Birçoğu dilci olan bu araştırmacılar Türklerle Moğolları aynı soydan saymakta ve Türk soyunu belirtirken mevzuyu Moğol soyuyla beraber işlemektedirler. Aslında bu bilginler meseleyi kendi meşgul oldukları ilim dalları bakımından ele almaktadırlar. Hareket noktaları da dildir. Artık dilin tek başına bir milletin soyunu tayinde yeterli olamayacağı bir gerçektir. Bir millet soyunun bütün özelliklerini muhafaza ederek bir başka dili konuşabilir. Yeryüzündeki Yahudiler bunun en güzel

örnekleridir. Bir de soyu başka olupta dil değiştirerek başka bir soya intisap eden milletler vardır. Bugün Latin köklü bir dile sahip olan Fransızlar, acaba Latin soyundan mıdır? IX. asra kadar kendi dillerini konuşupta Fransa'nın kuzeyinde yerleştikten sonra Fransızlaşarak asıl dillerini unutan Normanlarda mı Latindir? O halde bir ırk tasnifi için dil kesin bir ölçü değildir. Kaldı ki, Türk ve Moğol dillerinin yukardaki alimlerin kanaatı doğrultusunda aynı kökten gelen diller olmadığı J.(Gy.) Nemeth tarafından "Die Türkisch Mongolische Hypothese" adlı eserinde ortaya konulmuştur. Biz bu kitaptaki görüşleri iktibas edebilme imkanı bulamadık. Yalnız bu mevzu İ. Kafesoğlu tarafından gerek İslam Ansiklopedisindeki "Türk Soy" maddesinde, (İ.A. 127. cüz, s.143) gerekse Türk Milli Kültürü (s.28) adlı eserinde açıkca belirtilmiştir.

Batı (Bilhassa Bizans) ve Çin kaynaklarındaki Türk tasvirlerinin genellikle Moğol tipini andırır bir nitelik taşımasına gelince; bu durum İ. Kafesoğlu tarafından o zamanın Türk devletlerinde Moğol unsurunun çokluğu ile açıklanmıştır. Bu açıklama ilk bakışta yeterli olmayabilir. Fakat Moğol kütüphanelerinin de Türklerle birlikte uzun göçlere katıldığı göz önünde tutulursa mevzu biraz daha aydınlanmış olur. Ayrıca batı, bilhassa Bizans kaynakları ilk önce Hunlar ve daha sonra da bugün Moğol oldukları fikri ağır basan kavimlerle tanışmışlardır. Bu kavim kendilerinin Avaris diye takdim ettikleri "Avar"lardır. Avarların Türk olduğu şimdilik isbatlanamamıştır.

Avarlar'ın, bilhassa kültür bakımından Türklerle bir benzerlik göstermeleri, yani Türklerle kültür alışverişinde bulunmuş olmaları muhakkaktır. O kadar ki P. Pelliot'a göre Türkler devlet teşkilatı usulünü hep Avarlardan öğrenmişlerdir. Bu kavmin Türk ile bir başka milletin kırması olduğu (J.Klaproth), Moğol olduğu (P.Peliot), içlerinde Türk ve Moğol kabilelerin bulunduğu bir başka millet (W. Eberhard), ve "Göktürk devletinin kurulmasından az önce veya kuruluş sıralarında Tanrı dağları dolaylarında çekik gözlülük tesirleri ve hatta halis kan Moğol iskeletleri de bulunmağa başlamıştı. Bunun sebebini birazda Juan-Juan devletinin bir Moğol devleti karakterinde ve Moğol kabilelerine dayanmasında aramalıyız. Nitekim Juan-Juan devleti ile ilgileri çok muhtemel olan Avrupa Avarlarının Moğol ırkından olmaları da bunu izah eder." gibi görüşleri de belirtirsek Batı kaynaklarında Türk tipi neden Mongoloid tipte tasvir edilmiştir sorusuna bir nebze cevap vermiş oluruz.

Çin kaynaklarındaki Türk tasvirlerinin Moğol tipinde oluşuna gelince; E. Blochet 1910 yılında "Reşidüddin'in Moğol Tarihine Giriş" adıyla yayınladığı eserinde, Moğolların çok eski devirlerde bile Çin medeniyetiyle tanışık olduğunu belirtmiştir. Moğollarla çok eski devirlerden beri tanışıklığı olan Çinliler; Türkleri ne zaman tanımışlar, veyahut tam anlamıyla ne zaman Türk gerçeği ile karşı karşıya gelebilmişler, bunu iyi bir şekilde tesbit etmemiz lazımdır. Muhakkak ki Çinliler, Türklerle tarihin en eski devirlerinden beri tanışmakta idiler. Fakat bu tanışıklık, Çin yıllıklarında genellikle kulaktan duyma şeklinde yansımıştır. Bu Hunlar devrinde de Tanrıkut Bagatır'a kadar böyle devam etmiştir. Hatta bu yıllıklar kendileriyle temasda bulunan Orta Asya kavimlerini bazen adlarıyla, fakat çok defa "Kuzey Barbarları" v.s. gibi umumi tabirlerle ve ırk farkı gözetmeden kaydetmişlerdir. Ayrıca, Çin-Hun münasebetlerinden bahseden Çince kayıtları değerlendirirken, Hun devletindeki Moğol unsurların çokluğuna da dikkat etmek gerekir.

Hunlardan sonra, Çinliler bütün ilim alemince Türk oldukları kabul edilen ve Çin'de ilk Türk devletinin kuran (Çin'de daha önce kurulan Chou devletinin, M.Ö. 1050-256, Türk olma ihtimali varsa da kesin değildir.) Topa'lar ile (IV.yy.ın ilk yarısı) tanıştılar. Çin kaynaklarının Juan-Juan'ları Topa (T'o-pa)lardan çıkardıklarını gözönüne alırsak yukarıda soyları hakkında; çeşitli ilim adamlarının görüşlerine dayanarak bilgi verdiğimiz ve Mongoloid tipte kabul edilen Juan-Juan'ların tipleri çizilmiş olamaz mı eski Çin kaynaklarında o kadar ki Çinliler bu kavmi veya kabileyi sırf kötü gösterebilmek için "küçük, küçücük kurtlar" manasına bir adla anmışlardır. Buradaki "Kurt" motifinden ve neşet kaynaklarından hareketle Juan-Juan'lar Türk olamaz mı sorusuna yukarda görüşüne başvurduğumuz B.Ögel, kesinlikle Moğol oldukları cevabını vermektedir. Belki de Çin kaynakları Juan-Juan'ları Topalar'dan çıkarmak ve sonrada küçük düşürmekle kasıtlı bir hareket içindeler, böylelikle ezeli düşmanları Türkleride küçük düşürdüklerinin şuurundadırlar. Bugün için bunları bilememekteyiz.

B.Ögel'in de belirttiği gibi" 552 senesinde Göktürk devletinin kuruluşu sırasında, Çin'in kuzeyini elinde toplayan büyük bir otorite yoktu. Çin'in kuzeyinde yayılmış olan dört küçük devlet birbiriyle mücadele edip duruyorlardı. Göktürk devleti kurulunca ortaya çıkan bu yeni kuvvet onlar için paylaşılamaz bir destek haline geldi. Bunun sonucu

olarak her devletin sarayında ve şehirlerinde bir Türk modası alıp yürüdü. Herkes Türkler gibi giyinmeğe, Türkler gibi yaşayıp, Türk müziğini dinlemeğe meyl etti. Yine bu arzu ve isteğin neticesi olarak Çinliler de Türkler hakkında eski kötü inançlarını silip gerçek ve doğru bilgiler edinmeğe çalıştılar." Çinliler Türkler hakkında da önceleri pek iyi düşünmüyorlar ve onları pek tanımıyorlardı. Çinlilerin Türkleri en iyi tanımaya başladıkları devir Milattan Sonra 570'den sonra kurulan Sui sülalesi devridir. "Bu sülale zamanında pek çok Çinli Türkler arasına kaçarak orada yaşamış ve pek çok Türk de Çin sınırlarına gelerek yerleşmişlerdi. Bunları söylemekteki maksadımız şudur: Artık bu sülale zamanında Çin, Türkleri iyiden iyiye öğrenebilmiş ve o sebeplede bu sülalenin tarihinde geçen efsaneler ayrı bir değere sahip olmuşlardır."

Görülüyor ki, Çinlilerin Türkleri tam olarak tanımaları pek o kadar eski olmadığı gibi, bu tanışıklık Türk soyunun en eski devirleri de değildir. "Ayrıca sıkı temasların mümkün kıldığı bazı ırki ihtilatlarda düşünülürse, yabancıların dıştan müşahadelerine hayret etmemek gerekir." Birde Çinlilerin devamlı meseleleri saptırdıkları ve kendi düşünceleri doğrultusunda işledikleri gerçeği vardır. Bu gerçeği, Çin kaynaklarında ölülerini yaktıkları söylenen Türklerin kabirleri üzerinde yaptığı tedkiklerde böyle bir ize rastlamayan W.Radloff, yazma tarihi eserlerin bilgileri ile maddi medeniyet kalıntılarından alınacak bilgiler arasındaki çelişki olarak izah etmiştir.

Burada hemen akla bir soru geliyor. Orhun'da Bengutaşlar civarında bulunan Kültiğin'in başının niçin Mongoloid tipe benzediğidir. Bunu tam olarak izah edebilmek için eserin kimin tarafından yapıldığını, yani sanatkarın milliyetini bilmek, ondan sonrada başkaları tarafından yapılan bu nevi eserler ele geçmişse, bunlarla karşılaştırmak gerekir. W.Barthold'dan öğrendiğimize göre W.Radloff ve Vladimircov'un yaptığı kazılarda Türklerin buna benzer heykelleri mezarlarının üzerine dikdikleri görülmüş, fakat bu heykellerin müslümanlardan önce moğollar tarafından tahrib edildiği; "Vladimirsov'un yaptığı kazının en çok göze çarpan sonucu bir Türk askerinin kabri içinde bulunmuş, ve oldukça iyi korunmuş heykelidir. Bu heykelde Türk soyunun bütün özellikleri görülmüştür. Bu tür heykeller daha evvel toprak üstünde de bulunuyordu. Fakat başları bulunmazdı. Bunların başlarını kırmak Moğolların işidir. Onlar eski adamların resimlerinin hayattaki insanlara zarar vereceği

inancında idiler. Böylece ortaya çıkıyor ki, heykellerin başlarını kırmak İslamlığın dini taassubunun yayılmadığı yerlerde de adet idi." cümleleriyle izah edilmiştir. Ne yazık ki W.Barthold "Türk soyunun bütün özellikleri görülmüştür" dediği heykeldeki bu özellikleri anlatmamıştır. Fakat, bu heykel Mongoloid bir tip arzetsen idi muhakkak belirtirdi. Yine W. Barthold'un bildirdiğine göre Rusya bozkırlarında Rusların Taşnine diye adlandırdıkları ve W. Radloff'un Rusların atalarının eseri olarak kabul ettiği heykellerin Yenisey abidelerinin çözümünden sonra özbeöz Türk malı olduğunun anlaşıldığını kaydetmektedir. Görülüyor ki, Mongoloid tipe yakından uzaktan hiç bir alakası olmayan Rusların bu heykelleri sahiplenmeleri, bu heykellerde Mongoloid tipe rastlanmadığının ifadesidir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu eserin sanatkarı ve milliyeti, hatta Kültigin'e ait olduğu kesinlikle ortaya konmamıştır. Eğer heykeli bir Çinli yapmış ve eser Kültigin'i tasvir ediyor ise sanatkarın Kültigin gibi büyük bir komutanın şahsında kendi ırkının özelliklerini aramış, Kül Tigin'i gördüğü gibi değil de görmek istediği gibi yansıtmış olması ihtimali vardır. Bir zenci için "Venüs de Milo" tarzında beyaz bir güzellik ideali tasavvur etmenin imkansız olduğunu belirten İ.H. Danişmend "Siyah insanların şeytanı çirkin göstermek için beyaz renkte düşündüklerini ve resmettiklerini herkes bilir. Hristiyan zenciler, Kuzguni Meryem ve zifiri İsa resimleri yapmışlardır." diyor ve Moğolların Adem'in kendilerince en güzel ve ideal tipin sarı bir Mongoloid tip olması dolayısıyla sarı renkli yaratıldığına inandıklarını söylüyor. Bu durumda bir Çinli sanatkarın elinden çıkan bir eserin Mongoloid tip arzemesi yadırganamaz. Kaldı ki; o devirde her ne kadar Çinli veya başka milletlerden alınan kadınlardan olma çocuklar, Türk töresine göre itibar görmemiş iseler de, hanedan mensuplarında ırki saflık aranmaz. Eğer hanedan mensuplarında saflık ararsak Osmanlı Sultanlarından bir çoğunu Türk saymamız gerekir. Mesela: Sarı Selim diye de bilinen II. Selim'de daha çok annesinin ırki özellikleri kendisini göstermiştir. Bu durumda II. Selim Türk değil midir? Ayrıca, "Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre Türkler askerlerin kabirleri üzerine bunların öldürüldükleri düşmanların heykellerini dikerlermiş. Orhun abideleri Çinlilerin verdikleri bu haberleri tamamen kuvvetlendirdi... Lakin Bizans kaynaklarından anlaşıldığına göre Türk hanlarının kabri

yanında bazen düşmanların Türkelinde tutsak kalan başbuğları da öldürülmüş. Şüphesiz bu adetin esası, diğer şamanist kavimlerde olduğu gibi öldürülmüş adamın kıyamet gününde kendisini öldüren veya adına öldürülmüş olduğu kimseye hizmet edeceğine ait inançtı" diyor W. Barthold. Bugün bizde de kesilen kurbanın Ahiret gününde binek olarak kullanılacağı ve sırattan yel gibi geçireceği inancı vardır. O halde Kültigin'in başı denilen bu heykel onun tarafından öldürülen bir Çinli-Moğol veya daha başka birine de ait olabilir. Fakat, şimdilik bunu bilemiyoruz.

Bizim, esas izah etmeye çalıştığımız Çin ve Batı kaynaklarında tasvir edilen Mongoloid tipteki Türk soyu meselesidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi W. Radloff'un yazma eserlerle, maddi medeniyet kalıntılarından alınacak bilgiler arasındaki çelişki olarak nitelendirdiği bilgi uyuşmazlığı o kadar çok ki, mesela. Ptolemaios, (Batlamyos) coğrafyasında Cenubi Çin halkını Zenci ve hatta Habeşli göstermektedir. VIII. asır müelliflerinden Aethicus "Cosmographia" adlı eserinde ve Hicri VIII. asırda yaşayan İmam Hâzım, bir çok Arap ve Hristiyan müelliflerinde olduğu gibi Türk ırkını: Boyu 91 cm ile 3.20 m. veya 9.60 m. ile 12.80m. (Korelilerin Telakkisi) arasında değişen "Ye'cuc ve Me'cuc" neslinden göstermişlerdir. Yine Cahiliye devri Arapları, Habeşlerle Rumların ihtilatından türemiş farzettikleri esmer-sarı ırka verdikleri "Ben ül asfar" ismini yanlışlıkla gene beyaz Rumlara, hatta Avrupalılarla, Ruslar ve nihayet Çinlilere izafe etmişlerdir.

İ.H.Danişmend'e göre; "Eski milletlerin asırlarca yüreklerini titreten Türk korkusu onların muhayyilelerini yüzlerce yıl Türk ırkının aleyhine işletmiş ve işte bu hayal faaliyeti o milletlerin mitolojilerinden başka tarihlerinde, folklorlarında ve hatta din menbalarında Türk tipine adeta bir umacı şekli veren korkunç tasvirlerin hasıl olmasına sebep olmuştur." "Türk ırkının Asya ve Avrupa'ya olan büyük ve mükerrer istilalarının hasıl ettiği umumi dehşet içinde Şarkın ve Garbın mağlup milletleri.. (Dr. Legendre dayanarak) Türk istilalarındaki beyaz Türk cemaatları içinde yalnız işte o sarı ve biçimsiz mahluklara (Türk cemaatleri içinde esirve köle saydığı Moğollara) dikkat etmişler, eserlerinde kendilerine benzeyen hakiki Türklerden bahse lüzum görmeyerek hep bu kendilerine benzemeyen çirkin ve korkunç mahlukatı tasvir edip durmuşlar ve muahhar Avrupa müellifleri de işte bu çirkin

tasvirleri eski Türk tipi sanmışlardır"

Öte yandan kendisinden nakil yaptığımız Z.Kitapçı Buhari Ebu Müslim ve Ebu Davud'dan aldığı bu hadisler üzerinde hiç bir şekilde şüphe edilmemesi gerektiğini bildirmektedir. Bu hadisler şöyledir: Ebu Davud'un nakli "Peygamber (S.A.V) buyurmuştur ki müslümanlar yüzleri örs üstünde döğülmüş kalkanlar gibi olup, kıldan elbisler giyen ve (Kıldan çarıklarla yürüyen) bir millet olan Türklerle muharebe etmedikçe kıyamet kopmayacaktır." Buharî'nin nakli, "Peygamber (S.A.V.) buyurmuştur ki, sizler küçük gözlü, ufak ve ince burunlu ve çehreleri sanki örs üstünde döğülmüş kalkanlar gibi yassı olan Türklerle muharebe etmedikçe kıyamet kopmayacaktır ve yine sizler kıldan ayakkabılar giyen bir milletle uruşmadan kıyamet günü gelmeyecektir." Yine Buharî'den naklen "Peygamber (S.A.V) buyurmuşturki: Kıyametin gelmesinin şartlarından biri de; deri ve kıldan işlenmiş ayakkabı giyen Türklerle savaşmanızdır. Sizler çehreleri geniş ve sanki yüzleri örs üstünde döğülmüş kalkanlar gibi yassı bir milletle (Türklerle) harb etmedikçe kıyamet kopmayacaktır." Ayrıca Kitab'ül Fiten'den naklen bir başka hadiste "Hz. Peygamber (S.A.V.) buyurmuştur ki: Benim ümmetimi öyle bir kavim kovalıyacaktır ki; yüzleri enli, gözleri küçük ve çehreleri deriden kalkan gibidir. Bunlar üç defa Arabistan'a kadar ilerliyeceklerdir..."

Görülüyorki Allah'ın Resulü Türklerin gözlerinin küçük olduğunu bildiriyor. Çekik olduğu hakkında bir şey söylemiyor. Bu küçüklük de çekikliğe delalet etmez. Bugün Anadolu insanında küçük gözlü olup da, çekik gözlü olmayan pek çok tipe rastlanır. Paragiy D.Avcıoğlu da Batı Çin kaynakları doğrultusunda ele aldığı ve bilhassa, B.Ögel'in "Politik amaçlara dayalı fikir spekülasyonları" saydığı Rus tarihçilerinin görüşlerinden hareketle, değişmez bir Türk tipinin varlığını kabul etmeyerek iki türlü Türk tipi çizmiştir. Bunlardan birincisi olan ve "Mongoloid Türk Tipi" dediği Çin ve Batı kaynaklarının da çizdiği Türk tipi olarak kabul edebiliriz. D.Avcıoğlu görüşlerine temel olarak Türk boyları arasındaki Moğol ve Hind-Avrupa ırklarının temsilcilerini ele almış, bu temsilcilerin Türk boylarıyla karışmaları neticesinde coğrafyaya göre değişen sun'i Türk tiplerinin çıktığını, bununda iki ana unsurda toplanabileceğini belirtmiştir. Bunu yaparken de en eski Türk tipini ele alarak değişmeyen bir Türk tipinin varlığını ortaya koyan İ.Kafesoğlu ve

B. Ögel'i tenkid etmiş ve neticede yerli Türklerin de ve yabancı ırklarla karıştığını ima etmiştir. D.Avcıoğlu'na göre Orta Asya önce Hind-Avrupa kökenli milletlerle dolar. Bu göçebe topluluklar "Orta Asya içlerine ve hatta Çin sınırına kadar yayılırlar. (Daha sonra) Hun baskısıyla M.Ö. II.yy.da İli vadisi ve Isık Gölü çevresine gelirler (Yüeh-Çihih'ler). Yine Hind-Avrupa kökenli sayılan oradaki Wu-Sunların baskısıyla Afganistan bölgesine giderler". Daha sonra Türk, Moğol ve Hind-Avrupalı ırkların karışması başlar: "Türk boyları çok eski tarihlerde batıya doğru göç ettikçe Hind-Avrupa kökenli topluluklarla karışırlar. Örneğin idil bölgesindeki Türklerin tarihini inceleyen A.P.Simirnov, M.Ö. 2000 yılında Kama bölgesinde Yenisey'den Moğol tipi insan geldiğini, karışmayla "Avrupa-Moğol" insan tipinin ortaya çıktığını yazar. (5. Türk Tarih Kongresi, 1956, s.242) Sovyet bilginleri ve bu arada S.P.Tolstov Oğuz boylarının Aral kıyılarında oturan Mesaget gibi eski İranlı göçebeler ile M.Ö. IV.yy.dan önce oraya gelen Mongoloidlerin oraya geldiği kanısındadır" (7. Türk Tarih Kongresi, 1970, s.155) dedikten sonra düştüğü dipnotta "Türkleştikleri halde bu iranlı boyların eski adları yaşar. Verndsky Oğuz boyları arasındaki Duker'in eski Tohar, Yazır'ın Yaz.As-Alan, Yati'nın Antes olduğunu iddia eder. Tolstovda Oğuz adı ile Augassioi, İranlı-Türk karışımı sayılan Peçenek adı ile Apasialis (Su Kenarı göçebeleri) Duker ile Toher arasında ilişki kurar tarihçilerimiz bir kanıt getirmeden bu görüşleri red eder" diyerek Oğuzların bile kırma bir köke sahip olduğunu anlatmak ister.

Simirnov ve Tolstov'un bu görüşlerini incelemeye imkan bulamadık. Fakat, D.Avcıoğlu'nun B.Ögel'e atfettiği "Talas boylarına yerleşen Hunların, eski İran ve Sarmat kültürlerinden geniş ölçüde yararlanmış olmaları doğal sayılabilir. Hatta burada Akhunların (Eftalit) ataları sayılan bazı kavimlerle ya da bazı İran kabileleriyle karışmış olmaları da olasıdır". Sözlerinin aslında B. Ögel'e ait olmayıp, onunda katıldığı bu görüşün, yaptığımız tedkikte H.J.Heikel'e ait olduğunu gördük. Ayrıca B.Ögel bu görüşü belirttikten sonra "Talas bölgesinin Hun çağı arkeolojisi hakkında eski olmakla beraber, iyi bir rapor sayılan Heikel'in eserinde (Bu mesele için bak: W.Samolin, CAJ III, 1957, s.134 vd.) Kronolojik mütalalara maalesef rastlamamaktayız. Bu sebeple bulunan eserlerin hangi devirlere ait olduğunu tesbit etmek işi tetkikçilere düşmektedir." diyerek bu karışmanın hangi asırlarda meydana geldiğinin

bilinmediğini de ortaya koymaktadır. D.Avcıoğlu bu bölümü Eftalit, Kermikhion, Askıl, Zavul, Çol v.b. diye zikredilen Akhun boyları arasında Moğol ve Hunların yanı sıra İranlı yerlilerde vardır. Tolstov'a göre yerli halklar giderek Türkleşirler ve Siri Derya oğuzlarının ataları içinde yer alırlar.

Kısaca Göktürk İmparatorluğu kurulmadan önce İranlıların bölgesinde yerleşmiş önemli ölçüde Türk boyları vardır. Batı Göktürk devletinin dayandığı Onok denilen on boy, bu daha eskiden yerleşmiş ve İranlılarla karışmış Türk topluluklarından inen kuşaklardır." diyerek kapatır.

M.Ö.III. binde Altay dağlarında Oğuz tipinde veya Azilien ırktan bir kavmin yaşadığını görüyoruz. Bu kavmin Aral gölü sahillerindeki kültürler hatta Çinle olan temasları vardır. Fakat, bu devir Altay kültürünün yavaş yavaş karakterini kaybederek Güney Sibirya kültürü tipine girmesi bu iki kültürü müşterek bir karaktere büründürmüştü. Genede bu çağın en tesirli ve ana kültürü Orhun kıyıları, Moğol Bozkırları ve Irtiş boylarına tesir ederek gelecekteki Orta Asya kültürünün temellerini hazırlamaya başlayan Altay kültürüdür.

M.Ö.II. binin başlarında Altay dağlarında ırki saflıklarını muhafaza eden kavimlerle Güney Sibirya'da Mongoloid ırklar hakim idi. Fakat, ikinci binin başlarında birden bu Mongoloidler kovulmuş yerlerini Ataylardan geldiği muhtemel olan bir kavim almıştır. Böylelikle; bu çağın başlıca iki kültür merkezi olan Altay dağları ile Güney Sibirya Oğuz tipinde beyaz bir ırkın eline geçmiş oluyor. Bu iki merkezden yavaş yavaş yayılmaya başlayan kültür tesirleri, Batı ve Doğu Sibirya ile Moğolistanı ve hatta batıdaki Uralları bile kendi nüfuz sahası içine almağa başlamıştı. Kültür bakımından komşularına nazaran çok ileri olan bu beyaz ırk kimlerdi? Bu soruya B. Ögel "Biz bu suale kendimizden oldukça emin olarak şu cevabı vereceğiz: Türklerin ataları idiler" diyor.

M.Ö. I. binin başlarına ait Altay kültürü hafriyat raporları tam olarak neşredilmemesine rağmen Çin kaynakları ve bazı buluntulara dayanarak. M.Ö I. binin ortalarında Büyük Hun Devleti'ni kuracak olan kabileler yavaş yavaş kendilerini göstermeye başlamışlardır. Taş Devri'nin ilk çağlarından beri, yukarıda bahsettiğimiz Altay kültürünün sahipleri; Altay ve Sayan dağlarının güney-batı kısımlarını iskan eden brakisefal beyaz bir ırktır. Bu çağlarda Batı Türkistan ve Pamir bölgeleri

Akdeniz ırkına benzer dolikisefal bir ırkla iskan olunmuştu. Güney Kazakistanla Volga boylarını baştan başa kaplayan bu ırk Tanrı Dağları bölgesine çok az sızarken Orta Asya brakisefalleri Amuderya ve Fergana içlerine kadar nüfuz edebilmişlerdir. Bu nüfuz neticesinde Amuderya ve Sirderya arasındaki halklar, ırk bakımından komşularıyla kesin hatlarla ayrılmakta idiler. "Turani veya "İki nehir arası" antropojik tipi adı verilen bu ırk brakisefal kafalara sahipti ve Altaylardaki brakisefal ırklara çok yakındı. İşte bu ırk daha sonraki Soğdluların ataları idi.

M.Ö 1700 tarihinden itibaren daha öncede belirttiğimiz gibi Orta Asya'da, göçebe ve muharip bir kavme ait kültürün yavaş yavaş oluşmağa başladığını görüyoruz. "Andronova insanı" diye adlandırılan bu ırk Altayları ve Tanrı dağlarını kaplamıştı. Andronova insanı B. Ögel'e göre Türk ırkının bir proto tipini teşkil ediyordu.

Neticede Hunlardan hemen önce Orta Asya'da ırkların yayılışını özetleyecek olursak; Türklerin ataları kabul edilen beyaz ve brakisefal ırk, Altay-Sayan, Tanrı dağları ve birazda Kazakistan'a yayılmıştı. Amuderya ve Sirderya arasında (Zerefşan vadisinde) bu ırkla akraba bir halk bulunuyordu. Pamir'de Afganistan'da, İran'da, Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve Güney Rusya'da Akdeniz ırklarına yakın dolikosefal, Altayların doğusu ve Güney Sibiry'a da Mongoloid bir ırk hakim idi.

Hun devrinde Orta Asya'daki ırklara bakacak olursak: Mogolistan, Baykal Gölü'nün kenarları ve kuzeyinde brakisefal Mongoloidler vardı. Altay Dağları'nı baştan başa kaplayan ve Türklerin ataları kabul edilen brakisefal beyaz ırkın yanında Tanrı dağları ve dolaylarında brakisefal ve mezosefal bir ırk bulunuyordu. Bu devirde Güney Sibiry'a da yavaş yavaş Türkleşmeye başlamıştı. Altaylardaki beyaz ırk, Yenisey havzasındaki Mongoloidlerin yerini almaya başlamış ve bu bölgedeki ırk farkı beyazların lehine ortadan kalkmaya yüz tutmuştu. Fakat; Büyük Hun Devleti'nin kuruluşuyla Orta Asya'da meydana gelen vahdet, yukarıda belirttiğimiz ırklar arasında bir karışma ve kaynaşmaya sebep olmuş, bu da, Altay'ların kuzeyindeki halklarda hafif bir çekik gözlülüğünün doğmasına temel olmuştur. Hatta, batıya doğru kayma ve yayılma imkanı bulan Doğu Orta Asya kavimleri, Çin-Hun devletlerinin münasebetleri neticesinde bu bölgeye yayılan Çinlilerden müteessir olmuş yeni bir tipin ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. Ama Altaylarda, bilhassa yüksek bölgelerde yaşayan

brakisefal beyazlar (Türklerin İlk soyu) ise bu karışmadan müteessir olmamışlar. Göktürk devrine kadar bozulmadan yaşamışlardır.

Göktürk çağında ise; Orta Asya'da Moğol ırkının kuvvetli tesirleri görüldüğü gibi, saf Moğol unsurları da batıya doğru sızmaya başlamışlardır. Tanrı dağlarında bulunan bazı iskeletlerde hafif bir çekik gözlülüğün bulunması da buna delalet eder. Fakat bunu birazda Juan-Juan Devleti'nin Moğol kabilelere dayanmış olmasında aramak gerekir. Genede bu çağda Altaylara, bilhassa güney-batı ve kuzeydoğu kesimlerine düz yüzlü oğuz tipinde Türkler hakimdi. Bunlar On-ok ve Tarduş kabilelerini teşkil eden unsurlar olabilirler. Fakat, VI-VII. asırlara ait Uygur freskleri bulunan Sarıg'da ki ırklarda tamamen bu Oğuz tipinde idiler. Ayrıca XII. ve XIII. yy.larda, Türk hakimiyeti Çu ve Talas boylarına yayıldığı zaman Türklerle meskun bölgelerde Oğuz tiplerinin hakim olduğunu görüyoruz. Mesela, çok az sayıda hafif çekik gözlülere rastlansa da Karahanlılara ait mezarlardaki iskeletler tamamen Oğuz tipindeki Türklere aitti.

Görülüyor ki, M.Ö III.binde Altay dağlarında Oğuz tipinde beyaz ve brakisefal bir ırk mevcuttur. Bu ırk bütün tesirlere rağmen diğer bölgelerdeki aksine karışma ve kaynaşmadan müteessir olmadan çevresindeki kabileleri de kendi tesirine alarak saflığını muhafaza etmiş ve Türk siyasi tarihindeki rollerini oynayarak varlığını Göktürk hatta Karahanlılar devrine kadar sürdürmüştür. Türk Siyasi Tarihinde bu ırkın yanında gerek bu ırkla, gerekse başka ırklarla karışıp çeşitli tipler oluşturarak Türkleşen veya Türk sayılan kavimlerin de varlığını görüyoruz. Fakat, bu kavimleri Türk soyunun tayininde esas alamıyoruz. Her ne kadar büyük milletler karışmaktan korkmazlar ve karışmayla da soyları bozulmaz isede, milleti meydana getiren esas unsur tipini saflığını bozmadığı ortada iken, onu bir kenara iterek tali unsurlarla uğraşmak, o milletin soyunu tayinde ne kadar yeterli ve gerçekçi olur. O kadar ki, Türk soyunun tayininde esas unsur saydığımız değişmeyen bu Oğuz tipi, Cengiz öncesi Moğollarının (Kıtaylar) ve Cengizden sonraki Moğolların baskılarına karşı, Türklere has bir maneviyat sağlamlığıyla, yerleşik kavimler için mümkün olmayan ancak, bozkırlıların gerçekleştirebileceği tarzda bir hareket ile bilinmeyen yeni ufuklara (İran-Anadolu) doğru akmışlar ve aralıksız bir ölüm kalım savaşı yaşayarak anayurtlarından kilometrelerce uzakta varlıklarını asıllarına en yakın şekilde XX.yy.la

kadar sürdürmüşlerdir.

Türk Adı ve Anlamı: Türk yurdu ile ilgili hulasaları değerlendirdikten sonra Türk adı ve anlamı üzerinde de durmakta fayda görüyoruz. Bilindiği üzere Türklerin aşağı yukarı beşbin yıllık bir mazileri vardır. Türklerin bu durumları, araştırmacıları Türk adını en eski tarih kaynaklarında aramaya sevk etmiştir. Bunlardan bazıları Herodutus'un bahsettiği doğu kavimlerinden Targitarları Tivratta adı geçen Yafes'in torunu Togarmayı veya eski Hind kaynaklarında tesadüf edilen Turukha /Turuşka'lar ile Çin kaynaklarında bahsedilen Tik kavmini Türk adını taşıyan kavimler olarak düşünürlerken, bazıları da bugünkü Rumelinin bir kısmına adını veren Thrak'ları, çivi yazılı metinlerde bahsedilen Turukku'ları veya Turkae (Yurkae)ler ile eski Troya'lıları bizzat Türk adını taşıyan Türk kavimleri sanmışlardır.

Türk adı, İslam kaynaklarında da epey söz konusu edilmiş, İran menşeli Zend-Avesta rivayetleri ile İsrail menşeli Tevrat rivayetlerinde de aranmıştır. Taberi, Mes'udi, İbn ül Esir, İbn Hurdadbih Gerdizi, Kaşgari ve benzerleri Nuh'un torunu Yafes'in oğlu TÜRK'de, yine aynı zamanda Taberi, Mes'udi, İbn ül Esir İran, rivayetlerindeki TURAK veya TUR'da Türk kavmini aramışlar ve bunları Türk adını taşıyan ilk kavim olarak göstermişlerdir. Z.V.Togan'da Türk ile Turan kelimesini beraber işleyerek Türk ve Turan kelimesinin asli meselesine ait nazariyeleri değerlendirirken Turan'ın bundan sonrada İran'ın karşılığı olmak üzere kullanılabileceğini, fakat; Türk mukabili kullanılamayacağını zira: Türk isminin ancak Türk lehçelerinde konuşan kavimlere ıtlak olunabileceğini belirttikten sonra "Bu kelimelerin aslı hakkında muhtelif fikirler vardır. Türk kelimesi "Kuvvet" manasını ifade etmiş olduğundan kelimenin bu haliyle bir kök olacağı zannediliyor. Fakat, Turan ve Türk kelimelerinin kökü "TUR" (TÜR) kelimeside olabilir.. Tuz kelimesi Tur kelimesinin "z" konuşulan şekli ise, kelime "Teşekkül" ve "intizam" manasında olup, İran destanlarında Türk'lerin cediti olarak gösterilen "Tuz" un ismide "Tur kelimesi ile bir olabilir" diyerek Türk adı ve kelimenin aslı hakkında bir neticeye varmaktan ziyade bir nazariye de ileri sürmüştür. Zaten, bu kelimelere göre Türk adının M.Ö. ki asırlarda da bugünkü gibi tek heceli söylenmesi icap ederdi. Halbuki Milattan Sonraki ki asırlarda VIII. yy.da dikilen Bengütaş'larda "Türük" şeklinde ve iki heceli, Çince transkripsiyonlarda da iki heceli söylendiği

bir gerçektir. Her ne kadar Çince kaynaklarda zikredilen "Tik" kelimesi tek heceli ise de W.Eberthard'ın konuyla ilgili araştırmaları "Tik" ile "Türk" ün ilgisi olmadığını ortaya koymuştur. İslam kaynaklarında, Tevrat'a dayanılarak bahsedilen "Türk" kelimesinin, ne şahıs ne de kavim adı olarak Tevrat'ta yer almadığını İ.Kafesoğlu belirtmektedir. Yine İ. Kafesoğlu'nun Gy. Nemeth'e dayanarak verdiği bilgiye göre son arkeolojik araştırmalar ve kültür tarihi tetkiklerine aykırı düşen yukarıdaki faraziyelerin linguistique bakımdan da doğruluğu tesbit edilememiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türk kelimesinin Çince transkripsiyonlarda ve Bengütaş'larda iki heceli söylenişi hakkında A.Vambery kelimenin törümekten "Törük" şeklinde türediğini ve İsa'dan önceki devirlerde de bu şekilde kullanılabileceği fikrini vermiştir. G.Türükoğlu'da "Milattan Önceki asırlarda "Turuşka", "Torogma", "Tukkuş" gibi Hint, İsrail ve Çin kaynaklarında çeşitli söyleyiş şekillerine rastladığımız "Törük" yada "Türük" sözcükleri ilk defa bir kavme ad olmuştur. Törük sözcüğü "Türkmen" sözcüğünde olduğu gibi ikinci "ü" sesi düşerek Törük/Türk olmuştur." demekle A.Vambery'nin fikrine katılmakta ise de, ele geçen bir Uygur metninde "Türk" kelimesi manalı bir söz olarak kaydedilmektedir.

Türk adının ne zaman bir kavimde ilk defa kullanıldığına, bir başka deyişle "Türk" kelimesinin eskiliğinin nerelere dayandığına dair ortaya atılan nazariyeleri inceledik. Birde kelimeye kaynaklarda ve araştırmalarda verilen manalara ve bu adın ne zaman bir milletin bütün boylarının ortak adı olduğuna bakmak gerekir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Türk adının en eski tarihlerde araştırılması, bu kelimenin manasının da en eski kaynaklarda araştırılmasına sebep olmuştur. Bir Çin yıllığında bahsedilen Tu-küe (Türk) kelimesinin aynı yıllıktaki tefsirinden hareket eden batılı ilim adamlarından J.Klaproth, T'u-küe'yi "Takye", J.Schmidt, "Dugulga/Tulga" Gobelentz ve Schott, Farsça "Targ", J.J.Hess "Targ" vs. şeklinde, A.Vambery, törümekten "Törük/Türük: Türemiş, yaratılmış", G.Türükoğlu "Türk sözcüğünün aslı "Törük" veya "Türük"tür. Bu sözcükler Törümek veya Türemek fiilinden yapılmış bir sıfat olup "Türeyen, üreyen, yaratılan" demektir. Burda akla hemen bir soru gelir, neden türeyen? Hemen hemen bütün Türk kavimlerinde kurttan türeyen efsanesi gözönüne alınırsa bunun kurttan türeyen, kurttan

oluşan anlamına geldiği anlaşılmaktadır", diyor. Bu ifade G.Türükoğlu'na göre Türk kalimesinin değişmeyen manasıdır. Birde kelimenin değişen anlamı vardır. O da "Güçlü, Törelî, Güzel ve İslâm"dır. Bütün bunların yanında Bengütaş'larda ve Uygurca metinlerde geçen "Türk" kelimelerine getirilen yorum var. G.Doerfer, Bengütaş'lardaki "Türük" kelimesinin "Devlete bağlı halk, teb'a" olduğunu söylüyor. Dikkat edilirse bu ifadede Z.Gökalp'ın belirttiği kanun ve nizam sahibi manasına yakın bir mana var. Zira devlete bağlı olan halkın bir töresi ve bu törenin meydana getirdiği bir teşkilatı (Devleti) bulunmaktadır. F.W.K. Müller'in tesbit ettiği Uygurca metindeki "Türk" kelimesi "Güç, kuvvet/güçlü kuvvetli" manasını taşımaktadır. buradaki "Türk" kelimesiyle, millet adı olan Türk kelimesinin aynı olduğunu Gy. Nemeth ispatlamıştır. İ. Kafesoğlu'nunda katıldığı Gy. Nemeth'in görüşüne göre: cins ismi halinde çok eskiden beri Türkçede mevcut olan "Türk" kelimesi zamanla: Meydana çıkmış, yaratılmış, şekil almış/gelişmiş/çok gelişmiş/ kuvvetli, güçlü manalarını kazanmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un D.L.T. adlı eserinde de Türk; "olgunluk çağı" olarak ifade edilmektedir ki, bu ifade bizce Nemeth'in görüşüyle yakın alakalı olup, onu pekiştirir niteliktedir. L.Rasonyî kelimenin eski olduğu kanaatine katılmayarak "şimdiye kadar bir çok defa Türk kavim adı geçti. Macarca "Törük"de bu sözden gelmiştir. Bu söz Türklüğün en eski adı değildir. Hun devleti dağıldıktan, Toba, Avar ve Sabar'lar tarih sahnesinden çekildikten sonra Türk sözü ilk defa VI.yy.da meydana çıkmıştır." demekte ve Toba'larda Tu-ku (T'u-küe) adlı bir oymağın varlığını kabul etmekle birlikte Sui-Şu (Sui-Shu) adlı Çin kronikasında Türk sözünün yanlış kullanılıp kullanılmadığının aydınlatılması gerektiğini savunmaktadır. Konu hakkında İslam kaynaklarının İsrailiyata dayanarak, "Türk" ün "Terk" den geldiği şeklinde yaptıkları garip, fakat ısrarlı izahlarını önemli bulmadığımızdan üzerinde durmayacağız.

O halde bu ad (Türk) ne zaman ve nasıl bir milletin bütün boylarının ortak adı olmuştur? Türklerde baş kabilenin, yani hakim unsurun fazilet, erdem, kuvvet, muhkem v.s. gibi kelimeleri kendisine ad olarak aldığını Gy. Nemeth araştırmalarıyla ortaya koymuştur. H.N.Orkun "Bu verdiğimiz izahattan sonra Türk kelimesinin "kuvvet" manasına geldiği ve baş kabile, hakim unsur olduğu için bu ismi aldığı anlaşılır," ve L.Rasonyî "Berk, küç, erdem v.b. Türk adlarının da önce

bir oymak adı olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan bu isim (Türk ismi) daha büyük etnik teşekküle ad olmuştur." diyerek Gy. Nemeth'in ortaya koyduğu görüşe katılırlar. Türkiye'de ilk defa materyalist tarih telakkisi doğrultusunda bir eser vücuda getiren D.Avcıoğlu da eserinin "Türk adı, türük budun ile çıkar" başlıklı bölümünde "Sloven belli bir Slav kabilesinin adıdır. Giderek Slavca konuşanların genel adı haline gelir. Orta Asya'da Cengiz Han öncesinde Moğol bir boyun adıdır. XII. yy.da Tatar ve Kereit'ler arasında, Onon ve Kerülen nehirleri boyunca avcı ve göçebe pek çok boylar ve soylar vardır. Bunlardan ancak bir tanesi Moğol adını taşır. Cengizin atası borcigin (Börcigin) soyundan kabul edilen Han, Kağan, adını aldıktan sonra Moğol adı bütün boylar için umumi bir ad olmuştur. Bunun gibi Türk adı da, bir Türk topluluğuna verilen ad olarak "Türük budun" diye ilk kez Göktürklerde geçer. Bahaeddin Ögel'e göre, "Türk" adı, Göktürk Konfederasyonunun kurucusu Aşina soyunun atası Na-tu-liu'nun, Bilge, Alp gibi bir lakabı ya da ünvanıdır. Fakat bu ünvan sonradan, Göktürk kağanlarının örgütlediği ve doğrudan doğruya yönettiği boylar topluluğunun, yani Türk (Türük) budunun adı olur." demekte ve Gy. Nemeth'in görüşünü paylaşan H.N. Orkun ile L.Rasonyi'e katılmaktadır. Bu durumda, Türk adı, önce bir kabilenin adı iken, bu kabilenin iktidarı ele geçirmesiyle aynı soydan kabilelerin ortak adı olmuş, L.Rasonyi'nin ifadesiyle de Kinghan (Kingan) dağlarından Azak denizine kadar süratle Türk Devleti'nin yayılması bu mana değişikliğini kısa zamanda meydana getirmiştir. Halbuki, Kingan dağlarında Azak denizine kadar yayılan ilk siyasi Türk teşekkülü, Türük budunun vücuda getirdiği devlet değildir. Her ne kadar Türük budununda içinden çıktığı kabul edilmiş ise de bu, ilk siyasi Türk teşekkül Hunların devletidir. Kaldıki 420 tarihli bir Pars (Sasani) metninde "Türk" kelimesi Altaylı kavimleri ifade etmekte, Hunlar da bu kelimeyi "Türk-Hun" (Kudretli Hun) şeklinde kullanmakta idiler. Niçin o devirlerde bu kelime veya "Hun" kelimesi aynı soydan boyların ortak adı olmamıştır da daha sonraki zamanları beklemiştir? İ. Kafesoğlu kelimenin belirli bir topluluğa ait "etnik" bir ad olmadığını, siyasi bir ad olduğunu, Göktürk hakanlığının kuruluşundan itibaren, önce bu devletin, daha sonra imparatorluğa bağlı kendi özel adları ile de anılan diğer Türklerin ortak adı olduğunu belirterek, zamanla Türk soyuna mensub bütün toplulukları ifade eden milli bir ad haline geldiği

görüştüğüdür. Öyleyse bu kelime (Türk) çok önceleri Türk dilinde cins isim olarak, mevcut idi. Bir çok Türk boylarında hakim unsur (Baş kabile), Türk kelimesini veya manaca yakın kelimeleri karakterlerinin ifadesi, (İktidarlarının gücünü, niteliğini ifade için) olarak almaktaydılar. Fakat gene zikre şayan olan kabilenin esas adı idi. Daha önce bu kelimeyi kullanmış olan bir boydan çıkan Kökböri oğulları iktidarı ele geçirince atalarının da kullandığı bir kelimeyi almakta tereddüt etmediler. Siyasi teşekkülleri (Kadırgan) Kingan dağlarından, Azak denizine, kadar geçerli olunca, niçin ve hangi şartlarda iktidar olduklarının şuurunda olan ve bu şuurla aynı kandan olanların birliğini sağlayan bu boyun kendi hakimiyet adını diğer boylara, kendi özel adlarının yanında kabul ettirmesi tabiidir.

I. BÖLÜM

(HUNLARA KADAR TÜRKİSTAN)

A. EN ESKİ ÇAĞLARDAN HUN DÖNEMİNE KADAR ASYANIN KAVMİ YAPISI

Türklerin siyasi manada tarih sahnesine çıkışlarına kadar ki menşeleri, yayılmaları, ilk temsilcileri ve daha pekçok meselenin aydınlanması hususunda bir fikir verebilmek için bilinen en eski çağlardan başlayarak Asya'nın etnik yapısını ortaya koymayı uygun gördük.

Bilindiği gibi, M.Ö. III. binin başlarında Altay dağlarında Oğuz tipinde brakisefal, savaşçı, beyaz ırka mensup bir kavim vardı. B. Ögel'e göre Türklerin ilk ataları olan bu kavim, daha o zamanlarda Aral gölü kıyılarındaki kültürlerle, hatta Çin ile temaslarda bulunmuş, Orhun kıyıları, Moğolistan bozkırları ve İrtiş boylarına kadar tesir ederek gelecekteki Orta Asya kültürünün temellerini hazırlamaya başlamıştı. M.Ö II. binin başlarında hala saflığını koruyan bu kavim, Mongoloidlerin hakim olduğu Güney Sibirya'nın orta kesimini birden bire temizleyerek onların yerini almıştı. İşte bu iki merkezden (Altay dağları ve Güney Sibirya'nın orta kesimi) komşularına olan kültür üstünlükleri sayesinde Güney Sibirya'nın batı ve doğusuyla birlikte Moğolistan'ı, hatta Urallara kadar olan sahayı kendi nüfuzları altına almaya başlamışlardı. M.Ö. 1700 yıllarından sonra bu göçebe ve savaşçı topluluk Orta Asya'ya tamamen hakim olmaya başladı. Aynı topluluk güneybatıda, Batı Türkistan, Pamir bölgelerini dolduran dolikisefal Akdeniz tipi ırklara da tesir ederek Amuderya'ya ve Fergana içlerine kadar sızmış, bu bölgede "Turani" veya "İki nehir arası" antropolojik tipi denilen, kendilerine benzer brakisefal kafalara sahip bir topluluk meydana getirmişti.

Netice itibariyle Türklerin ataları kabul edilen ve Göktürk çağına kadar bozulmadan varlıklarını sürdüren brakisefal, savaşçı beyaz bir ırk Altay-Sayan, Tanrı dağlarını kapladıktan başka Kazakistan'a kadar yayılmış, daha sonra Pamir'de, Kuzey Afganistan'da, İran'da ve Güney Rusya'da mevcut Akdeniz ırklarına yakın dolikisefal ırklarla temasa geçmişti. Bu sırada Altayların doğusunda ve Güney Sibirya'da hakim olan Mongoloid ırk yavaş yavaş yerini Altaylı beyaz ırka terk ederek bu

bölgelerin Türkleşmeye başlamasından sonra Yenisey havzasındaki Mongoloid ırklarda yerlerini adı geçen beyaz ırka terk etmeye başlamışlardır.

Güney-batıda Soğd ülkesinde ise Soğdluların ataları sayabileceğimiz Altaylardaki beyaz ırka akraba olan brakisefal bir ırk teşekkül etmişti. Ne yazık ki Güney Sibiry ve Altaylar'ın doğusunda brakisefal beyaz ırkın lehine gelişen bu Türkleşme hareketleri daha sonraları doğudaki kavimlerin (genellikle Mongoloid Kavimleridir) batıya doğru kaymaları ile ortaya çıkan karışma bu bölgelerdeki Türklerin bilhassa tiplerine tesir ederek onları (Uygur ve Kırgızlar) çekik gözlü yaptığı gibi, ileride kurulacak Sien-pi hakimiyetine de esas olmuştur. Ayrıca, Türk-Çin münasebetleri neticesi Türkistan'ın güneylerine Çinlilerin yayıldığı ve bu yayılma ile Çin tiplerinden müteessir olmuş, yeni bir antropolojik tipin meydana geldiği de görülmüştür.

a. Sakalar

M.Ö. VIII. asırda Tanrı dağlarından Hazar denizine kadar uzanan bölgede yaşayan Türkistan'ın atlı göçebe kavimleri, aynı yüzyılın ortalarından itibaren Kimmerleri yerlerinden kovarak Tuna boylarına kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki sahaları ele geçirmişlerdir. Yunan kaynakları bu kavimlerden Yayık ile Tuna nehri arasında yaşayanları Skit/İskit umumi adıyla anmışlardır. İran kaynakları, yine bu kavimlerden olan ve Türkistan da yaşayan kısmına Saka adını vermişlerdir.

Sakalar'ın Türklüğü konusu açıklık kazanmamakla birlikte mevcut bilgiler değerlendirildiğinde bunların en azından idareci zümresinin Türk olduğu anlaşılmaktadır. Daha çok konfederasyon şeklinde teşkilatlanmış olan Saka toplulukları arasında sıkı bir bağ yoktu. Yani siyasi organizasyonları oldukça gevşekti ve ancak güçlü liderlere sahip oldukları dönemlerde komşu kavimlerle çetin mücadelelere girişebiliyorlardı. Bu mücadelelerden en önemlisi İranlılar'ın Afrasyab adı verdikleri Alp Er-Tunga ile İran şahı Kirus (Keyhüsrev) arasında geçmiştir. Uzun süren bu savaşlar, daha sonra ünlü İran destanı Şehname'ye konu olmuştur. Alp Er-Tunga bu mücadeleler sırasında İranlılar tarafından öldürülmüştür. Büyük Türk hakanının ölümü Türk kavimlerini yasa boğmuştur. Alp Er-Tunga'nın acısı asırlarca unutulmayarak duygulu bir ağıt vasıtasıyla XI. yüzyıla kadar Türk kavimleri arasında terennüm edilmiştir.

Çin kaynaklarında ilk defa Sai ve Sai Wang adıyla anılan Sakalar'ın İranla olan mücadelesi sadece doğuda değil zaman zaman batıda da cereyan etmiştir. Zamanın en büyük ordusunun başında harekete geçen İran Pers İmparatoru Darius, İstanbul boğazını geçtikten sonra Balkanlar'dan kuzeye doğru yönelmiş ve gemilerle Tunayı geçerek İskit ülkesine girmiştir. İskitler Türk savaş taktiği gereğince önce Pers ordusunu yıpratmış ve daha sonrada geri dönmeye çalışan Perslere ağır darbeler vurmuşlardır.

İskitler MÖ II. yüzyıldan itibaren doğudan Sarmatların batıdan da Gotların baskılarına dayanamayarak yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Onların Türkistan'da oturan ve Saka adıyla anılan bölümü ise aynı yüzyılın içinde Büyük Hun Hükümdarı Mao-tunun yerlerinden ettiği Yüeh-Chih'lerin saldırısına uğramış ve yerlerini terketmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Hindistan istikametine giderken diğer bir kısımda Wusun'lara karışarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

b. Masagetler

Hazar Denizi ile Aral Gölünün doğusundaki ovalarda yaşayan Masagetler'e Alan ve Khorezm İranileri karışmışsa da menşe itibariyle Türk oldukları ileri sürülmektedir. Masaget adının Mas(t) jaka yani "balık yiyenler" anlamında olduğu Tomashek ve Marquart gibi bilginler tarafından savunulmaktadır. Makedonyalı İskender'in kuzeybatı Hindistan'daki fetihleri sırasında bazı Lelûsih batı kaynaklarında zikredilen en önemli şehirlerin adıda Massaga idi.

Masagetler Herodotus'a göre muhtemelen İskitlerden değildi. M.Ö. 530 yılında Kirus seferi vesilesi ile daha iyi bilinen bu Masagetler Kraliçe Tomyris kumandasında, Pers ordusunu mağlup ederek Kirus'un ölümüne sebebiyet vermişlerdi. Strabon ise Kirus'un savaşmış olduğu Masaget'lerin büyük bir göçebe halk olduğunu veya konfederasyon olduğunu onlardan bir kısmının dağlarda, bir kısmının ovalarda, bir kısmının da bataklık ve adalarda yaşadıklarını anlatmaktadır. Grek kaynakları onların balık yakaladıklarını belirtirken, bunlardan bir kabile olan Apasiakaileri'de vaktiyle Tomashek "Apa-saka" yani "su sakai'leri" şeklinde yorumlamıştır. Bunlardanda açıkça görülüyorki Masagetler balıkçı ve toplayıcı iptidai bir Batı-Asya kavmi idi.

Masagetler ile Ta Yüeh-Chih'lerin aynı olduğunu kabul eden

Haskins, bu konfederasyonun bir tür Hind. Avrupa dili konuştuğunu ancak M.Ö. VI-V. yüzyıllarda bir İran dilinin konuşulup konuşulmadığının belli olmadığını kaydetmektedir. Masaget konfederasyonu batıda bulunuyordu ve bir dereceye kadar daha önce olmakla beraber doğudaki Hsiung-nu devletiyle paralellik arz ediyordu.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Masagetler ancak İskender'in istilasından sonra bir birlik teşkil edebilmişlerdir. Çünkü, İskender'in M.Ö. takriben 328 yılındaki seferinde ona başarıyla karşı koyabilmişlerdir. Netice itibarıyla Haskins'e göre, Pers kralı Kirus M.Ö. 530/528'deki ölümünden, Bactria Grek Krallığının düşüşü (tahminen M.Ö. 130) ne kadar Batı Türkistandaki en güçlü birlik Masaget konfederasyonu olup, Yüeh-Chih'ler doğu kolunu, Sarmatae olarak bilinen kavimler ise batı kolunu teşkil etmekte idiler.

c. Sarmatlar

Pers kaynakları İskitlerden sonra onlara halef olan ve Roma Devri kaynaklarında Sarmatae adıyla anılan kavimlerden hiç bahsetmezler; bundanda bazı araştırmacılar İskitlerin bu Sarmatları'da içine almış olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Herodotusta da "Sarmatae" kelimesi yerine sadece sauromatae" ler hakkında malumat vardır. Herodotus'un bildirdiğine göre bunlar İskit dili konuşuyor ve onlara yardım bile ediyorlardı; Tanais (Don) nehrinin ötesinde yaşamakta idiler Haskins Sarmataelerin M.Ö. takriben 345 yılına kadar Don nehrini geçmediklerini söylüyor.

M.Ö. II. y.y. başında Keltlerle birlikte harekete geçen Sarmatlar İskitlere saldırıp onların güç kaybetmelerine sebep olmuşlardı. Daha sonraları Avrasya steplerine geçmek için İskitlerle olan mücadeleleri devam etmiş ve bu mücadelelerde Sarmatlar büyük bir başarı kazanmışlardır Daha çok İran asıllı oldukları kabul edilen Sarmatlar nüfuzlarını batı Sibir sahasına kadar uzatmışlardır. Diğer taraftan M.Ö. I y.y.'da Hunlar ile münasebet kurup alış-veriş yaptıkları bunun neticesi olarakta Grek (Yunan) kültür izlerinin Hunlar'a kadar ulaşmış olduğu iddia edilmektedir.

B. ÇİN'İN SINIR KAVİMLERİ

Hun tarihine girmeden önce Türkistan tarihini yakından ilgilendiren ve aynı zamanda Çin'e de komşu olan kavimler üzerinde durmakta fayda vardır.

1. Kuzeydoğu Kavimleri; En eski çağlarda bu kavimlerin ana bölgeleri bugünkü Pekin çevreleri olmalıdır. En eski uçları ise herhalde güneyde, Şantung bölgesine kadar uzanıyorlardı. Bu kavimler, Mançurya ve biraz da eski Sibiryա kavimlerinin karışmalarından oluşmuşlardı. M.Ö. X. yüzyılda bu bölgeden inen Eusin adlı kavimler, Çin'de artık görülüyorlardı. M.Ö. 206'dan sonra, Çin kaynaklarındaki kavim adları değişmişti. Bundan önce söylenmiş olan kavim adları, bir daha ağza alınmamışlardı. Fakat nedense bu kavmin adını da, Hun çağının sonlarına kadar, değişmemiş olarak görüyoruz. Bunların kökleri, Mançurya'ya kadar çıkıyordu. Fakat güneydeki uçları ise Çin'in içlerine kadar yayılmış görünüyordu. Aslında bunlar, Çin'de oturan Mançuryalı kavimlerdi. İsa'dan önceki X. yüzyılda Şantung bölgesine kadar inmişlerdi. Daha sonra ise, Hopei ve Şensi'ye kadar, yayıldıklarını da görüyoruz.

Kültürleri başlangıçta, çok geri bir gelişme gösterir. Aslında onlardan kültür tesirleri alabilecek, belli başlı komşuları da yok gibiydi. Sonradan Hunların tesirleri altında kalacaklar ve bu yolla, Tunghular gibi yeni yeni kavimler doğacaklardır. Buna rağmen, Doğu Çin'deki kültürler ile devletlerin gelişmesinde büyük bir rol oynamışlardı. Bu Mançurya kavimleri, domuz yetiştiricileri idi. O. Franke ve Prof. Eberhard bunları, Tunguz adı ile birleştirirler. Fakat bu deyim, çok daha sonraki çağlarda doğmuş bir sözdür. Bunlara karşı korunmak için yapılan duvarlar da çok geç zamanlarda tamamlanmıştır. Bu duvarları, M.Ö. 300 ile 290 yılları arasında, kuzeyde kurulmuş olan Yen devleti tamamlamıştı. Çin'e inen çeşitli kavimler için, Çin tarihleri tarafından verilmiş türlü adlar da görüyoruz. Ancak bütün bu adların, burada incelenmesini gereksiz görüyoruz.

2. Kuzey Kavimleri, "Proto-Moğol Tunghular":

Bunlar eski Moğolların gerçek ataları idi. Sonraki çağlarda, Hunlar ile ölüm kalım savaşlarına girmişlerdi. Proto Moğollar, Doğu

Moğolları veya Eski Moğollar adları ile adlandırdığımız Tunghular, Mançurya kavimleri ile Hunların, daha doğrusu Türk kavimlerinin aralarında yer alıyorlardı. M.Ö.III. yüzyıldaki Çin akınlarında güçsüz bir kavim olarak görünüyorlardı. Mete çağında ise büsbütün güçlenmiş olan bu kavimler, kuzeydoğu Asya'nın hepsini ellerinde tutuyorlardı. "Başlangıçta ekonomileri avcılığa dayanıyordu". Sonradan, batı komşuları Hunların tesirleri ile, hayvan yetiştirici ve çoban oldular. Ev hayvanları arasında da sığır, birinci derecede yer almış oldu. Bunların hepsi Hun çağında görülen gelişmelerdi.

Çin kitapları İsa'dan ve hatta tarihten önceki kavimler için T, İ, Jung, Mo. gibi geniş adlar vermişlerdi. Bu adlara göre kavimleri gruplayanlar ve hatta bunlardan, büyük sonuçlara varmak isteyen, araştırmacılar da görülmemiş değildir. Ancak bu deyimlere dayanan bütün görüşlerin, askıda ve şüpheli kaldıkları da bir gerçektir. Çünkü aynı deyim, en batıdaki kavimler için olduğu kadar en doğuda kalan, kavimler için de kullanılmıştır. Ti kavimler grubuna giren Tunghular, İsa'dan önceki X. Yüzyıldan itibaren, daha çok Çin'in Şansi bölgelerinde yayılıyorlardı. Doğu uçları ise Jehol bölgesine kadar uzanıyordu. Bir gerçek varsa bunların, Hun ve Türk kavimlerinin yayıldıkları, Sarı ırmak kıvrımının içlerine kadar yeterince sızmamış olmaları idi. Aslında bu konular üzerinde derin araştırmalar da vardır. Fakat hiçbir görüş kesin değildir. Bunlar, Moğolların ataları idiler.

3. Kuzeybatı Kavimleri

Hirth, Chavannes, Otto Franke ve Prof. Eberhard gibi araştırmacılar, bu yöndeki kavimlerden söz edildikçe, çekinmeden Türkler deyimini kullanmışlardır. Haloun gibi araştırmacılar ise, Çin'deki İndo-Cermenlerin varlığından ısrarla söz ederlerken, eserlerinde birkez olsun, Türk adından söz açmamışlardır. Çin'in kuzeybatısında yayılan bu kültürün, Moğollar ile bir ilgisi yoktu.. Bunların, sonraki Türk kavimlerinin ataları olduklarından hiçbir şüphemiz yoktur. Tarihte ilk görüldükleri çağdan, yani M.Ö.3. binden geç çağlara kadar, aynı özellikleri göstermişlerdi. Tabii olarak burada Türklerin anayurdunun, Şensi ile Kansu bölgeleri olduğunu söylemek istemiyoruz. Burası, ancak Türk kavimlerinin yayıldıkları anayurtlarının bir sınır bölgesi olabilirdi. Türklerin anayurdunu tanıtmak için, bu çağdaki Çin kaynakları bizim için

yeterli olmamaktadırlar.

Bunlar da başlangıçta, avcı kavimler idiler. Sonradan hayvancılık kültürü, daha ağır bastı. Buğday ve darı gibi, bitkileri de ekiyorlardı. Sığırları da vardı. Fakat ekonominin temeli atçılık üzerine dayanıyordu. Çin'deki, Şensi ve Kansu bölgelerinin içlerine kadar giren bu atlı kavimler, daha çok düzlük yerlerde ve ovalarda yaşıyorlardı. Daha güneye inmiş olanların ise Tibet kavimleri ile karışmış olmaları, normal görülmelidir. Bu nedenle Hsia ve Cou gibi büyük Çin sülalelerinin kurulma ve gelişmeleri incelenirken, bu gerçek göz önünden uzak bulundurulmamalıdır. İyi bilinen tarih çağlarında bile, Çin'in içlerine kadar Kansu bölgesinin düzlüklerinde Hunlar yayılırken, dağları da Tibetliler tarafından tutuluyordu. Çok eski çağlarda bu kavimlere, Hienyün ve Hunyü gibi adlar veriliyordu. Çin kaynakları, bunların sonraki Hunların ataları olduklarında, birliktirler. Çin'de yerli olarak oturanlar ise, şehirler kurmuşlar ve surlar ile kaleler yaptırmışlardı.

4. Batı Kavimleri, "Tibetliler":

Kuzeybatılı Orta Asya kavimlerinin, Çin tarihindeki yerleri incelenirken, Tibetliler de gözden uzak tutulmamalıdır. Başlangıçta batıdan Çin'e gelen yolların bir kısmı, herhalde Tibetlilerin kontrolünde olmalı idi. Prof. Eberhard'ın Koyuncu Tibetliler tanıtmasının Orta Asya tarihinde bir yeri vardır. Koyuncu Tibetliler daha çok dağlık bölgelerde yaşarlardı. Bu sebeple, Kansu bölgesindeki batıya açılan kapıların hepsini Tibetlilere vermek, doğru değildir. Tibetlilere, Hun devlet deyimlerinin girmiş olması da, bu bölgede bir süre beraber yaşadıklarını gösterir. Hun çağından çok önceleri, Çin'in içlerinde yerleşmiş olan Tibetlilerin, şehirlileşme ve toprağa bağlılıklarını, kaynaklarda açık olarak görebiliyoruz. Çin İmparatorluğu ile savaşma zorunda olan Tibetliler ise, Hunların taktiklerini alıyor, toprağa ve şehirlileşmeye daha az değer vererek, atlılaşma yolu ile gelişıyorlardı. Çin'de oturan Hunlar ile Orta Asya'dan akın yapan Hunlar arasında da böyle bir ayrılık görölüyordu.

Ayrıca güneyden kuzeye göçen "Ziraatçi Yao" kavimleri de, Tibetlilerin bazı bölümleri ile karışmışlardı. Bu yeni karışmalar ile de, yeni bir Tibetliler bölümü meydana geliyordu. Tibetlilerin anayurtları, Çin'deki ünlü Wei Irmağının kaynakları üzerindeydi. Çin'i doğudan batıya bağlayan, tek geçit de, bu Wei ırmağı idi. Tibetliler bu geçit

üzerinden, Çin'in doğularına kadar yayılabilmişlerdi. Bu geçidin güneyi, yüksek dağlarla çevrili idi. Kuzeyi ise Orta Asya bozkırlarına açık bulunuyordu. Bu sebeple ırmak, Hun ve Tibet kavimlerinin bir karşılaşma bölgesi idi. Bu jeopolitik üstünlükleri bilmeden, kısır çekişmelere girmenin, bir gereği yoktur. Mesela Çin'deki ünlü Cou sülalesinin kuruluşunda Türkler mi, yoksa Tibetliler mi baskılı olmuşlardı sorusunu, yukarıdaki açıklama cevaplandırmaktadır.

"Köpek-Ata" inancı, Tibet kültürünün sembolüdür. Hatta ünlü Göktürk Kağanı Bilge Kağan bile, Çin elçisi ile görüşürken, Köpek soyundan gelen Tibetliler diye bir tanıtmada bulunmuştur. Orta Asyalı Hunlar, ölülerini atları ile birlikte gömerlerken Tibetliler ölülerini yakıyorlardı. Bunlar da bize gösteriyor ki, Orta Asyalı Türkler ile Tibetliler arasında kesin inanç ayrılıkları da vardı.

II. BÖLÜM (ASYA HUNLARI)

A.HUN ADI VE ANLAMI

Bu adı değişik şekilleriyle birlikte ilk önce Çin kaynaklarında bulmak mümkündür. Çin kaynaklarının bahsettikleri Çin'in kuzeyinde oturan bir takım kavimleri Hsiung-nu'ların ataları kabul eden H.N. Orkun, "İlk devirlerde Dağ Congları adıyla anılan bu kavim, daha sonraları, Hsiun-nyu, Hun-yü diye isimlendirilmişler, Çou sülalesi zamanında da Hien-yün ismiyle kaydedilmişlerdir. M.Ö.IX. asırdan itibaren bu isimle anılan Hsiug-nulardan Han sülalesi (M.Ö. 206- M.S. 25) zamanından beri doğrudan doğruya Hsiung-nu ismiyle kaydedilmeye başlanmıştır." demektedir. L. Rasyonu'da, "Asıl Hsiung-nu'lara gelince M.Ö.VIII. yy.larda onlar Hoang-ho (Sarı ırmak) nehrine dayanıyorlar. Çinlilerin bazı kısa süreli başarılar sağlayan karşı taarruzları onların gayretlerini kıramıyor ve Çin için gittikçe artan ciddi tehlike teşkil ediyorlar. Çin kralları M.Ö.300 sıralarında surlar inşa ederek akınları önlemeye çalışıyorlar. Büyük seddin ve askeri yolların bazısını yaptıran İmparator Si-Huang-ti 210 da öldüğü sırada Hunlar çok kuvvetlenmişlerdi ve Asya'daki devletlerinin altın çağı başlamıştı." diyerek Hsiung-nu'ların M.Ö.VIII. asırdan itibaren çinlilerce bilindiğini söylüyor. Halbuki, L.Ligeti, "Çin kayıtlarının Çin'in birkaç bin yıllık tarihinin daha fecrinde, Asya Hunlarını zikrettikleri ve mesela Hsiung-nu kavmi ceddinin M.Ö.XX. asırda hüküm süren Hia Çin hanedanının bir halefi olduğu kabilinden yazıları bugün de çok defa okuyabiliriz. Bununla beraber şayet Çin kayıtlarını yakından tetkik edecek olursak çok daha mütevazî neticelerle iktifa etmemiz icap edecektir. Çin medeniyeti hakikaten çok eskidir. Bununla beraber yakınlarda meydana çıkarılan Paleolitik, Neolitik buluntuları ve daha eski zamanlardan beri bilinen M.Ö. XII-XI. asırdan kalma parçalar halindeki Çin devri kemik kitabelerine rağmen en eski ve birbirini takip eden tarihi kayıtlar, M.Ö.IX-VIII. asırlardan daha eski değildir. Bunların da daha muahhar ve yazılı hatıraları zengin devirlere doğru muazzam fasıllarla devam ettirdiklerini, ayrıca not etmeliyiz.

Çin kavmi tarihini M.Ö. III. bine kadar çıkaran efsanevi an'aneler, M.Ö.VIII. asırda saray yazarları tarafından telif edilmek

suretiyle teşkil edildiğini modern ilmi tetkikler tesbite muvaffak olmuştur...

M.Ö.XXIV-XX. asırdan, muasır (veya muasır olmayan, fakat birdereceye kadar) tarihi vasfını haiz kayıtların, Hsiung-nu'larla alakadar olarak bahis mevzuu dahi olamayacağı muhakkaktır.

Asya Hunlarının Hsiung-nu adı ilk defa M.Ö.318'de Şimali Şansi'de vukubulan bir muharebe ile alakadar olarak geçer. Daha önceki zamanlara atfedilen bütün diğer kayıtların muahhar devirlerin ilavesi olduğu meydana çıkmıştır" diyerek bu görüşe karşı çıkmıştır. İ. Kafesoğlu'da "Çin kaynaklarında M.Ö.IV. asırdan itibaren Türk'lerle birlikte Moğol, Tunguz soyundan bazı grupları da ifade etmek üzere "Kuzey Barbarları Hanedanı" manasında olarak Hsiung-nu (Hsiung-nu) diye anılan bu kütlenin kesin tarihini M.Ö.IV. asırdan itibaren takip etmek mümkün olmaktadır. Hunlarla ilgili ilk tarihi vesika olarak bir anlaşma zikredilmiştir ki bu da, M.Ö.318 tarihlidir." diyerek L.Ligeti'ye katılmaktadır. Ayrıca L. Ligeti Çinlilerin çeşitli isimlerle zikrettikleri ve Hsiung-nu adına benzeyen bu kezey barbarlarının Hsiung-nu'larla aynı olmadığını, yani Hien-yü, Hun-yü ve M.Ö.IX. asırda resmi bir isim olarak görülen Hien-yün adıyla Hsiung-nu adı, ayrıca gerek Hien-yün gerekse Hsiung-nu kelimeleriyle I-II. asır önce zikredilen Kui, Kun, Hun, Kiüan, K'üan barbar adlarının birleştirilmesinin dil ve tarihi sebepler dolayısıyla kabul edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Bizce, L. Ligeti'nin ileri sürdüğü bu mesele daha geniş bir izaha muhtaçtır. Zira: B. Ögel'in daha önce verdiğimiz görüşlerinde bahsettiği, M.Ö.1700 yıllarından sonra kendilerini göstermeye başlayan ve Büyük Hun Devletini kuracak olan Altaylı kavimlerin Çin'le muhakkak ilişkileri vardı. Bu devre ait Baykal ve Selenga bölgesinde bulunan Çin yapısı malzemeler bu konuda bize bir malumat vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Çine yapılan Türk akınlarında en önemli yollardan biri olan Gobi Çölü çevresi ve bugünkü iç ve dış Moğolistan'da bulunan Cilalı Taş Devri kültür unsurlarının Orhun Nehri ve Baykal Gölü kıyılarındaki kültür unsurlarına çok benzemesi, buradaki ahalinin Çin'le olan ilgisini-Bu kültür, Çin kültüründen farklıdır. Ortaya koyduğu gibi, Büyük Hun Devletini kuran kabilelerin de bu bölgede tarih sahnesine çıkmaları tesadüf değildir. O halde Çin kaynaklarında bahsedilen Çin'e yapılan akınların ki; bu akınları yapanlar hakkında Han Sülalesine gelinceye

kadar önemli bir bilgi verilmemektedir. Altaylı kavimler, yani; Hsiung-nu kabilelerine akraba veya bizzat Hsiung-nu siyasi birliğine dahil kabilelerce (veya kavimlerce) yapılması gerekir. Öyleyse, Hienyü, Hun-yü, Hien-yün, Huei-fang ve nihayet Han sülalesi devrinde Hsiung-nu (Hiung-nu/Siüng-nu) diye geçen adlar arasında bir münasebet vardır. Esasında Çin hiyegroliflerinin çeşitli göçebe devletlerin devirlerine rastlayan farklı zamanlarda ne surette telaffuz olunduklarını Sinologlar daha tam olarak tesbit edememişlerdir.

Çin'e akın yapmak isteyen kuzeyli kavimlerin Gobi Çölü'nü geçer geçmez yorgun bir vaziyette Çinlilerle karşılaşmamak için Hunlardan önceki çağlarda Çin sınırındaki stratejik bölgelerde kurdukları ileri garnizonları var ki; bu garnizon ahalisinin meydana getirdikleri eserler büyük medeniyet eserleri olmasa bile özbeöz Hsiung-nu sanat eserleridir. Bu durumda muhtelif devirlerde Çin'e akın yapanlar Çinliyle temas edenler Hun-yü, Hien-yü Hien-yün v.s. gibi adlarla anılan Hsiung-nu'lardan başkası değildir. Ayrıca Çin'de sülâleler değiştikçe yeni sülâlenin tarihçisinin mümkün olduğu kadar eski sülâle tarihinde kullanılan tabirleri kullanmağa çalışması yüzünden Hsiung-nu'ların adlarının aynı kalmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Aslında L.Ligeti, makalesinin bir başka yerinde "Bu kabile ve kavim adlarının Çin'ce izahı hakkında çok şey yazılmış ve münakaşalar olmuştur. Buraya dahil bulunmayan yalnız Kui'nin Çince bir manası vardır ve şeytan, cin demeğe gelir; buna bağlı bulunan Kui-fang ise "Demonlar Memleketi" demektir. Buna mukabil Hsiung-nu "Hiung Kölesi" demek değildir, Hien-yün "uzun burunlu köpek", Hiün-yü "pis kokulu bulgur" veya "Bulgur yiyen" manasının verilmesi yanlıştır. Burada Çin kaynaklarının bir barbar dili tesmiyesini, veya bunun herhangi bir variantını bütün ihtimallere göre, kasten pejoratip bir mana ifade eden yazı işaretleriyle dillerine nakletmiş olmaları ihtimali vardır" diyerek, Çinlilerin başka kavimlerin veya bir kavmin adını çeşitli şekillerde bozarak ve kendilerince aşağılayıcı manalar ifade eden şekillerle gösterdiklerini (bunuda kasten yaptıklarını) teslim ediyor. Gerçekten Hsiung-nu'ların münasebette bulunduğu diğer kavimler, mesela; Hintliler "Huna", Avrupalılar "Hunni" demek suretiyle bu Türk kavminin adını aslına en yakın şekliyle zaptetmişlerdir. "Hunni", "Huna" Hunlar demek olduğundan ortak kelime "Hun" dur. Aslında burada söz konusu olan

Hsiung-nu, Hunları tesbit eden Çince işaretlerin İngiliz usulü seslendirilmiş şeklidir. Aynı işaretleri Alman sineloğu J.I.M. de Groot "Hung-no", Fransız E. Chavannes "Hiongnu" şeklinde seslendirmişlerdir. Bu seslendirmelerde "Hun" sesi kolaylıkla sezilmektedir. Eski Türkçe'de "h" sesi olmadığı, bunun yerine "K" kullanıldığı malumumuzdur. Fakat, Türkçe'deki "k" sesi; yabancı dillere "h" sesi ile yer değiştirerek geçtiği gibi zamanla bizde de "h" sesi şekline dönüşmüştür (Kangı/hangi, Kalı halı v.s. gibi). Bu durumda "Hun" kelimesinin Türkçedeki aslı "Kun" dur.

Hsiung-nu veya Hun kelimesinin manasına gelince: Ural Altay kavimlerinin en eski adları hep insan manasına gelen kelimelerden ibarettir. Bu noktadan hareket eden bazı batılı alimler (Gy. Nemeth, P.Pelliot, L. Hambis. F. Altheim v.b.) bu kelimenin de insan manasına geldiğini ileri sürmekte. İ. Kafesoğlu'nda bunlara dayanarak devletin sahipleri kendilerine, Türkçe'de "İnsan, Halk" manasında "Hun" (Khun) dediklerini belirtmektedir. "Hun" adı bir görüşe göre de, M.Ö.I. bin başlarında Kwan, Gun, V. asırdan önce Kun, IV-III. asırlarda ise Khun şeklinde telaffuz edilmişti" demek de, H.N. Orkun "Fakat biz bunu kabul edemeyiz. Çünkü, bu kelime başka dillerde insan manasına gelirse de Türkçe'de böyle bir manası yoktur, ve bir kavim kendisine ad verirken başkalarından kelime almaz. Binaenaleyh bu sözü Türk dilinde mevcut bir kelime ile mukayese etmek lazımdır" diyerek buna karşı çıkmış ve Türklerin tonemizm (totemizm) neticesinde hayvan isimlerini kabile isimleri olarak aldıklarını, (Bir oğuz boyunun Alayunt/Ala: Alaca, yunt: at, Alayunt: Alacaat) Hun isminde eski kaynaklarda (D.L.T. de olsa gerek) koyun manasına geldiğini belirttikten sonra, "binaenaleyh bizce Hun sözü koyun demektir. Bu taktirde koyun kelimesini de Çincedeki Hiung sözü ile mukayese edebiliriz" demektedir. Gerçektende bazı hayvan ve kuş adları daha sonraki devirlerde bile şahıs, yer, sülâle ve kabile adı olarak alınmış ve kullanılmıştır. (Tuğrul, Çağrı, Arslan, Pars, Börü, Sungur, Aksungur, Doğan, Babur, Koç, Aşina/Kökbörü, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Teke/Tekeli Karakeçili, Yunt Tepesi, Tekeçatı v.s. gibi) Hatta totemizm devrinden gelme koyun figürü bugün bile Doğu Anadolu (Kars-Iğdır) ve Azerbaycan bölgelerindeki Türk ahali tarafından mezar taşı olarak kullanılmaktadır.

Biz Hun-Koyun ilişkisinin teferruatına geçmeden önce Hsiung-nu

sözüne J. De Guignes ve batıda hazırlanan sözlüklerde hangi mananın verildiğini ortaya koyalım. Çince'de iki işaretle gösterilen Hsiung-nu (Hung-no, Hiong-no, Siüng-nu) kelimesinin, "Hiung" okunan işareti: "Göğüs, bağır, akıl, zekâ, hâfıza, hatıra, dimağ" "nu" okunan işareti ise; "köle, esir, hizmetçi, alçaltıcı, aşağılatıcı terim, anlamlarını taşıdığını, ikisinin birden J. De Guignes'e göre, "Bedbaht Esir" manâsına geldiğini görmekteyiz. Çinliler "Hun" kelimesini ses bakımından Çinceye mal ederken kasıtlı olarak bu sese kendilerine has bir metodla aşağılayıcı, tezyif edici bir hüviyet vermekten kaçınmamışlardır. Juan-Juan ismini "küçük, küçücük kurtlar" şeklinde bir hayvan motifiyle tezyif ederek veren Çinlilerin, Hunluları insan vasıflarıyla aşağılama yoluna gitmeleri böylece Hun/Koyun tezini zayıflatıcı bir durumun ortaya çıkması dikkatimizi çekmekte ise de, göçebe Orta Asya Türkünün hayvansız, hele at ve koyunsuz düşünölemeyeceğini, bunlardan birinden bahsedilirken diğlerinin de ifade edildiğini ve yukarıda sunduğumuz hususları göz önüne alırsak; ortaya çıkan durumun izahının kolaylaşacağı kanâatindeyiz. Konuyu burada derinlemesine ele alacak olursak ileride vereceğimiz bir bölümü (Hun Kültürü ve Medeniyeti) burada incelemek durumunda kalacağız. Bu sebeple, meseleye derinlemesine girmektense Hun/Kun sözünün Türkçedeki varlığına ve manâsına geçmeyi daha uygun gördük.

Kun/Hun kelimesi Z. Gökalp, M.Ş. Günaltay, R. Nur ve G. Türükoğlu'na göre; Orkun, Ergenekon kelimelerinde de Kun ve Kon şeklinde mevcuttur. Fakat: B. Ögel Ergenekon Destanı'nın Câmî üt-Tevârih'teki (Reşideddin) metninin tercümesini verirken "Kon" sözünün manâsı "dağ beli, geçit" demektir. Ergenek ise "Sarp" anlamına gelen bir sözdür." tesbitini yapmıştır. Öyleyse Ergenekon kelimesindeki, geçit, bel manasına gelen "kon" un Hun kavim adıyla bir ilgisinin olmaması gerekir. Bu durumda H.N. Orkun'un varlığını tesbit ettiği (Hun sözünün) ve aşağıda sunacağımız görüşlerin dayandığı eski kaynak hangisidir? Hiç şüphesiz bu kaynak Hun kelimesinin Argu Türklerince Koyun (Kon/Koy) manâsına kullanıldığını haber veren Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat it Türk"dür. M.Ş. Günaltay "Divan-ı Lügat it Türk"'e dayanarak "Hsiung-nu'ların, Akkoyunlu ve Karakoyunlu aşiretlerinin ecdadı olan Hunlardan ibaret olduğu tezahür ediyor" hükmüne varmış ve Hun tarihine başlık olarak "Koyunlu Devleti" tabirini seçmiştir. Z. Gökalp ise, "Hun kelimesi Türk ve Türkçe olduklarında şüphe bulunmayan

"Ergenekon" ve "Orkun/Orhun" gibi tabirlerin içine lisanî bir unsur olarak girmiştir. O halde "Hing-nu" ve Hun tabirlerinin aslı Türkçe "Hun" kelimesi olduğuna, binaenaleyh bu eski Türk kavminin Türklerin kendilerince "Hun" adıyla adlandırıldığına hükmedebiliriz.

"Hun" kelimesinin manâsına gelince; Mahmut Kaşgarî Lügatına göre (Mes'udî, Mürûcû'z-zeheb 1.213) bu kelime, Argu Türkçesinde "Koyun" manasınadır. M.Kaşgarî'nin "Istificab" ile "Balasagun" arasında oturduklarını haber verdiği bu Argu Türkleri ihtimal ki "Orgun/Orhun" Türkleridir. Bunlar tabi kendi adlarını en doğru şekilde muhafaza etmişlerdir. Sonradan Oğuzlar bu kelimeyi "Koyun" Şark Türkleri de "Koy" şeklinde muhafaza etmişlerdir. "Kun" kelimesinin manâsı bu şekilde taayyün edince, Eftalitlere verilen "Ak Hunlar" tabirinin de "Akkoyunlular" olduğu meydana çıktı.

Çinlilerin "Hsiung-nu" Avrupalıların "Hun" adını verdikleri kavmin Türklerce "Koyunlular" diye adlandırıldığı anlaşıldı." R.Nur, bu görüşlere katılır mahiyette" Bunlara (Hiyongnu) son zamanlarda bizim alimlerimiz "Koyunlular" diyorlar. Bunun nereden geldiğini bilmiyorum. Vâkıâ Arapça, Acemce kitaplarda "kon" kelimesine tesadüf olunur, fakat bunlar Çinlilerin Hiyong-nu'ları mıdır? Kelimenin aslı "Hun" olmalıdır. Avrupalılar "Hiyong-nu" evlâdı olup Avrupa'ya gelenlere "Hun" demişler ki, bu mutlaka "Hun"dur. Fransızcaya Lâtineden gelen bu kelimedeki "u" Lâtinler'de "ou" okunur. "Orhun" Coğrafi adı da bu iddiaya bir delildir. "Hun" "kon" şekline girebilir, fakat "Hun" ve "kon" un "Koyun" manâsına olduğunu bilmiyorum. Çağatayca'da "Koyun" "Koy" dur. Arkaik Türkçede acaba "Kon" mu? Fakat eski bildiğimiz XII asır evvelki Orhun abideleri Türkçesinde de -ki arkaik Türkçe diyoruz- "Koyun" "Koy" dur. Orhun stellerinden çok sonra yazılmış olan Divan-ı Lügat'it Türk Türklerden bir kabilede "Kon" un "Koyun" demek olduğunu bildirmesi, bu adı vermeye kâfi ve stelden kıymetli bir delil olmasa gerektir. Hiyong-nu "Hiyon-yu" suretinde de yazıldığından bu son kelime "Koyun" mu demek? "Nu" Çince "Li" manâsına mı? Zannımca "Esir" demektir. Yoksa "Li" Türkçe şimdiki tarih istilâhı mı olarak konuyor? O halde "Nu" ve "yu" ne oluyor. Bence bugün bu Çince adların Türkçelerini bulmak mümkün değildir. Eğer bu tefsir sureti doğru ise pek güzeldir. O suretle umûmen kabul edilmelidir. Çünkü bunların Türkçe orjinal adlarını bulmaya pek muhtacız" demekle birlikte kesin bir

şey söyleyememiş ve bir çok soru ortaya koymuştur. R. Nur zamanında Türk Tarihi üzerine yapılan araştırmaların azlığı ve kaynakların durumu haliyle ona bu soruları sordurmuştur. Bugün Türk Tarihi çalışmalarının ilerlemiş olması sebebiyle bu soruları cevaplandırmak artık mesele değildir. Dolayısıyla, R. Nur'un görüşlerinin tahliline girmeden, yukarıda sunduğumuz bilgiler ışığında Hun adı ve manasının özetle ortaya koyarak konuyu bağlamak istiyorum.

Adı Çin kaynaklarındaki işaretlerin; Hsiung-nu, Hsiung-nu, Hiong-nu, Hung-no, Siüng-nu şekillerinde transkripsiyonuyla tesbit edilen Orta Asya Türk kavminin adını Hind ve Avrupa kaynakları Hûna, Hunni şeklinde vermektedirler. Çinlilerin kasıtlı tahripleri neticesinde bile ortaya çıkan isim "Kun" olmaktadır. Kun/Hun kelimesine; Çince işaretlerle verilen manâları kabul edemediğimiz gibi batılı bilginlerin mukayese yoluyla verdikleri anlamında kabul edemiyoruz. Her şeyden önce adı geçen kavim Türk'tür ve adının da Türkçe'de var olup olmadığına, varsa ne anlama geldiğine bakmamız gerekir. Bunun için de hiç bir zorlamaya girmeden bazı Türk kaynaklarındaki tesbitlere bakmamız kâfidir. Bengütaşlardan Kültigin'e ait olanının doğu cephesi 12. satırında ve Bilge Kağan'a ait olanının doğu cephesinin 11. satırında aynen "Tengri küç bir Türk üçün kaŋım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koyn/kony teg ermiş". Bugünkü konuşulan şekliyle "Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş." denilmektedir. Buradaki Koyn/Kony, koyun manasına gelmektedir. Orhun alfabesinde "u" ve "o" sesi tek işaretle (>) gösterildiği gibi baştaki "k" sesi de "ok, uk, ko, ku" seslerini veren tek bir işaretle (↓) gösterilmektedir. Dolayısıyla Koyn/Kony kelimelerini Kuyn/Kuny şeklinde de okumak mümkündür. Kelimedeki yn/ny sesi bugün sadece "n" harfiyle gösterilmektedir. Bilindiği gibi bugünkü kullandığımız lâtîn alfabesi dilimizin bütün seslerine cevap verememektedir. Bana/Banga, Sana/Sanga, bin/bing (kastedilen binmek fiilinin emir kipi bin olmayıp, 1000 sayısıdır.) kelimelerinde görülen "gırtlak g" si de dediğimiz sesde olduğu gibi; gırtlakla dilin kökü arasında (dil kökünün hafifçe kalkmasıyla) oluşan yn/ny sesine cevap veremediğinden bu sesde bugün "n" işaretiyle (harfiyle) gösterilmektedir. Bu sebeple Bengütaşlarda kaydedilen Koyn kelimesini bugün "kon" veya "kun" şeklinde yazmamızda bir sakınca olmadığı gibi, kelime ses itibariyle de bugünkü

"koyun" kelimesine çok yakındır. Ayrıca bu meselede, dillerin teşekkülleri esnasında ilk kelimelerin tek heceli olduğunu ve önceleri tek heceli olan bir çok kelimenin de daha sonraki zamanlarda çok heceli hale geldiğini göz önüne almalıyız. (At, it, taş, ok, od, kuş, ay, il v.b. gibi) Aslında Bengütaşlar Çinlilerin bazen kendilerince bilinen kavimlere, adı geçen kavimlerin kendilerine verdikleri addan büsbütün başka bir ad verdiklerini ortaya koymuştur. Meselâ, Çin kaynaklarında Kıtay kavmi ile birlikte zikredilen "Hi" kavmi Bengütaşlarda "Tatabı" şeklinde geçmektedir. "Hi" ile "Tatabı" arasında hiç bir benzerlik yoktur. Avrupalı bilginler bu iki adın aynı kavmin adı olduğunda hemfikirdirler. Çinli'lerin kasıtlı olarak hem ses, hem de anlam bakımından bozdukları, (her ne kadar Çince işaretlerin traskripsiyonu ile ortaya çıkan Hiyung kelimesi ses itibariyle koyun/koyun kelimesine benzese de) fakat, Hind ve Avrupa kaynaklarının aslında yakın bir şekilde zaptetmeleri neticesinde tesbit edebildiğimiz ve Bengütaşlar'da koyun manasına kullanıldığını yukarıda ortaya koyduğumuz bir Türk kavminin adı olan Kun/Kon kelimesinde daha sonraki devirlerde bile (bir başka Türk kavmi olan) Argu Türklerince aynı anlamda (Koyun manâsına) kullanılarak yaşatılmakta olduğunu Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lügat'it Türk'de bize haber vermektedir. Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud'un Argu Türklerini XI. yy.da yukarıda verdiğimiz görüşlerinde Z.Gökalp'inde dikkat çektiği gibi Hunların ortaya çıktıkları bölgeye yakın bir yerde tesbit etmesi çok manidardır.

Bütün bu bilgileri netice olarak özetlersek; Türkler çeşitli hayvan adlarını, şahıs, yer, sülâle ve oymak ismi olarak kendileri aldıkları gibi başkalarına da vermişlerdir. Bu durumda Çinlilerce Hsiung-nu (v.s.), Hindlilerce Hûnna/Hûna, Avrupalılarca Hunni diye adlandırılan Türk kavminin adı, Türk kaynaklarında Türkçe koyun manasına gelen "Hun"dur. Bu ad önce iktidarın yani bir sülâlenin adı iken daha sonra siyasi birliği meydana getiren ve çoğu Türk olan kabilelerin ortak adı olmuştur. Bu sebeple biz bu Türk devletini belirtirken bundan böyle "Hun" adını kullanacağız.

B. HUN YURDU

Altaylardan Asya'ya yayılan bir milletin herhangi bir kabilesinin yurdunu aramak ilk bakışta yadırganabilir. Fakat; Sibirya'da devlet kurduğu gibi Mısır'da da devlet kuran bir milletin kabileleri için bu durum çok görülmemelidir. Her ne kadar bazı milletlerin tarihi varolduklarından bu yana belirli bir coğrafya dahilinde oluşmuşsa da (İranlı, Çinli, Arap v.s.) Türkler için böyle bir durum söz konusu değildir. Zira, Türkler çeşitli coğrafi bölgelerde varlık gösteren bir millettir. İşte bizim Hun yurdunu aramamızdaki başlıca sebep bundan ileri gelmektedir. Hun yurdu deyiminden de kastımız, Hunlar'ın bir varlık olarak ilk görüldükleri coğrafi sahadır. Yerleşik toplumlarda böyle bir saha aramaya gerek yoktur. Çünkü bu saha, o toplumun anayurdu dahilindedir. Fakat; göçebe veya yarı yerleşik toplumlarda durum başka bir özellik göstermektedir. Bu toplumlar aynı zamanlarda veya değişik zamanlarda anayurttan uzak bölgelerde bile bir varlık olarak ortaya çıkabilmektedir. İşte Hunlar'da böyledir. Öyleyse bu yurt neresidir? Her ne kadar yarı yerleşik toplulukların yurtlarının sınırlarını, değişik tesbit etmek zor isede, umumi çizgilerle bu yurt ortaya konulabilir. Ayrıca münasebette bulunulan komşu kavimlerin yerlerinin tesbiti de, tayin edilecek yurdun sınırlarına bir ölçüde belirginlik kazandırabilir.

Çin kaynakları Hunları Şansi, Şensi ve Ho-beğ'in kuzeyinde gösterir ve doğularında; Şansi'nin kuzeyinden Şara-muren kıyılarına kadar Tung-hu'ların güneylerinde de, yani bugünkü Kansu bölgesinde Yüe-çi (Yüeh-chih)lerin oturduklarını kaydeder. Bu durumda Hun yurdu Altayların güneydoğu eteklerinden başlayıp Etzine-göl ve Alaşan bozkırlarının kuzeyinden Gobi çölüne kadar uzanmaktadır. İ. Kafesoğlu'da bu görüşe yakın bir tesbit yapmıştır. Bu tesbite göre Hun yurdu; Orhun-Selenga ırmakları ile, Türklerin kutlu ülke saydıkları Ötüken havalisi merkez olmakla beraber, ilk devrelerde ağırlık noktasının Hoang-ho (Sarı nehir) nehri dirseği etrafında ve Ordos bölgesindedir. L.Ligeti'ye göre, Hunların en eski devirlerden beri Çin kaynaklarının gösterdikleri bölgede mi yaşadıkları yoksa sonradan mı bu bölgeye geldiklerini tayin etmek mümkün değildir. Fakat asıl vatanlarının Orhun ve Selenge ırmaklarının menbaları sahasında bulunması muhtemeldir. K.Shiratori Hun yurdunu ve menşeiini uzak doğuda görmek istiyor, bu

sebeplede Moğolistanı Hun yurdu olarak gösteriyordu. Aslında O. Franke ve A.Hermann'a gelinceye kadar Hun devleti bir Moğolistan İmparatorluğu sayılmıştı. Halbuki Moğolistan, Hun Devleti'nin sol kanadını meydana getiriyordu. A. Hermann, "An Historical Atlas or China" adlı atlasında Hun yurdunu Gobi çölünün batı yarısında üçgen şeklinde hemen hemen boydan boya kaplamış olarak göstermektedir. Bu alim, Hun yurdunu tesbitte Çin akınlarının yönlerine büyük önem vermiştir. Fakat, Hunların Orhun vadisinde oturduklarına inanmakla birlikte, nereden geldiklerini de söyleyememiştir.

Hun yurdu hakkında en önemli tesbitler B. Ögel'e aittir. Biz bu tesbitleri vererek Hun yurdunun sınırlarını sabit olmamakla beraber umumi çizgileriyle ortaya koyabileceğimiz inancındayız. B. Ögel'e göre, "Hun'lar daha ziyade Tanrı Dağlarının doğu uçlarından batıya doğru uzanan büyük bir kitle idiler. Batıda nereye kadar uzandıklarını bilmiyoruz, çünkü elimizde hiç bir kaynak yoktur. Öyle anlaşıyorki, Kuzey-batıda Volga ırmağına; Güney-batıda da Türkistan'a kadar uzanan bölgelerde yaşayan halklar onların akrabaları idiler. İmparatorluk kurulduktan sonra tıpkı Göktürk Devletinde olduğu gibi devletin ağırlığı ve imparatorluğun başkenti doğuya kaymış ve başkent, Orhun nehrinin kaynaklarını aldığı Ötüken bölgesinde kurulmuştu. Burası bütün Orta Asya'nın en kutsal bir yeri idi. İnanca göre, bütün büyük imparatorlukların başkenti burada kurulmalı idi. Esasen bu bölgeyi ele geçirmeyen ve başkentini de burada kuramayan bir devlet, büyük bir teşekkül veya imparatorluk sayılmazdı...

Büyük Hun İmparatorluğu hakkındaki başlıca kaynaklarımız Çin tarihleridir. Çin tarihleri Hunların yalnızca doğudaki faaliyetlerinden söz açarlar. Bu kaynaklara bakan batılı bilginler, Büyük Hun Devleti'nin bir Doğu Asya İmparatorluğu olduğunu zannetmişlerdi. Halbuki Doğu Asya Hunların eline, ancak Metenin Tunguzları mağlup edişinden sonra geçmişti. Biz Hunların esas yerini öğrenmek için daha başka türlü metodlar takibettik. Büyük Hun Devletinin kuruluşundan aşağı yukarı yüz sene sonra, Doğu Asya Hunların elinden çıkmıştı. Fakat Hunlar buna rağmen batıda, 150 sene daha mukavemet etmişlerdi. Hunlara karşı akın yapan Çin generallerinin takip ettikleri yollar incelenirse, Çin ordularının Tanrı Dağlarının kuzeyine ve Altay Dağlarının da güney-batısına doğru gittikleri açık olarak görülür. Sonradan Göktürk Devletini kuran Türk

kitleleri de bu bölgede yaşayan ve bu bölgeden kuvvetlerini alan halklardı. Bunlar her zaman için, Orta Asya'nın en asil ve en güçlü boyları olmuşlardı.

Hunların güney-batısında Yüe-çi'ler yaşıyordu. Yüe-çi'lerin batıda, nereye kadar uzandıklarını da bilemiyoruz. Yüe-çi'lerin Türk ırkından olduklarına dair pekçok delil vardır.

C. HUNLARIN MİLLİYETİ

H.N. Orkun'un M.Ö.XX. ve XIII. asırlarda "Dağ Congları"nın Hiun-yu, Hun-yü ve sonrada Hien-yün şeklinde Çin kaynaklarında bahsedilen kavmin, Han Sülâlesi devrinde (M.Ö 206-Milattan Sonra 25) Hsiung-nu diye zikredildiğini belirtmesine karşılık L. Ligeti, "Asya Hunlarının Hsiung-nu adı ilk defa M.Ö 318'de Kuzey Şensi'de vukubulan bir muharebe ile alakadar olarak geçer. Daha önceki zamanlara atfedilen bütün diğer kayıtlar sonraki devirlerde ilâve edilmiştir" der. Biz bu meseleyi ileride inceleyeceğimizden burada keserek şu veya bu sebeple varlıklarının daha eski zamanlardan beri bilindiğini kabul ettiğimiz, fakat Çin kaynaklarında M.Ö IV. yy.dan itibaren bilgi verilmeye başlanan Hsiung-nu'ların milliyeti meselesine geçelim. G. Tüürükoğlu, Hsiung-nu'ların milliyetine ait görüşleri üç grupta toplamaktadır. Hsiung-nu sözünün Türkçe konuşan Kadim-Moğol, Tunguz v.b. oymakların Hun-Türk önderliğinde "Heterojen" bir topluluğu ifade ettiğı görüşü bir kenara bırakılırsa Hsiung-nu'ların milliyeti üzerinde ileri sürülen fikirleri şöyle ortaya koyabiliriz. Rahip Biçurin ve K. Shiratori; Moğoldur, St. Martin; Fin-Ugor'dur, J.De Guignes, J.Klaprothe, W.Eberhard ve P.Pelliot; Türk'tür diyorlar. Aslında K. Shiratori Hsiung-nu'ları önce Türk olarak kabul etmiş, daha sonra Moğol olduklarına hükmetmiştir. L.Ligeti, "Şu halde Proto Hunların daha Çin tarihinin en eski devirlerinde Çin'in Şimalinde mi yaşadıkları veyahutta oraya daha sonradan mı göç ettiklerini tayin etmek mümkün değildir." diyerek Hsiung-nu'ların kimliğini tesbit etmenin zor olduğunu belirtiyor. A. Von Gabain'in Türk-Moğol karışımı oldukları fikri gerçeğe en yakını gibi geliyorsa da B. Ögel, ırklar arasındaki böyle bir karışmanın Hun Devleti'nin kuruluşundan sonra meydana geldiğini ortaya koymuş olması ve W. Eberhard'ın "Hsiung-nu kavimleri arasındaki kuvvetli ahenk bize bunları

bir gruptan olarak tanıtıyor ve Türkleri de biz bu kavimler arasında görüyoruz. Buna mukabil acaba Hsiung-nu'ları, Türk olarak kabul etmek mümkün mü, değil mi sorusu hakkında muhakkak itirazlar yükselecektir. Benim için burada hiç şüpheye yer yoktur. Zira vaktiyle Hsiung-nu'ların kültür maddeleri olarak nelerden bahsediliyorsa, bunların tamamıyla aynıları, sonradan T'u-cüe'lerde görülüyor ki bizim, bu T'u-cüe'lerin "Türkler" olduğu konusunda hiç şüphemiz yoktur. Sonra bütün Türkler için bir hususiyet gösteren kurttan türeme efsanesi, Hsiung-nu'larda da vardır. Yine şimdiye kadar tetkik edilegelen Hsiung-nu dili bakiyelerinin bugün bile Türkler arasında kullanıldığı bu hakikatı teyid eder". "Sonra şunu da ileri sürebiliriz; Hsiung-nu'lardan oldukları muhakkak olan aşağı yukarı yüz kabileden büyük bir kısmı Türk idi. Bazısı ise Türk değildi" sözleri Hsiung-nu'ların Türk olduklarını ortaya koyar. P. Pelliot'da en azından dil ve siyasi kadro itibariyle Hsiung-nu'ların Türk olduklarını ısrarla belirtmiştir. Gerçektende, Hsiung-nu'ların kurduğu siyasi birlikte Moğol, Tunguz gibi yabancı kavimler var ise de devleti kuran ve yürüten asıl unsur Türktür. Bu kanaati doğrulayan bir çok deliller vardır. Her şeyden evvel bu devlette bozkır kültürü hakim olup, Gök Tanrı'ya inanılıyor ve aile "baba hukuku" üzerine kurulu bulunuyordu. Yine Gy. Nemeth'e göre Hsiung-nu devletinde idareci zümre ve hanedanın dili Türkçe idi. Zaten bilinen ilk Hsiung-nu hükümdarları, (Shan-yü'leri) Türklükleri kesinlikle isbat olunan Tu-ku (Tu-cu-e) kabilesindendirler. Çin kaynaklarının Tuk-yu (Tu-ku/T'u-cüe/Tu-cu-e) ları da Hsiung-nu soyundan göstermeleri manidardır. Ayrıca atı ehlileştirerek dünya tarihine hediye eden Türklerdir. Hsiung-nu'larda at besleme ve terbiyesi çok gelişmiş olmasına rağmen Moğol ve Tunguzlarda domuz (Donguz) besleyiciliği çok gelişmiş idi. Türkler bu devirlerde de domuzla ilgilenmemişler. Bunun yerine koyunla ilgilenmişlerdir. G. Tüürkoğlunun tabiri ile "Bir Moğol'un zenginliği domuz sayısı ile ölçülürken, Türk'ün zenginlik ölçüsü sahip olduğu koyun sayısıdır. A. Von Gabain'in tesbitlerine göre Hsiung-nu Çin münasebetleri sebebiyle Çin yıllıklarında zaptedilen bir çok kelime (Tanrı, Kut, Börü, İl, Ordu, Tuğ, Kılınç v.b.) Türk dilinin en eski yadigarlarından.

D. HUN ÇAĞININ BAŞLANGICINDA ASYANIN SİYASİ DURUMU

Bir siyasi teşekkölün tarih sahnesine çıkışını ortaya koyabilmek için o siyasi teşekkölü meydana getiren kavmin komşularıyla olan münasebetlerini ve komşularının durumunu gayet iyi izah etmek gerekir. Zira bir siyasi teşekköl durup dururken ortaya çıkmaz, bazı kavimler böyle bir teşekköl kurmaya zorlanırlar veya şartlar ona bu imkanı hazırlar. Fakat, siyasi teşekkölün kuruluşu ve yaşaması, onu meydana getiren kavmin kabiliyetine bağlıdır. O zaman işte dünya ve Türk siyasi tarihinde büyük bir önemi haiz olan Hunların kabiliyetlerini göstermelerine zemin hazırlayan olaylar nelerdi? Yani, Hunlar hangi şartlarda böylesine büyük bir siyasi teşekköl ortaya koyabilmişlerdi? L. Rasony'ye göre, "Hunların büyük başarılarının amilleri arasında büyük bozkır (steppe) bölgesinin doğu kısmında onlarla tarih sahnesine çıkan atlı-göçebe tarzı başta gelir." Bunu daha iyi anlayabilmek için Hunların ortaya çıkışlarına kadar ki devreye, bilhassa siyasi olaylara iyi bakmak gerekir. Aynı siyasi teşekküle müessir olan sebeplerin siyasi mi, ekonomik mi, yoksa belirli bir ölkünün eseri mi olduğunu ortaya koymalıyız. Bu konuda D. Avcıoğlu Şöyle diyor: "Bozkırda siyasal birlikler olağanüstü koşullarda meydana gelir. Hun siyasal birliği, zorla yeni otluk bulmak zorunluluğunun sonucudur". Bu görüşte belirtilen sebep, boy ve özlerin meydana gelişlerinde geçerli bir unsur olarak kabul edilebilir. Fakat, bu sebep, büyük bir siyasi teşekköl meydana getirmede tek başına yeterli bir unsur olarak kabul edilemez. Yani, büyük bir devletin kuruluşunu hazırlayan ve sağlayan sadece ekonomik sebepler değildir. Kaldı ki, Hun siyasi tarihi bir bütün olarak incelendiğinde daha başka sebeplerinde varlığı ve bunların birinci sırayı aldığı görölmektedir. Bu sebepler mevzu ilerledikçe kendisini gösterecektir. Fakat şu kadarını belirtmeden geçemeyeceğiz; Hun siyasi birliğinin büyük bir devlet haline gelmesinde, Bagatır'ın şahsında belirginlik kazanan büyük (Ama, şuurlu bir şeklide uygulanmaya konan) bir ölkünün siyasi meseleleri çok iyi değerlendirerek kendisini göstermesinin önemi büyüktür.

Tarihi bir yapan, bir de yazan milletler vardır. Tarihi yazan milletlerin varlıkları, tarihi yapan milletleri iyi tanımlarıyla

mümkündür. Zaten bunun için tarih yazıcılığına merak salmışlardır. Bu milletlerin başında Çinliler gelir. Bu durumda, ister istemez Büyük Hun devletini ortaya çıkaran sebepleri ve bu devletin kuruluşunu Çin kaynaklarından takip etmek zorundayız. Fakat, bunu yaparken de şunu unutmamalıyız: Çinliler başka kavimlerin, bilhassa kuzeydeki kavimlerin tarihleriyle "kendi memleketi ve hükümdar hanedanının tarihiyle bağlılıkları nisbetinde alakadar olmuşlardır." Çünkü, "tarih boyunca Çin'in başarısı, karşısındaki düşmanı tanımasıyla ilgilidir." İşte bu sebeplerle müracaat ettiğimiz Çin kaynaklar, başlangıçta Hunlardan oldukça az bahsederler. Bunun yanında Hunlara akraba olduklarını sandığımız Jung ve Ti'lerle, daha pek çok küçük kabile ve ikamet yerleri hakkında bu kayıtlarda bol bol bahsedilmiştir. Elbetteki bu kavimler Çin kaynaklarına durup dururken girmemişlerdir. Bu kavimler Çin'in kaderini değiştirecek bir çok olaylara sebep olduklarından dolayı Çin kaynaklarından yer alabilmişlerdir. Gerçektende Çinlilerce "Kuzey barbarları" diye zikredilen bu Türk asıllı kavimlerin yanında, Türk olmayan (Tung-hu'lar v.b. gibi) bir çok kavminde Çin'e akınlarda bulunduğunu, ve bu ülkede meydana gelen iç mücadelelere müdahale ettikleri gibi zaman zaman baskı yaptıklarını da biliyoruz. Hatta bu kavimlerden bazıları Çin'i tamamen ele geçirerek, bu ülkede uzun ömürlü ve çok büyük imparatorluklar dahi kurmuşlardır. Bunlardan biri olan ve Wilhem adlı bilgine göre Çin'in ve bütün doğunun üç bin yıldan beri ideal olarak özlediği devlet şeklini sağlayarak Doğu-Asya medeniyetinin fecrini teşekkül ettiren Chou (M.Ö 1150-259) hanedanı, (Wilhem Büyük Çin filozofu Meng-tse'ye dayanarak bu sülaleyi kuranların batı barbarları olduğunu söylemiştir.). Hunlardan hemen önce çok zayıflamış ve merkeziyetçiliğe dayanan iktidarını hiçe sayan 14 kadar büyük derebeyliğin mücadeleleri sonunda da yıkılmıştı. (M.Ö 256) Bu derebeylikler aynı zamanda birbirleriyle de sonsuz bir rekabet ve korkunç bir mücadele içerisindeydiler. Bu mücadele sonucunda daha zayıf olanları yok olmuş ve Çou (Chou) hanedanının mülkünde; bugünkü Şensi'de Tsin (Ts'in), Pekin civarında Yen, Hopei dolaylarında Ça'o, Şantung'da Ts'i, Konfüçyüs'ün vatanında Lu, Honan'da Ts'en ve Çeng aileleri kendilerini göstermeye başlamışlardı. Çin kayıtları bu matemli devreye (M.Ö 255-222) "Harpçi Krallıklar "Muharip Devletler" devri" demişlerdir. Bu krallıklar daha ilk mücadeleye başladıkları (M.Ö IV. asrın ilk çeyreği)

zamanlarından itibaren kendi siyasi iktidarlarını kurabilmek için kuzeydeki kavimlerden yardım almak yoluna gitmişlerdir. Kuzeydeki kavimlerde böylece, Çin'de meydana gelen olaylarda rol almaya başlamış oluyorlardı. İşte bu mücadele esnasında sivrilen Ts'in (Ch'in) ailesine karşı daha önce bahsettiğimiz Yen, Ts'i, Çao, Han ile Wei sülaleleri bir ittifak oluşturarak kuzeydeki Hunlardan da yardım almışlardı. İşte bu yardım anlaşması M.Ö 318 yıllarına rastlamakta olup Hunlar bundan sonra devamlı surette Çin tarihinde yer almaya başlamışlardır. Zira, bu ittifak başarılı olamamış ve Ts'in ailesi hepsine karşı galip gelmişti. Fakat bu başarısızlık Hunlar'ın Çin'den ellerini çekmelerine sebep olmadığı gibi, bilakis Çin'in içindeki politik mücadelelerin ortaya çıkardığı durumdan azami istifade ederek, muazzam yağma akınları düzenlemelerine sebep olmuştur. Gittikçe artan bu Hun baskısı mahalli hükümetleri, bilhassa Yen, Çao ve Ts'in iktidarlarının meskun yerleri ve askeri yığınak bölgelerini surlarla çevirmelerine sebep olmuştur. Hatta bunlardan Çao hanedanı düşmanına, kendi silahıyla mukabele edebilmek için ilk defa olarak klasik Çin savaş techizat ve usulünü bırakarak Hunlarınkine benzeyen ordular meydana getirmişti. Bu yenilik Çao hanedanının başarısına sebep olmuş ve Hunlar bir müddet Çin sınırlarından uzak kalmışlardır. Fakat bu durum harpçi krallıklar devrinin sonlarına doğru ayakta kalan 7 fedaal beyliğin, bu beyliklerden Ts'in'in (Ch'in) artan gücü karşısında yok olmalarına sebep olmuştur. Böylelikle Konfüçyüs ve Lao-çe ile başlayarak ortaya çıkan büyük mütefekkir ve filozofların sayesinde Çin'de oluşan fikir hayatının ve Çin sanat tarihinin parlak devrelerinin yaşandığı Chou sülalesi devri sona ererek (M.Ö 256-255) reformcu Ts'in (Ch'in) hanedanı devri başlamış oluyordu. E. Chavannes'e göre Türk olan Ts'in'ler eski feodal sistemin kalıntılarını tamamen yok ederek reformlarla yeni bir Çin cemiyeti oluşturmaya çalışırken, Çin'i de tek bir idare altında toplamıştı. (M.Ö 222-221) İşte bu sülale zamanında imparator Shih-huang-ti, daha önce Çin'in kuzey eyaletlerindeki derebeylerin Hun baskısı sonunda meydana getirdikleri ve birbirleriyle olan mücadeleleri esnasında da kullandıkları kalelerin iç kısımlarını yıktırarak elde ettiği malzemelerle bu kalelerin dış surları arasındaki boşluk birbirine bağlamak suretiyle meşhur Çin seddini meydana getirmişti (M.Ö214) Bu seddin meydana getirilmesindeki tek amaç Hun akınlarına karşı Çin'i muhafaza etmektir.

Ayrıca bu imparator zamanında hazırlanan ordular Mung T'ien komutasında Hunlar'a karşı hücumla geçerek Ordos bölgesini ve Hunların Kuzey Çin sınırında meydana getirdikleri askeri garnizonları ele geçirmişlerdi. Daha sonra Çin seddi kuleler ve karakollarla takviye edilerek ateş v.s. gibi haberleşme araçlarıyla Hun akınlarına karşı cephe gerisinde zamanında uyarı tedbirleride alınmıştı. Ayrıca bu karakollardan memleketin içine doğru uzanan askeri yollarda yaptırılmıştır. Fakat bütün bu tedbirler Hun akınlarını istenilen ölçüde önleyemediği gibi, Çin'de de arzu edilen sulh ve sükunu sağlayamamış, nitekim Ts'in hanedanı Shih-huang-ti'nin ölümünden hemen sonrada yıkılarak (M.Ö.207) yerini yıllarca süren karışıklıklardan sonra meşhur Han sülalesine bırakmıştı. (M.Ö.202, M.S. 220) İşte tam bu sırada Hun devletinde de bir saltanat değişikliği vuku bulmuş ve Tanrikut Bagatır Hun siyasi birliğinin başına geçerek, (M.Ö.209) Hun tarihinin altın çağını başlatmıştı.

M.Ö.IV ve III. asırlarda Çin'in durumu böyle iken Asya'da (Bilhassa Doğu Asya'da) durum ne idi? Bunu öğrenmek için yine Çin kaynaklarına müracaat etmek zorundayız. Bu kaynaklardan öğrendiğimize göre, Asya'daki irili ufaklı birçok Türk kavminin yanında Proto Moğollar'ın bir başka adla Tung-hu (Tonguz) ve Yüeh-chih (Yüe-çi)leri görüyoruz. M.Ö III. asrın sonlarına doğru Tung-hu'lar ve Yüeh chih'lerin yanında Türk kavimlerinden Hunların da sivrilmeye başladığını görüyoruz. Fakat, Hunlar Çin kaynaklarından Shih-chi'ye göre doğularında oturan Tung-hu ve güneylerinde oturan Yüeh-chihlerden daha zayıf idi. Bu üç kuvvetten en güçlü olan Tung-hu'ların yanında, bilhassa nüfus yönünden kalabalık olmaları sebebiyle Yüeh Chih'lerde önemli bir kuvvet idiler. Bu son kuvvetin, yani, Yüeh-chihlerin de Türk olduğuna dair birçok delillerin bulunduğunu B. Ögel haber vermektedir. Çin kaynaklarında "Doğu Barbarları" manasına gelen Tung-hu adı ise Proto Moğollar'ın etnik adı olup, bu adın Türkçe Tonguz (Domuz-donuz) un Çince işaretlerle yapılan bir transkripsiyonu vardır. Bu kavimler, bilhassa Hunlar Çin'i devamlı baskıları altına almışlar, iktisaden bu bereketli ülkeyi zaman zaman yağmaladıkları gibi fırsat buldukça yerleşerek kısa veya uzun ömürlü iktidarlar da kurmuşlardı.

Görüldüğü gibi Hunların tarih sahnesinde olarak görülmeye başladıkları M.Ö IV. ve bilhassa III. asırlarda kendilerinden başka üç kuvvetli siyasi varlık daha mevcuttu. Bunlar Tung-hu'lar, Çin'liler ve

Yüeh-chih'ler olup sürekli birbirleriyle mücadele halindeydiler.

E. BİLİNEREN İLK HUN HÜKÜMDARI: T'OU-MAN (TUMAN)

T'ou-man (T'u-man/Tuman) Çin kaynaklarının ismen verdikleri ilk Hun hükümdarıdır. Çin tarihçilerinin Hunların hayatına karşı duydukları ilgi onunla başlar. Buna rağmen Çin kaynakları T'ou-man'ın ne zaman Hun Devleti'nin başına geçtiğini vermemişlerdir. Çin kanaklarından zikredilen bu Hun Şan-yü'sünün adı ilk defa Türk tarihini derli toplu olarak bir araya getiren ve böylelikle Türk tarihinin gerçek kurucusu olan meşhur Fransız sinoloğu J.De Guignes tarafından "Teo-man" şeklinde okunmuş ve bizde de Z. Gökalp, M.Ş.Günaltay R. Nur gibi yazarlarımız bu ismi benimsemişlerdir. Bu isim halkımız arasında tutulmuş, hatta birçok vatandaşımızın ad veya soyadı olmuştur. J.De Guignes bu testinde tamamen mazurdur. Çünkü O'nun zamanında Çin araştırmaları henüz şimdiki kadar ilerlememişti. Fakat, daha sonraki devirlerde de bu isim batılı bilginlerce başka başka okunmuştur. Mesela: De Groot "T'ö-ban" Parker "Deu-man" . W. Eberhard "T'ou-man", Biçurin "Tuman" şeklinde okumuşlardır. Bizde de, Z.V. Togan "Tümen" şeklinde, H.N. Orkun "T'ou-man" S.M. Arsal "Tuman" veyahut "Tümen" şeklinde olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bunlar Çince bilmediklerinden batılı bilginlerin okudukları şekiller üzerinde bu sonuçlara varmışlardır. Çince bilen Türk bilgini. B.Ögel'e göre; bugünkü Sinoloji ilmi bu adın "T'ou-man" olduğunu ortaya koymuştur. "Buda herhalde eski Türkçe "Tuman" ve bugünkü Türkçemizdeki dumandan başka bir şey değildir." Gerçekten de daha sonraki devirlerde bu ada rastlamaktayız. Göktürk Devlet'nin kurucusu Bumın Kağan'ın adı Çin kaynaklarında T'u-men" olarak yazıldığı gibi Uygurlarda da kişi adı olarak görülmektedir. (Radloff'un tesbiti) Bu sebeple Asya Hun Devleti'nin siyasi tarihini verirken G. Türükoğlu, Türkili Devleti'nin ilk iktidarı saydığı bu devlet için "Tumanoğulları (Hun Çağı)" başlığını kullanmıştır.

Tuman (T'ou-man/T'uman/Duman) devrinde Hunlar; Çinlilerin disiplinsiz ve karışık durumlarından yararlanarak, az önce İmparator Shih-huang-ti zamanında Mung-T'ien tarafından zaptedilen arazileri tekrar ele geçirerek Sarı nehrin ötesinde bütün Ordos'u ellerine

geçirmişlerdir. Tuman ele geçirdiği bu bölgede Çin'e akın yapabilmek için özel kale ve garnizonlar kurdurmuştu. Bu kalelerden bir tanesi Sarı nehrin Kuzeybatı kıvrımında yer almaktadır. Aslında "Çin'in kuzeybatı kesimleri Mete'nin babası Tuman Han'ın bir yurdu idi. Tuman'ın hayatının son devirleri ile oğlu Bagatır'ın tahta geçişi mitolojik bir hüviyetle bize kadar (Çin kaynaklarınca) intikal etmiştir. Çin kaynağı Shih-chi'de mevcut olan efsaneye göre. Tuman çok sevdiği cariyelerinin birinden olan bir diğer evladını yerine Şan-yü olarak bırakmak istemektedir. Fakat, büyük oğlu Bagatır resmen veliaht olup, bu hususta önemli bir engel teşkil etmektedir. Tuman bu engeli ortadan kaldırmak için, O'nu ipek yolu ile bereketli toprakları ellerinde tutan güçlü Yüeh-chih'lere rehin olarak gönderir. Arkasından da ordusuyla Yüeh-chi (Yüe-çi)lere saldırır. Amacı Yüe-çilere üstünlük kurmak olmayıp, onların Bağatır'ı öldürmelerini sağlamaktır. Bunu farkedenden Bagatır çok hızlı koşan atına binerek Yüe-çilerin elinden kaçmayı başarır ve yurduna, babasının yanına döner. O'nu gören Tuman güya çok sevinir ve birazda taltif mahiyetinde olmak üzere atlı bir tümenin başına komutan olarak tayin eder. Bilindiği gibi Türklerde tümen 10.000 kişiden müteşekkildir. D.Avcıoğlu "Her ne kadar kaynaklar onun bağımlı büyük boy ve budunların sağlayacakları kabile askerleri dışında 10.000 askerlik kişisel bir güce (Hassa Tümeni) sahip olduğunu yazarlarsa da bu sayıya inanmak güçtür. Zira 1500 yıl sonra dahi Çin'den Avrupa içlerine uzanan en büyük göçebe imparatorluğunun kurucusu Cengiz Han'ın dahi hassa ordusu 10.000 kişiden ibarettir." diyerek bu sayıya itiraz etmekte ve Bagatır'ın Tuman'ın hassa kuvvetine dayandığını, T'u-ku boyuna dayanan bu kuvvetin de birkaç yüz kişi olduğunu söylemektedir. Daha o zaman bile 400-500.000 kişilik ordu çıkarabilen Çin'e karşı, karışıklıklara rağmen başarı sağlayan ve toprak ele geçiren Tuman'ın hassa kuvvetinin birkaç yüz kişi olacağı inandırıcı değildir. Çin'e saldırabilecek güce sahip bir Şan-yü'nün heran emrinde 10.000 kişilik değil 40-50.000 kişilik bir kuvvetin varolduğu düşünülmelidir. Daha sonraları Bagatır'ın 320-400.000 kişilik ordulara komuta etmiş olması o zaman için 10.000 kişinin çok görülmemesini gerektirir. 10.000 kişilik bir güce sahip olan Bagatır'ın ilk işi, ordusunu sıkı bir disipline almak oldu. Ayrıca vızlayan bir ok icat ederek ordusunu bununla teçhiz etti. Vızlayan oklar kemik bir ok ucuna delikler açmak suretiyle yapılırdı. Bu okun işaret vermek veya

yön göstermek için Osmanlılarda da "Çavuş oku" adı altında kullanıldığını bilmekteyiz.

Bagatır'ın ilk hedefi disiplinli bir ordu vücuda getirmektir. Bu disiplini kontrol için, kendi atına nişan alıp, ordusuna da aynı hedefe atış yapmaları için emri vermiştir. Kendisine uymayan veya gecikenleri hemen orada öldürtmüştür. Aynı şeyi bir başka gün en sevdiği cariyesi ve bir başka atı üzerinde deneyerek istediği neticeyi almıştır. Artık ordusunun istediği duruma geldiğini anlayan Bagatır, bir süre avı sırasında okunu babasına doğrultunca bütün ordu oklarını Tuman'ın üzerine boşalmış ve Tuman çok sevdiği cariyesi ile birlikte hayatını kaybetmiştir. Böylece Hun tahtına Bagatır geçmiştir. (M.Ö.209)

Hikayeyi inandırıcı bulmayan D.Avcıoğlu boy ve budun ileri gelenlerinin onayı olmadan böyle bir oldu bitti ile Bagatır'ın başa geçmesinin imkanı olmadığını, zira; hemen karşı ayaklanmaların ve çözümlerin başlayabileceğini, dolayısıyla boy ve budun arasında Şan-yü Tuman'a karşı sebebi bilinmeyen ciddi bir hoşnutsuzluğun varlığından bahsederek yeteneklerini isbatlayan Bagatır'a boy ve budun ileri gelenlerinin onaylarının iktidar olma imkanını sağladığını ileri sürer. Bagatır'ı çok gaddar ve merhametsiz, fakat cesur ve maharetli bulan L.Ligeti, "azmi ve kana susamış gaddarlığı kendisini yine de babasının tahtına çıkarmıştı. Bu suretle Asya Hunlarının Attila'sı Mao-tun (Bagatır) olmuştur.

Mao-tun'un tahta çıkması etrafında efsaneler türemiş ve "ozanların bu geveze şarkıları" büyük Çin seddinin ötesine kadar ulaşmıştır. Hatıralarını, Çinlilerin hassaten kuru ve bazen kasvetli tarihi eserleri bile muhafaza etmiştir. Çin hikayelerinin sade ve epik dalgaları arasından, imparatorluk kuran büyük hükümdarın icraatı hakkındaki Hun türkülerini sanki hala duyar gibi oluyoruz" dedikten sonra yukarıda bizimde verdiğimiz efsaneyi özetleyerek "Nihayet süvarilerinin ok yağmurunu babası T'ou-man Şanyü'nün üzerine savurdu; Onunla birlikte genç karısı ile oğluda telef oldu ki, bu sonuncusunun hatırı için Mao-tun'u bertaraf etmeyi düşünmüşlerdi. Karşı gelen herkes onların (Bagatır'la birlikte atına ve karısına ok atmayan veya tereddüt edenleri kastediyor) akibetine uğradı" diyor. Görüldüğü gibi D.Avcıoğlu'nun söylemek istediği şekilde olmasa bile, Bagatır'a karşı yinede bir ayaklanma söz konusu olup, netice vermemiştir.

G. Türükoğlu'da tarihle efsanenin içiçe girdiği bu metine itiraz edenlerdendir. G. Türükoğlu'na göre, rehin verme zayıf kabileler için söz konusudur. Ts'in (Ch'in) sülalesi tarafından Ordos'un geri alınması Tuman'ı g   duruma d   r m  t r. Tuman iki g   l  rakibinden (Tung-hu ve Y e- i) daha tehlikeli bulduğu Y e- i'lerin bir saldırısını önlemek için veliaht oğlunu onlara rehin olarak gönderir. Buna rağmen Y e- i taarruzunun muhakkak olduğunu sezen Bagatır, kurtuluğu yurduna kaçmakta bulur ve başarısından  t r de babası tarafından ödüllendirilir.

Bu durumda metinde verilen Tuman'ın oğlunu  ld rtme planı efsaneden başka bir ey değildir. Zira Tuman oğlunu öldürtmek için tehlikeli ve dolambaçlı yollar yerine daha kestirme ve emin yolları tercih edebilirdi. Tarihin ezeli bir kanununa göre zayıf kuvvetliye her ne suretle olursa olsun saldırmaz. Ancak kuvvetli zayıfa saldırır. Gerçektende karşısındaki düşmanın gücünü bilen bir hükümdar, böyle bir yola ba vurmaz. Nitekim daha sonra Bagatır Tung-hu'lara karşı onların seviyesine gelinceye kadar taviz vermiş, kendini güçlü hissedince de bastırmı tı. Çünkü, metinde izah edildiği şekilde Bagatır'ın öldürülerek ortadan kaldırılması ve diğer oğlunun tahta geçmesini sağlamak için Tuman'ın güttüğü siyaset bizcede çok hatalıdır. Bunu Tuman'ın da hesaplamış olması gerekir. Zira güçlü bir düşmana. Ayrıca G. T r koğluna göre; Tuman'ın planı suya düşünce oğluna 10.000 kişilik bir kuvvet vermez. Çünkü bu kuvvet o zaman için çok önemli ve kendisi açısından da tehlikelidir. Bu durumda Tuman'ın deli olması gerekir. Tuman ise deli olmadığı gibi, Bagatır'da kendisini yok etmek isteyen birinin yanına kaçmaz. Madem ki kendisi yok edilmek isteniliyor, bunun da farkında; o zaman Hunlar hakkında iyi düşünmeyen bir başka kom uya (Meselâ, Tung-hu'lara) kaçabilir. Oradan saltanat iddiasını sürdürebilirdi? Bunun  rnekleri Orta Asya Türk tarihinde pek çoktur. Bu durumda devletini tehlikede, babasını da ehliyetsiz gören Bagatır'ın önünde iki yol vardı. Ya babasının ölümünü bekleyerek iktidarı normal yoldan ele almak, ya da devletini kurtarmak için kendine olan güveninden dolayı önce babasını tasfiye ederek Y e- i ve Tung-hu tehlikesine zamanında müdahale etmektir. Bagatır bu yollardan ikincisini seçmiştir." Belki bu yolu denerken D. Avcıoğlu'nun bahsettiği şekilde Tuman'a karşı varolan bir ho nutsuzluktan da istifade etmiş olabilir. Türk Tarihinde birçok motifini gördüğümüz (Oğuz Han'da, Manas

Destanı'nda) babayı öldürerek tahta çıkma olayını S. Freud'un Ödip kompleksiyle izah ettiğini bildiren B.Ögel, Tuman'ın cariyesinden olan bir çocuğu başa getirmek istemesiyle töreye karşı geldiğini, bu sebeple Bagatır'ın duruma müdahale hakkını kazandığını, fakat tabii olarak bunun bir efsane ve Türk Mitolojisinin bir parçası olduğunu belirttikten sonra "Bilindiği üzere Oğuz Handa müslüman olmak istemeyen babasına böyle yapmıştı. Aslında ne Oğuz Han, ne de Mete babalarını öldürmüş olmazlardı. Fakat, Türk Mitolojisi suç ve cezayı tartıyor ve böyle bir sonuca varıyordu." demektedir. Belki, Türk Mitolojisinin Tuman'a yüklediği suç, O'nun Bagatır'ın yanında daha ehliyetsiz oluşudur. Fakat ne sebeple ve nasıl olursa olsun Bagatır babasını tasfiye ederek iktidar sahibi olmuş ve Türk milletini belki de yok olmaktan kurtarmıştır.

III. BÖLÜM

(HUN DEVLETİNİN KURULUŞU VE YÜKSELME DÖNEMİ)

A. MAO-TUN/ BAGATIR DEVRİ (M.Ö.209-174)

M.Ö. III. asrın sonlarına doğru Türkistan büyük olaylara hazırlanıyordu. Bu zamana kadar kendi kabuğuna çekilen Çinliler gözlerini Kuzey-batıya dikmişler ve neler olduğunu hayal meyal da olsa seçmeye çalışıyorlardı. İşte bu yüzyılda Çin tarihleri efsane ile gerçek arasında bazı önemli şeyler söylemek istiyorlardı. Fakat olup bitenleri kendileri de henüz pek iyi anlayamamışlardı. Ama söylemek istediklerinde Türkistan'dan kopup gelen korkunç bir selin sesleri vardı. Gerçi Çinliler Orta Asya'dan gelen pek çok akınlar görmüşlerdi. Fakat, asıl adının "Bagatır" yani "Bahadır" olması gereken Mao-tun bir başka tehlike idi. Zira Mao-tun'un ortaya çıkması ile Çinlilerin dünya görüşü de temelinden sarsılmaya başladı. O zamana kadar Çinliye göre kendi devleti tek ve dünyanın ortasında idi. Diğer milletler barbar ve vahşi olmakla beraber Çini bir halka gibi çeviriyorlardı. Çinli bugün bile kendi memleketine Chungkuo; Orta Memleket-Orta Devlet der. Halbuki Bagatır, Çin'in yanında daha kuvvetli ve düzenli bir Hun Devleti meydana getirmişti. Bu durumda yeryüzünde en güçlü devlet olarak yalnız Çin değil, hemen onun yanında bir de Hun Devleti vardı. Bu suretle yeryüzündeki Orta devlet ikileşmiş oluyordu. Çinlinin felsefesini temellerinden sarsan bu olay onu pratikte birçok yeni siyaset ve stratejiler uygulamaya sevketti. Çinlinin uygulayacağı siyaset ve stratejiler karşısındaki düşmanı tanıyabildiği ölçüde başarılı olacaktı. Zaten Çinlinin tarih boyunca başarısı buna bağlıdır. Bu sebeple hayal alemi bırakarak Çinliler, gençliğinde Çin için bir tehlike teşkil etmeyen Bagatır'ın bu döneme ait hayatını duyabildikleri ölçüde bir masal veya hikaye şeklinde anlatırlarken, O'nun Çin'e yaptığı seferlerden sonra bizzat görerek daha geniş ve sağlam bilgiler toplama yoluna gitmişlerdir. Bu da meşhur Çin tarih yazıcılığının başlamasına vesile olmuştur. Daha önce ince damarlar şeklinde yazılı kayıtlara (Çin kayıtlarına) geçen Orta Asya Türk tarihi, Bagatır'dan itibaren gür bir kaynak görüntüsünü almış ve bu durum M.S. VIII. asra kadar devam edegelmiştir. Bu devirlerden kalma Türk yazılı belgelerinin olmayışı bizi, M.S.VIII. yy.'a kadar olan Orta Asya Türk

tarihini, (arkeolojik buluntular hariç tutulursa) bilhassa siyasi tarihini Çin kaynaklarından vermek zorunda bırakmıştır.

a. Mete Adı Meselesi: Çin kaynaklarından (Shih-chi) bahsedilen bu büyük Türk Hükümdarının adı, babasının adında olduğu gibi çeşitli şekillerde okunmuştur. Bu ismi ilk defa J.De Guignes "Mei-dei" (Mei-tei) şeklinde okumuş, Türk tarihçileri de bunu doğrudan doğruya "Mete" şeklinde almışlardır. İngiliz transkripsiyonunda "Mao-tun" olarak okunan bu adı: D Herbolet "Mothe", F.Hirth önceleri "Moydon", W.Eberhard "Mao-tun", H.Parker "Baghdur, Mao-tun veya Mêtê", J. Macgowan "Mao-tun", J. Anne-Marie "Mêtê" şeklinde okumuşlardır. Bizde Çinceye vakıf olmayan tarihçi ve yazarlarımız batılı bilginlere dayanarak bu adı tesbite çalışmışlardır. Bunlardan M.Ş. Günaltay; R.Nur, Z.V. Togan, N.Atsız, "Mete", Z.Gökalp; "Mete" veya "Mote", uzun yıllar Türkiye'de çalışan L. Rasonyi ve H.N. Orkun; "Mao-tun" şeklinde kullanmışlardır. N.Atsız "Mete, Made, Mado, Madok" şekillerinde okunabilen bu adın Türkçe Batur (Kahraman) veya Matur (Güzel) olması ihtimali" üzerinde durmuştur.

Bizde ilk defa bugünkü kabul edilen şekline uygun bir tarzda bu ad üzerinde S.M. Arsal durmuştur. S.M. Arsal, "Mete=Mote" adının Türkçe bir kelimenin Çinlilerce bir telaffuzu olduğunu, bu adın Bagatır olması gerektiğini, Çin kaynaklarının daha sonraki bir Türk reisinin ünvanının Mo-ho-tu şeklinde kaydettiklerini, Mo-hu-tu'nun da E.Chavannes tarafından Türkçe Bagatır kelimesinin Çince telaffuzundan başka bir şey olmadığını ortaya konulduğunu belirtmiştir. Fakat; konuyu bugünkü kabul edildiği şekilde ortaya koyan B.Ögel'dir. B.Ögel, J.De Gaignes'in Mete (Mei-dei/ Mei-tei) şeklinde okuduğu bu adı Alman Sinoloğu. Hirth'in buluşuna dayanarak şöyle izah etmektedir. "Halbuki bugün modern Çin dilinin kurallarına göre bu Çince işaretleri Mao-tun yani Mao-dun şeklinde okumaktayız. Elbetteki bu okunuş, aynı Çin işaretlerinin bugünkü Çin telaffuzuna göre seslendirilmiş bir şekli idi. Aynı işaretler Mete çağında ise Bak-tut şeklinde okunurdu. Çinliler kelime sonundaki "r" sesini okuyamazlar ve bu sesi "t" şekline sokarlardı. Öyle anlaşıyor ki Mete'nin esas adı da eski Türkçedeki "Bagatur" ve Orta Türkçedeki "Bahadır"dan başka bir şey değildir. Bu güzel buluş Alman Sinoloğu F.Hirth'e aittir." M.Köymen'in yaptığı

doktora tezinden Bagatır'ın "cesur, kahraman, alp" manalarına geldiğini öğreniyoruz. Bu durumda Mao-Hun'un özellikleri isminde de tebarüz etmiş oluyor ki, biz bu sebeple bu Hun hükümdarının adını bundan böyle Bagatır olarak belirteceğiz.

b. Bagatır-Oğuz Han Meselesi

Oğuz Han destanları ile Bagatır'ın Çin kaynaklarında verilen gençlik hikayesi yerli ve yabancı pekçok ilim adamının dikkatini çekmiştir. Bu hususta Oğuz Han'ın Bagatır olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi Oğuz Han'ı daha başka tarihi Türk ve başka milletlerin büyüklerinin şahsında arayanlar da olmuştur. Biz bu konuyu derinlemesine incelemektense bir fikir verebilmek amacıyla konu hakkındaki görüşleri vermeyi daha uygun bulduk.

J.De. Guignes, Mete'nin (Bagatır) Oğuz Han'a benzediğini büyük bir ihtiyatla söylemişti. Fakat Rus Sinoloğu N.Y. Bıçurin (Yakinef) bu iki hükümdarın aynı olabileceğini kesin olarak öne sürdü. Daha sonra B. Ögel'in tabiriyle keşif sevdasına düşen bazı bilginler, mesela; W.Radloff, Oğuz Kağan veya Oğuz Han Uygur Kağanı Böğü-Tekin ve Böğü-Kağan olmalıdır derken, J. Marquart Çingiz olabileceğini ileri sürerek Oğuz Han'ın ilkel Moğol efsanelerindeki Kirey Han ile Uhir-Bama Han'a benzetmiştir. Bizim yukarıdaki bilgileri kendisinden aktardığımız B. Ögel eserinde devamla bilhassa Potanın'ın görüşü için "her türlü dış tesirlerin girdiği bu iptidaî Moğolların masal kahramanlarına bir devlet ve imparatorluk efsanesi olan Oğuz Han destanının nasıl benzetildiğine pek akıl ermiyor. Moğol İmparatorluğunun resmi tarihçisi olan Reşideddin bile Çingiz Han'ın atalarından önce Oğuz destanını kitabının başına koymuş ve bununla Moğolları bile memnun etmişti. Böyle ileri geri konuşmak bilgi noksanından ileri gelen şeylerdi" demektedir.

Oğuz Han'ın Bagatır olduğu fikri, bizim tarihçi ve yazarlarımızın çoğunluğu tarafından da kabul edilmiş görülmektedir. Şöyle ki; bizde bilhassa batı kaynaklarına dayanarak ilk defa bir Umumî Türk Tarihi meydana getirmeye çalışan Süleyman Hüsnü paşa "Tarih-i Alem" adlı kitabının Tevaif-i Türk Bölümünde Oğuz Destanını bugünkü bilinen şekle yakın bir tarzda verdikten sonra "Bu rivayetler, Salif-i Selâtin-i Haverezim" den ve Cengiz soyundan Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türkisi" ile Mirhond, Bayzavi tarihlerinin ve müsyü Herbelot

(D'Herbelot)'in cem ettiği Vekâyi-î şarkîye ile "Hun Tarihi" müellifi müsyö Döjögni (De Guignes) nin hülâsa-ı malumatıdır." demektir. J.De. Guignes'den istifade ettiğini bildiren yazar, eserinin bu bölümünde Bagatır'dan (Mete) hiç söz etmediği gibi, J.De. Guignes vasıtasıyla istifade ettiği Çin kaynaklarındaki Bagatır'la ilgili bölümleri de tamamen Oğuz destanını tamamlar mahiyette kullanmıştır. Bagatır (Mete) ismine yer vermeyen yazar, bunun yerine hep Oğuz ismini kullanmıştır. Z.Gökalp; Milli Tettebbular Mecmuası'nın I. cildinde yayınladığı "Eski Türlerde Mantıkî Tenazurlar" adlı makalesinde bu konuyu daha geniş olarak ele almış ve Biçurin'den habersiz olarak Mete ile Oğuz Han'ın aynı kimse olabileceğini ileri sürmüştü Yine Z. Gökalp bir eserinde "görülüyor ki "Oğuz Han" ile "Mete" ordusunu kuvvetlendirmek için ıslık çalan gayet müthiş bir ok icat etmiş ve ordusunu bu ok ile teslih etmiş. "Oğuz Han'a" gelince, bunun ismi olan "Oğuz" kelimesi "ok" ve "uz" tabirlerinden mürekkeptir. Binaenaleyh, bu tabirin manâsı "Ok Eri" yahut "Ok Aşiretleri" dir. "Mete" nin "Ok Eri" olması meşhur ıslık çalan "Ok" u icad etmesinden dolayıdır. Oğuzların da bu adı almaları "Mete"nin tesis ettiği yirmidört tümen'in torunları olmalarındandır. İhtimal ki, "Mete" daha o zamanda ordusuna "Ok erleri, okçular" adını koymuştur...

"Oğuz Han" ile "Mete" nin aynı şahsiyet olduğuna başka delilde vardır. "Oğuz Han" babası ile harp etmiş ve babası bu harpte maktul düşmüş, "Mete" de Çin tarihlerine göre, babası ile harp etmiş ve babasını öldürmüştür.

İlk vak'ada da evlât ile babanın arasını açan bir anne yahut üvey annedir. Bundan başka "Mete" ile "Oğuz Han" ın aynı milletlerle muharabe etmeleri ve bütün Türk illerini bir hakimiyet altına toplıyarak bir "Turan İlhanlığı" vücuda getirmeleridir. Sonunda ikisinin de yeni bir din ve yeni bir yasa tesis ederek meydana çıkmalarıdır." demektedir. Daha sonra Z.Gökalp "Oğuzlar Milli menkıbelerinde "Oğuz Han" adlı bir kahramanın icraatını terennüm ederler ki "kitap-ı Dede Korkut" daki "Boğaç" adlı kahramanın da aynı şahsiyet olduğu babasıyla olan mücadelesinden anlaşılıyor" dedikten sonra J.De Guignes'in Oğuz Han'ın Mete olduğu iddiasını ele alarak yukarıdaki sunduğumuz görüşlerini dört madde de toplamış ve bu mukayeselerin Oğuz Han'ın Mete olduğu fikrini kesinlikle isbatladığını belirtmiştir S.M.Arsal'dan ve B. Ögel'den

öğrendiğimize göre Biçurin'de Oğuz'un Mete olduğunu Z. Gökalp'in yukarıda sunduğumuz görüşlerindeki gerekçelere dayanarak ileri sürmüştür. İşte, Türk Tarihi ve Hukuk adlı kitabında Biçuri'nin bu gerekçelerini dört maddeyle özetleyen S.M. Arsal "Oğuz Han gerçekten de Mete'midir? Bugün bu mesele kati olarak halledilmiş sayılmaz. Fakat bu fikri red etmek için delil yoktur. Biçurin'in fikrinin doğru olması çok muhtemeldir." demektedir.

M.S. Günaltay eserinin "Mete Tanju veya Oğuz Han" başlığını verdiği bölümde "Çin tarihlerinde (Mete) Tanju'ya dair verilen malumatla destan-ı milli'nin Oğuz Han'a isnad ettiği menkıbe arasında büyük bir mutabakat görülmektedir. Usturevi destanların ekseriya bir hakikat-ı tarihiyeden doğmuş olduklarını nazarı itibara alırsak, asırlardan beri hatıra-î ihtişamı elsin-i halkta hıfz ve nakl edile gelmekte olan Oğuz Han'ın Çinlilerin (Mete) Tanju dedikleri başbuğ olduğunu kabul edebiliriz" demektedir.

Önceleri "Oğuz Han Makedonyalı Büyük İskender olabilir" diyen R.Nur'un daha sonra "Mete Han, Oğuz Han, değildir. Oğuzla babasını öldürmek vakıası benzeyişi varsa da yalnız bu, bu iki şahsiyeti birleştirmeye kâfi değildir. Adca hiç, hatta hece değil bir harf benzeyişleri yoktur. Tarihce de öyledir. Oğuz, Mete'den pek eskidir. Bu eski mitoloji bulutları içindeki Oğuz'umuzu öylece muhafaza edelim. O, Türk'ün kendisinin ve tarihinin büyüklüğü timsalidir. Mete, Türk'ün pek ulu padişahlarındanandır." demesine karşılık, Z.V.Togan, Oğuz Han'ın Mete (Moton) olduğuna dair O. Lattimore'un E. Chavannes'e dayanarak yeni deliller bulduğunu bildirmektedir. Ayrıca Z.V. Togan "Mete fütühatları ve teşkilatçılığı sayesinde tarihin büyük şahsiyetlerinden biri sıfatıyla Çin kaynaklarında yad olunuyor. Oğuz destanlarında Oğuz Han ismi altında zikredilen Türk hükümdarına ait hatıraların da olduğu şüphesidir." Babasını av sırasında öldürerek Han olma motifinin Karahanlılarda yaşadığı Buğra Han rivayetinden de anlaşılıyor. Bunun babası Karahan olduğu gibi efsanevi Oğuz'un babasının da Karahan olması ve Önasya seferine ait teferruat Mete destanına Karahanlıların cediti olan Tunga Alp (Afrasyab /Alp Er Tunga) destanından gelen motifler olsa gerektir" "Oğuz rivayetleri bir kaç fatihin, mesela Doğuda Mete'nin, Batıda Afrasyab (Tunga Alp)ın ve belki de Attila'nın fütühatına ait destanların bir araya getirilen şekli gibi görünüyor."

demektedir. Bu konuların kültür tarihimizin en büyük meselelerinden birisi olması sebebiyle Z.V.Togan'ın yukarıdaki görüşlerini derinlemesine bir tahlile tabi tutamayacağız, fakat; anlaşılan o ki, Z.V.Togan en azından Mete ile Oğuz destanları arasında bir ilişkinin olduğunu, hatta Oğuz'un Mete olabileceğini kabullenmektedir. Bu konuda daha başka fikir beyan edenlerden M.E. Köprülü (Türkiye Tarihi. s.57) "... Uygurca metinde eksik olan bu mukaddime, Oğuz'un Mete olduğunu pek iyi göstermektedir." N.Atsız (Türk Edebiyatı Tarihi, adlı eserinin s.26) "ında Destandaki Oğuz Han'la babası Kara Hun Hun tarahinde gördüğümüz Mete (Motun) ile babası Tuman Yabgu'dan başkası olamaz." demektedir. O.Turan, "Oğuz Han veya İranî adı ile Afrasyab neslinden gelen Selçuklular." "Cihangir Oğuz Han ile babası Kara-han arasında vuku bulan mücadele, M.Ö. III. asır sonlarında Hun imparatoru olan Mete (Modun) ile babası, Tuman arasındaki savaşın destani bir in'ikasından başka bir şey değildir... Büyük Hun Tanyu'su Mete'nin destanda Oğuz Han olduğunu gösteren başka sağlam deliller de vardır." demektedirler. Bunlardan sadece O.Turan, Oğuz Han'la Afrasyabı, dolayısıyla Mete'yi de Afrasyab'la birleştirmiştir ki, bu husus hemen dikkatimizi çekiyor. Kanaatimiz o ki; Afrasyab (Alp Er Tunga) destanı ile Oğuz destanı tamamen ayrı iki destan olup, daha sonraki devirlerde birbirlerinden çeşitli motifler almış olabilirler.

Bu konuda en muafık görüş bizce B. Ögel'in görüşüdür. 644 sayfalık eserinin 273 sayfasını Oğuz destanını incelenmesine ayıran B. Ögel, J. De Guignes'in görüşünü verdikten sonra birbirlerinden habersiz hemen hemen aynı şeyleri söyleyen Biçurin ve Z. Gökalp'ın fikirleri için "Bizce bu iki nazariye en mantıkî ve aklî olan fikirlerdi. Bununla beraber kitabımızda daima ileri sürmüş olduğumuz şu görüşümüz, bunlardan kesin olarak ayrılmıştır; Bize göre Oğuz Han efsanesi, Mete'den de önce Orta Asya'da yaşıyordu. Bu eski inanış biraz değiştirilerek, esasen Çin kaynaklarında da efsane şeklinde anlatılan Mete'nin gençliğine de yakıştırılmış olabilirdi, diyerek bu arada kendi görüşünü de ortaya koymuştur. Konu üzerinde en son araştırmayı yapan G. Tüркоğlu, bizimde büyük ölçüde kullandığımız malzemeyi kullanarak neticede Oğuz destanındaki Oğuz Kağan veya Oğuz Han'ın hangi tarihi şahsiyet olabileceği hakkında görüşleri (1. Milliyet yönünden, 2. Zaman yönünden, 3. Türk soyu yönünden) üç ana grupta toplamış ve "Bu

konuda şimdilik söylenebilecek en doğru söz en aklî ve en mantıkî hüküm: S.M. Arsal'ın dediği şekilde Oğuz Han'ın "Mate" olduğu hakkındaki fikri reddetmek için elde delil olmadığından bu fikrin doğru olmasının çok muhtemel bulunması: B. Ögel'in söylediği şekilde de "Mate" ile Oğuz Han'ın aynı kimse olabileceği hakkındaki nazariyenin en mantıkî ve en akli olan fikir olmasıdır şeklinde bir sonuca ulaşmıştır.

Bilhassa son zamanlarda bazı gazete ve dergilerde Oğuz Han'ı Kuran-ı Kerim'de adı geçen Zülkarneyn'le birleştirmek isteyen yazılara da rastlamaktayız. Maalesef bütün araştırmalarımıza rağmen adı geçen dergi ve gazeteleri tesbit edemedik. Fakat; bir fikir verebilmek için söz konusu ettiğimiz bu görüşlerin tarihi belgelerden ziyade akli ve mantıkî sebeplere dayandığını da hemen belirtmek gerekir.

B. MAO-TUN'UN SİYASİ FAALİYETLERİ

Hun tarihinin olduğu kadar Türk tarihinde en büyük şahsiyetlerinden olan Bagatır, üstün vasıflarda yaratılmış biri idi. Daha veliahtlığı sırasında devletin kötü geleceğini tesbit etmiş, bu sebeple de en az komşuları kadar güçlü bir devlet olabilmenin yollarını aramıştı. Bagatır'ın bu çalışmaları kısa zamanda meyvesini vermiş ve O'nu iktidarın sahibi kılmıştı. Hun yurdunda meydana gelen bu iktidar değişikliği hemen komşu devletlerin iştahlarını kabartmış ise de, içişlerini ve teşkilatını süratle düzeltmek gereğini duyan Bagatır'ın zamana ihtiyacı vardı. Çeşitli tavizlerle bu zamanı kazanmasını bilen Bagatır'ın amacına ulaşmak için belirli bir plan dahilinde hareket ettiği görüşünde olanlar vardır. Bagatır'ın faaliyetlerini üç ana grupta toplayan bu görüşü bizde benimsediğimizden konuyu adı geçen görüş çerçevesinde inceleyeceğiz.

a. Doğu veya Tung-hu (Tunguz Seferi): Çin kaynağı Shih-chi'de teferruatıyla anlatılan bu sefere Bagatır'ı adeta Tung-hu'ların kendileri zorlamışlardı. Gobi'den Mançurya'ya hatta, Kuzey Kore'ye kadar olan topraklar üzerinde hüküm süren Tung-hu/Tunguz (Moğol kabileler birliği) lar Bagatır iktidara geçtiğinde epey güçlü idiler. bu sebeple Hun yurduna saldırmak için adeta bahane arıyorlardı. Bu tutumlarında Bagatır'ı tanıyamamalarının da önemli rolü vardır. Fakat Bagatır düşmanını gayet iyi tanımaktadır. Bu sebeple Tunguz'ların töreye

uymayan ve her kesimden Türk'ün kolaylıkla infialine sebep olabilecek tarzdaki isteklerine ilk zamanlarda bütün muhalefetlere karşı hep olumlu cevap vermiştir. Halbuki Türk'lerde töre çok önemlidir. Nitekim kendisinden XVII. asır sonra torunlarından Fatih, Memluk Sultanına töreyi hatırlatarak Osmanlı askerlerinin kellesi ile Kahire'de çevgan oynanması meselesi üzerine sefer tertip etme hazırlıklarına girişecektir. Fakat, Fatih'teki imkan Bagatır'da yoktur. O imkanlarını kendisi hazırlıyacaktır. Bunun içinde zamana ihtiyacı vardır. İşte bu zamanı kazanabilmek için G. Türükoğlu'nun "büyük şahsiyetlere has bir özellik" diye yorumladığı sabrını göstermiş, Tunguzların en iyi atını ve karılarından birini istemelerine "İyi komşuluk münasebetleri" gerekçesiyle olumlu cevap vermiştir. Zaten at ve kadın kendisine aittir. Aslında at da kadında Türk için çok önemlidir. (Bengütaşlarda Kültigin'in atlarına dair birçok bilgi verilmesi Çiçi'nin düşman eline geçmesin diye kadınlarını kendisinin oklayarak kale bedenlerinden aşağıya atması ve bir rivayete göre Yıldırım Bayezid'in Timur'un meclisinde sakilik yapan karısını ayak tırnağından tanıyarak intihar etmesi hep bunu gösterir.) Fakat Bagatır'ın ilk devirlerinde Türk Milletinin varolması için zaman daha önemli idi. Böylelikle gerekli zamanı sağlayan Bagatır, bu hareketlerinden cesaret alarak sınırdaki çorak, fakat stratejik öneme haiz araziye işgal etmeye kalkan Tunguz reisinin üzerine yürümüş ve aniden bastırarak mahvetmiştir. Bagatır'ın Tunguzların toprak isteklerine karşı olumlu rey sahiplerine karşı tepkisi çok büyük olmuş ve onları şiddetle cezalandırmıştır. Bagatır'ın bu hareketindeki gerekçesi şudur: "Atı ve kadın benimdi, fakat, toprak devletindir/ veya devletin temelidir." Gerçekten bu düstur daha sonraki devirlerde bile Türkler için vazgeçilmez, kutsal bir düşüncenin temelini oluşturmuş; her vesileyle Bengütaşlarda Ötüken toprağının Türk varlığı için ne kadar büyük bir önem taşıdığını belirten Bilge Kağan'ın yanında, Onun XX. yy.daki torunlarını son vatan topraklarının korumak için Bedr'in aslanlarını dahi geride bırakacak bir yiğitlik ve ölümsüzlük eseri meydana getirmelerine sebep olmuştur.

b. Yüeh-Chih (Yüe-çi) Seferi: Tunguzları mahvederek hakimiyetini Peçili körfezine kadar genişleten Bagatır'ın artık fütihat devri başlamıştı. Bu sırada Tunguzlar kadar Yüe-çi'lerde Bagatır için

tehlikeli idi. Güçleri nüfus fazlalığından ve bazı ticaret yollarının ellerinde bulunmasından ileri gelen Yüe-çi'ler, bir görüşe göre Hint-Avrupa kökenlidir. Bu konuda W. Eberhard'a dayanarak "Orta Asya'da Tanrı dağları, Kansu havalisindeki Hint-Avrupa menşeli oldukları sanılan Yüe-çi (Yüeh-ch'in)leri" diyen İ. Kafesoğlu, daha sonra "Bu suretle Büyük Hun hükümdarı o çağda Asya kıtasında yaşayan, Türk soyundan bütün toplulukları kendi idaresinde bir bayrak altında toplamış oluyordu." demektedir. Buradaki tezada Yüe-çi'lerin batıya kayarak Orta Asya'yı terk etmiş olmaları düşüncesi sebep olarak gösterilebilirse de Bagatır'ın Çin imparatoruna yazdığı mektuptan onların (Yüe-çi'lerin) hepsini ya hakimiyeti altına aldığını ve yahutta öldürdüğünü öğrenmekteyiz. Ayrıca Yüe-çi'lerin büyük bir kısmının batıya kaydığı ve orada büyük bir devlet kurdukları (Kuşanlar) daha sonra Bagatır'ın oğlu Ki-ok'un bunlar üzerine yaptığı seferle ilgilidir. Her ne kadar Çin kaynağı Hou-Han-shi ve O. Franke, bu göçü Bagatır'ın hücumuna bağlarsa da hatalıdır. Bu konuda B. Ögel "Yüe-çi'lerin Türk ırkından olduklarına dair birçok deliller vardır. Mete ve oğlu tarafından mağlup edilen Yüe-çi'ler sonradan Batı Türkistan'a gidecekler ve Hindistan'a kadar uzanan Kuşan devletini kuracaklardır." demektedir. Aslında Bagatır'ın akınlarının sırası tam olarak kesinleşmemiştir. Fakat; Çin kaynaklarından (Shih-chi) edindiğimiz çok az bilgiye göre Tunguzları mağlup eden Bagatır'ın hemen batıya (Güney-doğu) dönerek Yüe-çi'ler üzerine yürüdüğünü, M.Ö. 176'da Çin imparatoruna yazdığı mektupta onların büyük bir kısmını öldürerek hakimiyeti altına aldığını (M.Ö. 203) öğrenmekteyiz. Aynı mektuptan öğrendiğimize göre daha sonra Bagatır, büyük bir memurunu; sağ Hien (Hsien) kralını tekrar Yüe-çi'lerin üzerine göndererek onları arayıp bulmasını ve savaşmasını (cezalandırmasını) istemiştir. O'da Tanrı'nın yardımı ile askerlerinin mahareti ve atlarının kuvveti sayesinde hepsini mahvetmiştir.

Hun ilinin güney ve güneydoğusunda oturan ve bazı ticaret yollarına hakim olan Yüe-çi'lerin bu devirde batıda nereye kadar uzandıkları tesbit edilememiştir.

c. Çin Seferi: Bagatır, Tunguz ve Yüe-çi'leri ezerken muhakkak Çin'i de hesaba katmıştı. Fakat, Çin bu sırada Hunlarla uğraşabilecek durumda değildi. Çünkü, Bagatır'ın Tunguz tehlikesini yeni ortadan

kaldırdığı bir sırada Çin'de iktidar değişikliği olmuş, Ts'in '(Ch'in) sülalesini deviren Han sülalesi idareyi ele almış (M.Ö.206) ve iç istikrarı sağlamaya çalışıyordu. Yüe-çilere indirilen darbeden sonra Hun orduları Çin sınırında görünmüşler, güneyde Lou-lan bölgelerini işgal ederken, kuzeyde Kie-k'un, Ting-ling, Sin-li, Kiü-şu ve Hun-yü gibi irili ufaklı bir çok Türk kavmini itaat altına almışlardı. Bundan sonra Hun başkenti (Tanrıkutluk merkezi) Ting-ling iline çok yakın olan Tai-yün'e (Ötükende bir bölge olsa gerek) taşınmıştı. Bu sırada devletin "Sol Bilge elig" i Shang-ku'da, Sağ Bilge elig" i de Shang-kün'de ikamet ediyordu. Bagatırda Tanrıkut ünvanını almıştı. Zira daha önce Yabgu ünvanını taşıyordu.

Bütün bunlar olup biterken Çin'de iç kargaşa sona ermiş, Han sülalesi kesinlikle otoritesini kurmuştu. Fakat, bu seferde kuzeyde (Türkistan'da) Güçbi bir lider olan Bağatır'ın akınları başlamıştı. Bagatır'ı Çin'e yönelten üç büyük sebep vardır. Bunlardan birincisi; Çin'in çok zengin ve verimli bir ülke olması (Orta Asya ekonomisinin bir yerde bu verimli ve zengin ülkeye bağımlı olması), İkincisi; yeni kurulması sebebi ile zayıf olan Han sülalesinin durumu ve bu sülalenin kuvvetlenmesi halinde Hunlar için doğuracağı tehlikenin zamanında önlenmesi, Üçüncüsü ise; Han-Ts'in sülalelerinin mücadelesi ve iç karışıklıklar esnasında Hun yurduna sığınan Çinlilerin Bagatır'ı Çin üzerine yürümeye teşvik etmeleridir.

G. Türükoğlu'nun ruhi tuzak dediği ve neticelerini de "Büyük sayılar kanunu" ile izah ettiği Bagatır'ı Çin'e yönelten birinci sebep, ondan öncede bir çok Türkün Çin'e akın yapmalarına hatta orada yerleşerek zaman içinde de eriyip yok olmalarına sebep oluyordu. Böylelikle Çin gece karanlığında kendisine hücum eden böcekleri yakıp kavuran bir ateş görüntüsü yaratıyordu. İşte Bagatır zamanında da böyle bir cazibeye sahip olan Çin, ayrıca güçlü olduğu zamanlarda da Türkler için daha başka bir çok tehlikenin kaynağı durumunda idi. İkinci sebep olarak gösterdiğimiz meselede Han sülalesi güçlenirse bu tür tehlikelerin kaynağını oluşturacağı muhakkaktı. Öyleyse Bagatırın yapacağı iki şey vardı. Ya Çin'e dalmak ve orada iktidarını sürdürerek kendisinden öncekilerin düştüğü hataya düşmek ve Çin'de yok olup gitmek, ya da Çinliyle yan yana, fakat eşit şartlarda yaşamak. Olaylar göstermiştir ki Bagatır; her ne kadar Çin'e dalmak düşüncesinde idi, bunu Çinli karısı

önledi diyenler var ise de ikinci şıkkı tercih ederek "yaptığı anlaşmayla da" Türk'ün önüne Çin'in maddi duvarına karşılık manevi bir sed çekerek, Türk insanının büyük ölçüde Orta Asya'da toplanmasını sağlamıştır."

Bagatır'ın Çinliye bütün bunları kabul ettirmesi elbette kolay olmamıştır. Çünkü, Çinli mağrurdu, kimseyle eşit olamazdı ve dünyada kendisinden üstün bir kuvvetin varlığına inanmıyordu. Çinlinin felsefesi bu olunca; ona dünyada kendisinden üstün kuvvetlerin de varolduğunu göstermek, hatta onda bir zillet duygusu yaratmak gerekiyordu.

Bütün bu sebeplerle harekete geçen Bagatır çeşitli savaşımlardan sonra Ma-yi, Tai-yuan bölgelerini, yani Şansi'de Piyang'a kadar olan bölgeyle, Ordos'ta T'sin dahil olmak üzere atalarının eski yerlerin itam olarak hakimiyeti altına alarak Ordos'daki Ch'ao-chün'e (bugünkü Ching nehri üzerindeki Ping-liang'ın güneydoğusu) kadar akınlarda bulundu. Üç yıl kadar sürdüğü anlaşılan Bagatır'ın Çin hareketini önlemek için Han sülalesinin kurucusu Kao-tsu Kao-ti/Gao-cu hudut muhafızı olan Sin'e emir vermişse de yardım göndermediğinden bu komutan da muazzam Hun ordularına katılarak emrine verilen akıncılarla Hun birlikleri) Çin'in içlerini vurmaya başlamıştı. Bu durum karşısında bizzat hareket etmek ihtiyacını duyan İmparator Gao-cu, "Bagatır'ın yolunu kesmek, böylece onun daha fazla güneye inmesine engel olmak maksadıyla... kuzeye doğru ileri yürüyüşe geçiyor." Bunu haber alan ve Çin hükümdarıyla mutlaka vuruşarak onunla da boy ölçüşmek azminde olan Bagatır, Gao-cu'yu bazı tedbirler alarak karşılıyor. Ancak karşılama Türk'e has bir karşılaşmadır, yani; bozkır usulü sahte ric'at tabyası (Turan Taktiği) şeklinde bir karşılaşmadır. Taktik gereği hasta ve işe yaramayan zayıf birlikleri ordugahta bırakan Bagatır, esas ordusuyla geriye çekilerek pusuya yatmıştı. Ön hatta bulunan zayıf birliklerin Çin taarruzu karşısında geri çekilmeleri Gao-cu'nun kesinlikle zafer kazanacağına inanmasına sebep oldu. Hatta Hun ordusunun böyle olamayacağını, bunun bir hile olduğunu ileri süren komutanını askerin manevi gücünü bozmakla suçlayarak cezalandırmıştı. Ancak, tam bir zafer sarhoşluğu içinde yürüyen Çin ordusu aniden karşısında muazzam Türk birliklerini görünce ayıkmış, tuzağa düştüğünün farkına varıncada çaresiz Pai-teng/Ping-Çeng dağına doğru geri çekilmeye mecbur kalmıştı. Bu durumda İmparator'u takip eden Bagatır O'nu bu dağda kuşatmayı başardı.

Çinlilerin bu kuşatmada en çok dikkatlerini çeken hususu B.Ögel şöyle açıklıyor. "Kuşatmada Mete'nin kır atlıları dağın doğusunda, al ve doruları güneyinde, ak atlıları dağın batısında, siyah atları ise dağın kuzeyinde yer almışlardı. Üçyüz bin atlı ile yapılan böyle ani bir baskından sonra atların renklerine göre hemen mevziye girmeleri askerlik tarihinin şaheser bir hareketi olarak görülür. Hele bu mevzi alma Türklerin mitolojik renk ve yönlerine uyularak yapılmış ise."

Bagatır, İmparatoru yedi gün kuşattıktan sonra karılarından birinin aracılığıyla serbest bırakır. (M.Ö.200) Bu husus tarihçiler, bilhassa bizim tarihçilerimiz tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. (J.De Guignes, Çin kaynaklarına dayanarak olayı özetle şöyle anlatmıştır. "Kaoti bu kötü durumdan kurtulmak için Mete'nin (Bağatır'ın) karısının şefaatine başvurdu. Kadın Mete ile görüşerek Çin İmparatorunun bitmez tükenmez kuvveti olduğunu, (Nüfus kalabalığını kastediyor) Hunların onunla boş yere savaştıklarını, zira Çin'i istila etmeyi başarsalar bile muhafazaya kadir olmadıklarını anlattı. Bu sebepleri olumlu bulan Mete Sin krallarının soydaşları (Çinliler) tarafına geçmiş olabileceklerini de hesaba katarak (asılsız bir şüpheyile) pek müteyakkız bulunmaktan ve Çinlileri her taraftan kuşatmaktan vazgeçti. Onlara serbest bir taraf bıraktı. Çinliler bundan istifade ettiler."

J. De.Guignes'in bu açıklamalarına dayandıklarını sandığımız H.N. Orkun "yedi gün devam eden muhasara günlerinde Çin hükümdarı pek fena dakikalar geçirmiş bulunuyordu. Kalede açlık ve sefalet son haddine varmıştı. Bu durum karşısında teslim olmaktan başka çare kalmamıştı. Bu esnada Mao-tun'un Çinli karısı kendi soyundan olan bir hükümdarın böyle bir durumda kalmasına razı olmamış, kocasını kandırarak, muhasaranın bir tarafı gevşetilerek hükümdarın kaçıp kurtulmasına müsaade edilmişti." derken R.Nur, "Mete Çin ordusunu ikiye ayırıp imparatorun beraber bulunduğu kısmı kuşattı. İmparator Mete'nin karısına müracaat ederek kurtulabildi. Mutlaka bu kadın Çinli idi. Çin'i zor durumdan kurtarması, başka şeye haml olunamaz. Türk'e ise ihanettir. Bu vak'a içimize giren, saraylarımıza sokulan ecnebi unsurların Türk'e ettiği fenalıklar ve hıyanetlerin tarihce malum olan birincisidir. Türk devletlerinde bunun binlerce misalini günümüze kadar göreceğiz.

Türk tarihinin her satırında bu yedi başlı ejderha" korkunç

şekliyle yatar durur." demektedir. Bu büyük olaya batılı tarihçilerden bazıları ya hiç dokunmamışlar (L.Ligeti, H. Cordrer v.b.) yahutta bir kaç cümleyle geçiştirmişlerdir. (J.Macgowan gibi) Mesele hakkında görüşünü ortaya koyan W.Eberhard'a göre, Bagatır'ın bu hareketinde karısı kadar devlet meclisinin de rolü vardır. B. Ögel "Çin ile pazarlığı ve barış müzakerelerini, Mete'nin Ulu Hatunu bizzat kendisi idare eder, kocasına akıl verir, böylece kuşatma kaldırılır. Bundan sonra da artık Mete Çin sınırında barış politikası güder." derken, Mete'nin karısının oynadığı rolü teslim eder. Onu, kötülemediği gibi, onu "Ulu Hatun" diyerek yüceltir. Esasen H.N. Orkun'un dediği gibi, bu kadının Bagatır gibi birisini kandırmasına imkan yoktur. Ancak Çin'i gayet iyi tanıdığı belli olan bu kadının görüşlerinin Bagatır tarafından doğru bulunmuş olduğu da muhakkaktır. Bu da bize, daha o devirlerde bile Türk'ün kadına karısına verdiği değeri gösterir.

İmparator'un doğrudan doğruya Bagatır'a değil de, hanımına müracaat etmesini; düştüğü şaşkınlık ve perişanlık içinde devletlerarası teamülleri çiğnemek şeklinde değerlendiren G. Tüürkoğlu; Bagatır'ın asıl maksadının Çin'i ele geçirmek olmayıp "Hun gerçeğini" sağlam bir şekilde Çinliye kabul ettirdikten sonra, rahatça soydaşlarının bulunduğu batıya dönebilmek, böylece de "kalbini tutuşturan en büyük emelini "yani, ""Orta Asya halklarını bir bayrak altında toplamak ve onları sulh, sükun içinde yaşatmak amacını tahakkuk ettirmektir diyor.

Pai-teng kuşatmasından kurtulan Cao-cu ile Bagatır arasında bir barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşma W. Eberhar Çin Tarihi adlı eserinde "Doğu Asya'da müstakil ve müsavi sayılan iki büyük devletin arasında aktedilen ilk beynelmilel mukaveledir." Görülüyor ki Bagatır yukarıda da belirtildiği gibi amacına ulaşmış, Çinliye yeryüzünde en az kendisi kadar güçlülerin de bulunabileceğini öğretmişti. Haliyle bu durum o zamana kadar ki Çin devlet felsefesini temellerinden sarsmıştır. Bu anlaşmayla, bozkır bölgeleri Hunlara bırakılacak, ayrıca Çin yıllık vergiyle beraber yanında ipekli kumaş ve yiyecekde verecekti. Aynı anlaşma gereğince Bagatır'a sunulan bir de Çinli prensesden bahsedenler vardır.

Bu anlaşmanın tarihi hakkında da bir uyuşmazlık vardır. İ. Kafesoğlu, M.Ö. 200 yılı derken G. Tüürkoğlu, M.Ö. 199 demektedir ki, kuşatma M.Ö. 200 yılında olduğuna göre anlaşmanın ancak M.Ö. 199

yılında imzalanmış olması akla daha uygun olanıdır. Bagatır, bu anlaşmadan sonra batıya yönelmişse de Çin'i dikkatle takip etmekten geri durmamıştır. İmparator (Kao-tsu) Gao-cu ölünce yerine oğlu geçmiş fakat küçük yaşta olması sebebiyle idareyi İmparatoriçe Lu ele almıştı. H.N. Orkun'un belirttiğine göre Bagatır, Çin'e de sahip olabilmek için Bagatır, İmparatoriçeye talip olmuş, Çinliler bu teklife çok kızmalarına rağmen Gao-cu zamanındaki acıklı hatıralarını göz önüne alarak mülayemetle red cevabı vermişler ve birçok hediyeler göndermişlerdir. Bundan sonra İmparatoriçe Lu (M.Ö. 195-179)'nun sağlığında Çin-Hun ilişkileri normal şekilde devam etmiş, fakat Lu ölüpde Wen-ti (M.Ö. 179-157) iktidarı ele alınca bazı ufak tefek sınır hadiseleri yanında Hunların Sağ Bilge Elig'i (Sağ Hien-Hsien Kralı) Çin içlerine, hatta başkenti yakınlarına kadar akınlarda bulunmuştur. Bagatır'ın M.Ö. 176 tarihli mektubundan anladığımıza göre; mevcut hadiseler üzerine kendisine başvurulmuş, Bagatır'da bu birliği geri çekerek Yüe-çi'ler üzerine göndermiştir. Bundan sonra Bagatır ölünceye kadar Çin'le barış içinde yaşamış, hayatının son zamanlarında tekrar bir barış anlaşması yapmak istemiş ise de ömrü buna vefa etmemiştir.

d. Mao-Tun (Bagatır)'un Batıdaki Faaliyetleri ve Türk Birliğini Gerçekleştirmesi

Hun Devleti'nin Asya'da Bagatır ile meydana getirdiği birlik neticesinde daha önce verilen kavmi yapı değişmiş, ırklar arasında bir karışma ve kaynaşma meydana gelirken, bazı ırkların da devletinsınırları içinde asli yerlerinden batıya ve güneye doğru yayıldıkları görülmüştür. Bu sebeple Bagatır zamanında kısa da olsa Asya'nın bilhassa batı ve kuzey kesimlerindeki kavmi yapı'nın gözden geçirilmek gerekmektedir.

Bagatır zamanında Çin hariç Asya'da üç büyük ırk göze çarpmaktadır. Bunlardan: Indo-Cermenler veya Hint-Avrupalılar, büyük ölçüde Türkleşerek Tarım havzası, Pamir yaylası (Toharlar/Dokar/Döğer) Seyhun, Ceyhun (Soğdluların, ve Harezmlilerin ataları) ve Orta Yenisey (Kırgızların ataları) bölgelerinde oturmaktadırlar. Aslında bu Türkleşme süreci M.Ö. I. asırlarda başlamış, fakat Hunlar zamanında duraklayarak Türkleşmenin yanında mongoloid özellikler de ortaya çıkmıştır.

Mongoloidler ise Bagatır'ın Tunguzları mahvederek daha doğuya

sürmesine rağmen, sonraları tekrar hemen hemen bütün Gobi çölünü, Onon ve Silka ırmakları havzasını kaplayarak gibi Orta Yenisey bölgesine kadar tesir etmekte idiler.

Selenga, Altay dağları, Tanrı dağları (Gobi çölüne kadar) ve kuzeyindeki bölgelerle Çu nehri, Aral gölü, Kırgız bozkırları, aşağı İrtiş havzasını boydan boya kaplayan Türk ırkı ise güneyde (Altayların güneyi, Tanrı dağlarının kuzeyi, Balkaş gölü ve Çu ırmağı havalisi) T'u-ku, (Tu-ko/T'u-chü-eh/Tu-cüc/Onoklar)-ki Hun sülalesinin dayandığı boydur. Kuzeyde (Altayların kuzeyi Selenge kıyılarından Aral gölüne kadar) Töles'ler (Ting-ling/Töles/Tölis/Kao-che) olmak üzere iki büyük kol halinde yaşamakta idiler. Ayrıca Ordos bölgesindeki ahaliyi ve Yüe-çi'leri de dahil edersek (ki, Türk oldukları muhakkak) Çin sınırında (Batıda nereye kadar gittikleri bilinmiyor) da önemli miktarda bir Türk nüfusu vardı.

Bagatır'ın batı seferi ve bütün Türkleri bir bayrak altında toplaması hakkındaki tek kaynak, ölümünden iki yıl önce (M.Ö. 176) Çin İmparatoru Hiao-Wen-ti'ye yazdığı mektuptur. Bu mektuptan öğrendiğimize göre, Bagatır, bu seferle Baykal gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırlar ile daha batıdaki Ting-ling (Töles) leri ve bazı Hokut Lou-ban topraklarıyla Wu-sun'ların oturdukları araziye tamamen hakimiyeti altına aldı. Mektubunda Bagatır bu durumu şöyle belirtir; "yirmialtı krallığı hakimiyetim altına aldım. Bunların hepsi Hunların oldu. Yay çekebilen bütün kavimler tek bir aile gibi birleştiler." Bu sözlerden anlaşıldığına göre Asya'daki Türk soyundan olan bütün topluluklar bir bayrak altında toplanmış oluyordu. Zira, Bagatır'ın "Eli ok ve yay tutabilen kavimlerden" kastı, B. Ögel'e göre Türklerdir. "Ona göre (Bagatır'a) Çinliler eli ok ve yay tutanlardan sayılmazlardı. Göktürkler de akraba kavimlerin birleştirilmesine böyle büyük bir önem vermişlerdir" Bu durumda Bagatır'ın mektubunda sarıh olarak Moğol-Tunguz kavimlerinden bahsetmemiş olması imparatorlukta onlarında bir yeri olduğunu, kabul edişindendir. Yani onları da Türk saymıştır. Bu düşünce ise ırkların karışıp kaynaşmasına sebep olmuştur.

Bagatır'ın bir kaç yıl süren bu seferinde pek fazla bir direnmeyle karşılaşmadığı görülmektedir. Zira bu meseleyi değil yirmi yirmibeş senede bir iki asırda halletmek bile güçtür. Bagatır'ın batı seferinde ulvi gayesinin yanında ekonomik amaçlar güttüğü de görülmektedir. Bu

husususu B. Ögel şöyle açıklar. "Eski Türk devletlerinin başlıca iki amacı vardır. Bunlardan birincisi; doğuyu batıya bağlayan ipek yolunu elde tutma ikincisi ise; Türkistan'daki büyük ticaret ve tarım şehirlerini ele geçirmektir. Büyük tarım ve ticaret şehirleri, Türk devletinin devamlılığını sağlıyordu. Bundan dolayıdır ki doğuda Hunlar tamamen çökmelerine rağmen batıda daha yüzelli sene devam etmişlerdi) Bu şehirlerin içinde ve özellikle çevrelerinde yaşayan pek çok. Türkün büsbütün göçebe oldukları iddiası da yanlıştır. Ancak asıl gücün yaylacı ve at yetiştiren Türklerin elinde olduğu da bir gerçektir.

Bagatır'ın ticaret ve tarım şehirlerine yönelmesi ve 26 şehir krallığını ele geçirmesi Türk Tarihinin önemli bir noktasıdır... (Daha sonraki devirlerde hatta Göktürkler zamanında bu şehirler için Çin ile büyük savaşlar yapılmıştır.)

Bagatır'ın yetişmesi ve Büyük Hun Devleti'nin gelişmesinde, Yüecilerin ipek yolunun da büyük rolü olmuştu. Çünkü doğu ile batı kültürleri ipek yolu ile Yüe-çi'lerin yurdunda birleşmekteydi."

e. Mao-Tun'un (Bagatır'ın) Devleti Yeniden Tanzim Etmesi

Bagatır'ın yukarıda açıklanan siyasi faaliyetlerinden anladığımıza göre; asıl gayesi toprak zaptetmek olmayıp, bütün Türkleri bir bayrak altında toplayarak onları bir aile şeklinde birleştirmek ve bu insanların yok olup gitmelerini önlemektir. Bunu da seferleri ve yaptığı anlaşmalarla temin etmiştir. Fakat, onun büyük ideali için bu yeterli olmamıştı. Çünkü devletin devamlılığı için güçlü teşkilatlara ihtiyacı vardı. bundan dolayı bir an evvel bu teşkilatları kurdu. Bu konuda L. Ligeti; "Hsiung-nu'lar azametli imparatorluğu silah gücü ile temin etmişlerse de bu muazzam sahayı büyük Asya göçebe kavimleri arasında ilk defa isbat ettikleri, kendilerine has göçebe devlet kurma kabiliyetiyle ellerinde tutmağa muvaffak olmuşlardır." demektedir. L.Ligeti'nin burada kabiliyetten kastetmek istediği muhakkak ki teşkilatçılıktır.

Her nedense batılı bazı bilginler Türkler'e ait teşkilatların menşelerini hep gayrı Türklere dayandırır. Hatta Türklerin medeniyet tahripçileri olduğunu (Toynbee gibi) ileri sürenler bile vardır. Bunlardan P. Pelliot; Göktürklerin devlet teşkilatı usulünü hep Avarlardan öğrendiklerini ileri sürerken, W. Eberhard'da Hunların devlet teşkilatını

kendilerine sığınan Çinlilerden aldıklarını ve onların yardımıyla kurduklarını ileri sürmüştür. Bagatır her ne kadar bu Çinlilerden de istifade etmiş, mahiyetinde çalıştırmış ise de, kurduğu teşkilatın Türk'e has olduğu ve komşu devletlerde bulunmayan bir çok teşkilatın tesis edildiğini ileride sunulacak bilgilerle ortaya koyulacaktır. Bagatır Tunguzları mağlup edip Yüe-çi sınırını da emniyete alınca daha önce çeşitli vesilelerle izah edilen sebeplerden dolayı başkenti Orhun bölgesine taşıyarak kendisi de Tanrıkut/Tengrikut ünvanını aldı. Bu ünvanı "Göğün Oğlu" şeklinde çevirerek Çin İmparatorlarının ünvanlarına benzediğini, dolayısıyla onun Çinliye özenildiğini ileri sürenler varsa da, İ. Kafesoğlu; "Moa-tun'un "Gök'ün Oğlu" diye bir ünvan takındığı şüphelidir. Çünkü onu tasvir eden: T'eng-li/Ch'eng-li/Ko-to/Ku-t'u/Tanhu (De Groot, Die Hunnen, s.81, G.Clauson, Asia Major, N.S.VIII, 1, s.115) tabirindeki şimdiye kadar "oğul" manasına geldiği sanılan ikinci kelimenin "Kut" (siyasi iktidar) demek olduğu anlaşılmıştır. Üçüncüsü, Çin Devleti'nde "Gök'ün oğlu" kavramı da aslen Çin değil, Türk menşelidir. " diyerek "Gök'ün oğlu" kavramının Çin menşeli olmayıp, Türke ait olduğunu ortaya koymuştur. Yalnız, oğul manasını taşımadığını ileri sürdüğü ikinci kelimenin, yani "kut" veya "koto" kelimesinin hala Erzurum ve yöresinde "Oğlan" manasına kullanıldığını tesbit ettik.

Tanrıkut devletin en büyük amiri olmak sıfatıyla, orduya komutanlık, yasama örgütlerine de başkanlık eder. Ayrıca Türk devlet telakkisi gereğince yoksul halkı doyurur, çıplak halkı giydirebilir. Yabancı devletlerle olan münasebeti düzenler.

Tanrıkuttan sonra ülke iki "doğruluğa" (Sağ ve Sol Bilge Elig) ayrılmıştır. Her doğruluk kendi arasında 12 beyliğe (Tümene) ayrılmıştır. Tümenler ise binbaşılık, yüzbaşılık, onbaşılıklara bölünmüştür. Bu sistem Çinlilerde yoktur. Hun ahalisi silahlı ve kan akrabalığı ile birbirine bağlı ailelerin meydana getirdiği kabilelerden oluşmaktaydı. Fakat Bagatır yukardaki sistemi ile kabile asabiyetini kaldırmış, devlete merkeziyetçi bir hüvviyet kazandırmıştı. Kurduğu bu merkeziyetçi idare sisteminin temelinde de askeri teşkilat veya askeri karakterde bir teşkilat göze çarpmaktadır. Bu teşkilata göre on kişi bir onbaşılık, on onbaşılık (yüz kişi) bir yüzbaşılık, on yüzbaşılık (bin kişi) bir binbaşılık, on binbaşılık (onbin kişi) bir tümenbaşılık (Beylik) oniki Tümenbaşılık ise bir doğruluk meydana getiriyordu. Hun ordusunu iki doğruluk yani yirmidört

Tümenden oluştuğu düşünülürse normal (ideal) sayısının ikiyüzkırkbin kişi olduğu ortaya çıkar. Birlikler bugün olduğu gibi o zamanda da ideal rakamlardan teşekkül etmeyebilir. Mesela, bir tümen on bin kişilik değil de dokuzyüzbin dokuzbinbeşyüz kişilik veya onbinbeşyüz-onbirbin kişilik olabilir. Nitekim, bu sayının devletin gücüyle orantılı olduğunu daha sonraki olaylar ortaya koymuştur.

Doğruluklar Tanrıkut ailesindendir. (Dolayısıyla T'u-ku kabilesindendir.) Bu doğruluklar sağ ve sol olmak üzere iki grupta toplanır. Nerenin sağ doğruluk, nerenin sol doğruluk olduğu Türklerde kutsal olan güneşe göre tesbit edilir. Yüzümüzü güneşe (Orta Asya'da güneye) döndüğümüzde sol tarafta kalan arazi (Doğu) sol doğruluğun, sağ tarafta kalan arazi ise (Batı) sağ doğruluğun hakimiyetindedir. Görüldüğü gibi Hunlarda daha sonraki Göktürklerin aksine sol doğruluk daha itibarlıdır. Genellikle sol doğruluğa Tanrıkut'un veliahtı olan evladı atanır. Hunlarda sol doğruluğun üstün olması yine güneşle ilgili olup, güneşin bu yönden doğmasından dolayı diğerine nazaran daha itibarlıdır. Bunun yanı sıra doğruluklar kısmen müstakildirler.

Hunlarda hemen hemen hepsi Türk olan teşkilat ileri gelenlerinin (Binbaşılar, yüzbaşılar, onbaşılar vs.) yanında Tanrıkut'un maiyetinde bazı Çinli memur ve müşavirleri de görüyoruz ki, bunlar hiçbir zaman Türk komutanlardan üstün değillerdir. Bazen, bir Çinlinin de Hun birliklerine komuta ettiği, yani Çinliye de askeri kademede yer verildiği görülmüşse de, bu durum özel şartların gerektirdiği hallerde olduğundan önemli değildir.

Yılın belirli günlerinde devlet ileri gelenleri Tanrıkut'un başkanlığında toplanırlardı. Bu toplantılardan birincisi; yılın ilk ayında yapılır, çeşitli toplumsal meseleler görüşülerek karara varılırdı. Gerekirse bu toplantıda yeni töreler (Kanunlar) da konurdu. İkincisi, yılın 5. ayında yapılır ve dini bir mahiyet arzederdi. Bu toplantıda bütün ahali Tanrıkut'un başkanlığında ibadet (Gök Tanrı ve Yer ruhuna, "Yersub") yaparlar ve çeşitli kurbanlar keserlerdi. Bu da gösteriyor ki, Türkler daha o zamanlarda bile bir devlet dinine sahip idiler ve Tanrıkut'un başkanlığında (Dini başkan sıfatını da üstlenmiş oluyor.) toplu ibadet yapıyorlardı. Üçüncü toplantı ise sonbaharda 9. ayda yapılırdı. Bu toplantıda; insan, at, ve diğer hayvanların sayımı yapılır, gelecek sene girişilecek askeri hareketler tesbit edilerek, askeri talim ve manevralar

amacıyla da çeşitli yarışmalar düzenlenirdi. Ayrıca bu toplantıdan sonra yapılan sürek avları (askeri amacın dışında) Hun insanının kışlık ihtiyacını temin etmesini de sağlardı.

Hun ahalisi ekonomik yönden hayvancılığa bağlı olduğundan bozkırlarda serbestçe dolaşırdı. Tabi bu dolaşma mevcut otlak törelerine göre olurdu. Bu sebeple Hun yurdunda Çin v.s. gibi ülkelerde görülen toprağa bağlı "Gentry" veya "Self, reaya" denilen köylü, daha doğru bir tabirle köle sınıfına rastlanmazdı. Türkten Türk'e köle olanı rastlanmadığı bu ülkede, yüksek dereceli devlet görevlilerinin Çinli veya Moğol uşakları olabilirdi.

Görülüyorki tarihteki ilk siyasi Türk teşekkülü olan Büyük Hun Devleti, Bagatır zamanında hakimiyet anlayışı, sosyal, idari, askeri ve dini yapısıyla Türk Milletinin tarih ve kültüründe kilit taşı ve bir ana kaynak durumundadır.

f. Bagatır'ın Son Zamanlarında Hun Devleti'nin Ulaştığı Coğrafi Sınırlar

Hun Devleti'nin sınırları üzerinde batılı ve bizim alimlerimizce pek bir alaşmazlık yok gibidir. Sadece doğu ve batı sınırında bazı meseleler varsa da önemli değildir. Bu meseleler doğuda Japon denizine, batıda Volga nehrine ulaşıp ulaşılmadığı ile kuzey sınırlarının Batı Sibiry'a'yı içine alıp almadığıdır. J.De Guignes, Hun sınırlarının Bagatır devrinde; doğuda Kore'den Japon denizine kadar, batıda da Volga nehrine dayandığını söylerken buna karşılık A. Hermann, aynı devirde Hun sınırını doğuda Peçili körfezinden, batıda da Orta Urallardan başlatmaktadır. Bizde de M.Ş. Günaltay ve S.M. Arsal, J. De Guignes'in görüşünü paylaşmaktadırlar. Fakat H.N. Orkun ve İ. Kafesoğlu A. Hermann'ın görüşüne yakın bir görüşte birleşirken, batı sınırı meselesinde bunlara B. Ögel de katılmaktadır.

Bu tarihçelerimize dayanarak Bagatır devrindeki Hun Devleti'nin ulaştığı sınırları şöyle tesbit ettik. Doğuda; Kore'ye kuzeyde; Baykal gölü, Kerulan, Yenisey, İrtiş, Obi, Selenge, Tola ve İşim nehirlerinin kaynaklarına, batıda Balkaş'ın ötesi Aral gölü hatta Amuderya'ya, güneyde: Wei ırmağı (Çin'de), Altındağ, Karakurum dağları Tibet yaylası. Bu sınırın haricinde gösterilen bölgeleri Bagatır'ın hakimiyet

yaylası. Bu sınırın haricinde gösterilen bölgeleri Bagatır'ın hakimiyet sahasında değil, etki sahası içinde görmekteyiz. Bu sınırlara göre, bu günkü Pekin, Ordos, Kansu bölgeleri ile Tarım havzası ve Gobi çölünün tamamının daha Bagatır zamanında Hun Devleti sınırları içine alınmış olduğu ve ahalisinin de Türkleştirildiği söylenilebilir.

Görüldüğü gibi, Batı Türkistan'ın bir kısmı ile Harezm ülkesi ve Maveräünnehr'in büyük bir bölümü Bagatır zamanında Türk yurdunun dışında kalmaktadır. Demek ki, o zaman bu bölgelerde hatırı sayılır bir Türk nüfusu veya Türkleşme hareketi yoktur. Bu hareket Hunların doğuda tamamen çökmelerinden sonra hızla başlayarak, kısa zamanda başarı kazanacaktır. Bu konuda B. Ögel şöyle diyor: "Özellikle İsa'dan sonraki yüzyıllarda bu zengin şehirler için (Ticaret yolu üzerindeki şehirler, Taşkent Fergana v.s.) Çin ile büyük savaşlar yapılacaktır. Bu savaşlar Göktürk çağında da devam edecektir. Ancak Türkler Çin'in baskısıyla yavaş yavaş batıya doğru çekilmek zorunda kalacaklardır. Selçuklu Devleti de bu Türk kitlelerinin üzerine kurulacaktır."

C. Kİ-OK (GÖKHAN) DEVRİ (M.Ö.174-160)

Bagatır M.Ö. 174 yılında ölünce yerine oğlu geçti. Bu Hun Tanrıkut'unun adını Çin kaynakları Chi-yü (Ki-ok/Giyük) ve Lac-Shang şeklinde kaydetmişlerdir. Lao-Shang kelimesinin manası "Yaşlı ve yüksek" demektir. Bu şekilde bir ünvana eski Türk hükümdarlarında rastlamıyoruz. Ancak kelimenin bir başka anlamı da "Mukaddes"tir ki, Batu Han'a ölümünden sonra "Sayın Han" dendiği gibi, bu ünvanda o manalarda kullanılmış olabilir. Meseleyi bu şekilde izah eden B. Ögel, Bagatır Oğuz benzerliğini ve "Gök"ün Türklerde "Mukaddes" anlamını da düşünüp Ki-ok için "Mete"nin oğlu Gök Han" şeklinde başlık atmakta beis görmeyerek efsanevi Gök Han'la Ki-ok'u birleştirmiştir.

Babası gibi büyük bir hükümdar olan Ki-ok, önce Orta Asya'da babası zamanından kalma pürüzleri hallederken devlet protokolu ve yazışmalarıda tekrar düzenleyerek gerçek imparatorlara ve imparatorluklara layık bir şekilde yerine oturttu. Tanrı dağları ve doğusunu ellerinde tutan Yüe-çi'ler üzerine yürüyerek onları kesin bir mağlubiyete uğrattı ve batıya sürdü. Yüe-çiler batıya doğru hızla

kaçarlarken pek çok kavmi de yerlerinden söküp atmışlardır. Bu hızlı Yüe-çi'ler önce Afganistan'ın Baktria (Belh) bölgesindeki İskender döneminden kalan Helen kolonilerini temizlemişler (M.Ö. 166) sonra da Hindistan'a kadar inerek "Hindistan'ın en büyük imparatorluklarından biri olan, Kuşan Devleti'ni" kurmuşlardır. Afganistan ve Hindistan'a gelmeyen bir kısım Yüe-çi grubu ise Tibet dağlarına çekilerek "Dağ Yüe-çileri" adını almışlardır. Ki-ok'un Yüe-çi seferinin tarihini malesef tesbit edememekteyiz. Konu üzerinde duran Jopon bilginleri bazı tarihler vermişlerse de, bunlar kabul edilebilir mahiyette .H.N. Orkun, Ki-ok'un bu seferini Bagatır'ın sağlığında gösterirken, G. Tüürükoğlu, M.Ö. 162, İ. Kafesoğlu ise M.Ö. 166 dan önce göstermişlerdir.

Ki-ok, Yüe-çi seferinde bu kavmin kralını öldürerek onun kafatasından bir şarap kasesi yaptırmıştı. (Bumın Kağan'da Avar kralının kafatasından böyle bir and kasesi yaptırmıştı.) Bu altınla kaplanmış kafatasından kase büyük merasimlerde ve yemin törenlerinde kullanılmıştır. (Devlet erkanı şarap veya kırmızı içerlermiş) Bu garip adetin bugün yadırganabileceğini belirten B. Ögel "Fakat, şimdi bile biz "yemin etme" yerine "yemin içme" demektedir." diyor.

Görölüyorki, Ki-ok'un devrinde de Hunların en büyük rakibi Çinliler değil, batıdaki Yüe-çilerdi. Fakat, Çin artık Bagatır devrindeki Çin değildi. Zira Bagatır devrinde yeni kurulan Han sülalesi, oğlu Ki-ok devrinde Çin'i güçlü bir devlet haline getirmişti. Bagatır gibi oğlu Ki-ok'da Çin'e karşı ilk zamanlarda barış politikası gütmüştür. Fakat, Çin sarayında Hunlara karşı devam eden husumet ve menfi tavırlar yanında aslını bilemediğimiz daha başka sebeplerden dolayı Ki-ok, M.Ö. 166 yılında 140.000 kişilik muazzam bir orduyla Çin'e girmiş, Şensi eyaletinin ta ortalarına kadar indiği gibi Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarındaki bir imparator sarayını da yakmıştır. Çin hükümdarı Ki-ok'un karşısına çıkmaya yeltenmiş ise de Gao-cu'nun akibetine uğramaktan korktuğu için bundan vazgeçmiş ancak Ki-ok geri çekildikten sonra, onun talan ettiği bölgeye bir ordu göndermiştir. Böylelikle 34 yıl süren Çin'le barış içinde yaşama politikası son bulmuş oluyordu. G. Tüürükoğlu'na göre artık korkunç boğuşma devri başlamış oluyordu. G. Tüürükoğlu bu devri üç safhaya ayırmıştır.

1. Ezici Hun üstünlük safhası (M.Ö. 166-141)
2. Eşitlik safhası (M.Ö. 141-58)
3. Han (Çin) üstünlük safhası (M.Ö. 58-M.S.216)

Ayrıca G. Türükoğlu, Ki-ok'un Yüe-çi seferini Çin seferinden sonra, Yüe-çileri Çinlilerin kullanmasını önlemek için yaptığını keydederek bu seferi M.Ö. 162 yılında göstermektedir.

Bu seferden Ki-ok amacına ulaşmış olarak döndü. Çin ise Hun belasını yok etmenin yollarını aramaya koyuldu. Bunun için de ortaya çeşitli projeler çıkmıştı. Uzun vadeli olan bu projeleri uygulayabilmek için zamana ihtiyacı olan Çin İmparatoru Ki-ok'tan barış istedi. Babası gibi Çin'le barış içinde yaşamak arzusunda olan Ki-ok'un bu teklifi kabul etmesiyle barış yapıldı. Çin'e pek pahalıya patlayan bu barış ona gerekli zamanı da sağlamış oluyordu. Çin'in ileride şiddetli bir propaganda ile ilk uygulama sahasına koyacağı ve netice alacağı bu projenin ana fikirleri şöyle idi:

a. Hun tarzında ordu düzenlemek ve bu orduyu Hun silahlarıyla donatmak.

b. Hun baskısını dağıtmak için Hun yurdu içinden veya hariçten müttefikler elde etmek için gerekli çalışmaları yapmak. (Daha sonra bu amaçla Chang-Ch'ien adlı birisi göndermiş, bir çok maceradan sonra yurduna dönen bu kişinin raporu Çin'in yeni düşüncesinin temelini oluşturmuştur.)

c. Çin yurduna sığınan Hunları sınır bölgelerine yerleştirip Hun akınlarından Çinli'nin değil bunların taciz olmasını sağlamak icabında bunları Hun yurduna, karşı akınlarla musallat etmek, böylece savaş meydanını Hun topraklarına kaydırmak.

d. Bütün bu projeleri gerçekleştirmek için gönderilen elçi ve elçilik heyetlerinin Hunları bütün yönleri ile araştırıp tanımlarını sağlamak.

Bu projelerin karşısında Ki-ok'un yanında Çin'den gelme bir vezir de Çin tehlikesi hakkında Türklere, bilhassa Tanrı-kuta bilgi vermekte idi. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre Çung-hang-yüeh (Tchong-heng-yue) adlı bu kişi, daha önce Çin İmparatorunun veziri idi. Fakat Ki-ok tahta çıktığında imparator akrabalarından bir kızı Hun kağanına sunmak istedi. Bu kıza refakatçi olarak da bu veziri seçti. Vezir gitmek

istememesine rağmen şiddetli baskı karşısında bu görevi yerine getirdi ve bir daha Çin'e geri dönmedi. Büyük bir ihtimalle Hun asıllı olan bu vezir Ki-ok'a "kesinlikle Çin elbise ve yiyeceklerine alışmamalarını, yani ekonomik ve sosyal yönden Çin'e bağımlı hale gelmemelerini" öğütüyordu. B. Ögel'in de belirttiği gibi; 2250 yıl önce verilen, fakat bugün dahi geçerliliğini muhafaza eden bu vezirin öğütlerini tam olarak burada sunmamıza imkan yoktur.

Çin projelerinin Hun yurdunda tatbikini, "Çin sarayı ile tesis edilen akrabalık ve bu akrabalıktan doğan imtiyazlar sayesinde serbestçe hareket imkanı bulan Çinli diplomatların propagandalarına" bağlayan İ.Kafesoğlu, Çin faaliyetlerinin Ki-ok zamanında fazla hissedilmemesine rağmen daha sonra kendisini gösterdiğini ve siyasal mahiyette kurulan akrabalıkların, bütün Türk devletlerinde kötü sonuçlar doğurduğunu belirtmektedir.

Gerçekten de, Hun ülkesinde refahın artması, bilhasa Hun ileri gelenlerini değişiklik olması kabilinden Çinli gibi ipekli elbise giymeye ve Çin yemekleri yemeye sevketmiştir. Bu da Türkün kendisinden şimdiki gibi uzaklaşması demek olup, tarih boyunca pek çok meselenin kaynağı olmuştur. Ki-ok 16 yıl kadar başarılı bir saltanat sürdükten sonra öldü. (M.Ö. 161-160) Yerine oğlu Kün-çin geçti.

D. KÜN-ÇİN (CHÜN-CH'EN/KUN-SİN) DEVRİ (M.Ö. 160-126)

Gerek dedesi Bagatır, gerekse babası Ki-ok gibi güçlü bir hükümdar olmayan Kün-Çin zamanında yukarıda belirttiğimiz Çin projeleri ilk meyvelerini vermeye başlamış, Hun Devleti'nde sarsıntılar belirirken Çinliler bazı ufak Hun akınlarını durdurabilir hale gelmişlerdi.

İlk defa 30.000 kişilik bir kuvvetle Çin'e bol ganimetli bir akın yapan (M.Ö 158) Kün-Çin, M.Ö 156 yılında Çin İmapartoru Wen-ti'nin ölümüyle meydana gelen karışıklıklar esnasında kendisinden istenilen yardımı (Çao vilayeti komutanının istediği yardımı) vermemiştir. Daha sonra Ching-ti (M.Ö.156-141) iktidarı ele alınca, Kün-Çin'e teşekkürleri ile birlikte bol hediyeler ve bir Çinli prenses göndererek. Ayrıca bir de anlaşma imzaladı; fakat, ülkeye tam manasıyla hakim olamayan Kün-Çin, bazı Hun beylerinin Çin'e yaptığı akınları önleyemedi.

Kün-Çin devrinde Çin projelerinin neticesi olarak ilk defa Wusun'lar Hun idaresinden kopmuş bir Hun kabilesi de esas yurdunu terk ederek Çin'e iltica etmiştir. İlk önce Hunları taklit etmekten yola çıkan Çin düşüncesi, kendisinin Hun yurduna sokulmasının yerine, Hunları Çin'in içlerine çekerek yok etmeyi planlamış fakat, M.Ö. 141 'de gireştiği bu ilk teşebbüsten de zararlı çıkmıştı. Zira, M.Ö. 141 de büyük bir kuvvetle Çin'e giren Hunlar vaziyeti hemen kavrayarak şiddetli bir yağma ve tahripten sonra geri çekilmişlerdir. Geride bekleyen Çin ordusu Hunları takip ederek yetişmiş ise de, ya saldırmaya cesaret edememiş, yada saldırmalarına rağmen başarısız olmuşlardı. Fakat, Hun ordusunun bu geri çekilişi ve Çinlilerin daha önce kazandıkları bazı başarılar ve bir kısım zayıf akınları durdurmaları Hunlara karşı konulabileceği, hatta Hunların da yenilebilecekleri fikrini Çinlinin kafasına sokmuştu. Zira Çinliler yıllardır bu amaca ulaşmak için uğraştıklarından dolayı Öyleyse taktik değiştirip yeni denemelere giriştiler. Savaş meydanlarını kendi toprağından tekrar Hun topraklarına aktarmak ve bu yolla başarı kazanmak için M.Ö. 133 de Hun topraklarına ilk deneme saldırıları başladı. Bu saldırılar M. Ö. 128 yılında tekrarlandı. Fakat Çinli bu saldırılarında da başarılı olamadığı gibi Hun başkenti önlerine geldiği söylenen ordularından birinin komutanı olan Li-Kuangda esir düştü. Fakat Çinliler bu seferlerinde epey tecrübe kazanmışlardı. Üstelik vurucu gücü akına giden Hun ahalinin karşı akınlarda savunmasız kaldığını da tesbit etmişlerdi.

IV. BÖLÜM

(İÇ KARIŞIKLIKLAR VE DURAKLAMA DÖNEMİ)

Çinlilerin kendi topraklarına saldırdığını gören Hunlar büyük bir kızgınlık içinde, fakat şoursuzca üstüste Çin'e dalarak bir çok akınlarda bulunuyorlardı. İşte Sağ Hsien krallığının böyle bir akınında, imparatorun müdafaa emrine rağmen karşı hücumu geçen Wei-ching (Wei-t'ing/Wei-Çing) adlı Çin komutanı Hunları ilk defa açık bir yenilgiye uğratarak (M.Ö. 127) Ordos bölgesini tekrar işgal etmiş, Sarı nehri (Hohang-ho) aşarak Kansu bölgesine kadar ilerlemişti. Pek çok ganimet elde ederek geri dönen Çinliler, müdafaa etmektense ne pahasına olursa olsun hücum etmenin daha kârlı olduğunu artık anlamışlardı.

Çinlinin Hunluya karşı kazandığı bu ilk başarının ardından Hun Tanrıkut'u Kün-Çin öldü. (M.Ö. 126) Kün-Çin'in ölümüyle Hun yurdunda iç mücadele başladı. Zaten Kün-Çin zamanında devlet otoritesi epey sarsılmış, beğler arasında başına buyruk hareketler almış yürümüşü. Bütün bu olup bitenlerde Çin fesat makinasının hızla işlemesinin büyük payı vardır. Hun yurdunda başgösteren iç karışıklıklar bir yıl kadar sürmüş ve İ-ti-şa adlı bir prens Hun tahtını ele geçirmiştir.

A. İ-CHİH-HSİEH / İ-Tİ-ŞA DEVRİ (M.Ö. 125-114)

İ-ti-şa Tanrıkut olur olmaz Çin'e akınlara başladı. Tatumfu tarafından Çin'e dalan Hunlar buranın bölge komutanını da öldürerek bir çok esirle geri döndüler. Bunu aynı yılın sonbaharında ve ertesi yıl yapılan akınlar takip etti. M.Ö. 124'de yapılan bu akın yine Tatumfu yönünden, Yen gan fu'ya doğru gelişti. 30.000 kişiyle yapılan akın başarıya ulaştı ve Çin ordusu gelmeden Hun ordusu geri çekildi. Fakat, daha önce de Ordos'a pek çok akınlar yaparak burayı yakıp yıkan Batı Doğrusu (Sağ Hsien Kralı) nun akın esnasındaki başarısızlığı ve komutanının kaçmasına rağmen bir gece baskınında maiyetiyle birlikte tüm ailesinin Çinlinin eline geçmesi Çinliye verilen zararı karşılamış oldu.

Bu akınlardan bizar olan Çinliler, hem sınırlarında güvenliğini sağlamak, hem de Hunları tamamen yok etmek için M.Ö. 123 yılı ilkbaharında büyük bir orduyla Hun yurduna taarruza geçtiler. Bir kaç koldan harekete geçen bu ordunun başında Türklere karşı başarı kazanmış tecrübeli bir komutan olan Wei-Çing vardı. Plâna göre bir kaç koldan harekete geçen Çin ordusu Hun başkentinde birleşecekti, fakat bu ordunun iki kolu Hun ordularıyla yaptıkları savaşta yorgun olmalarının da tesiriyle başarılı olamadıkları gibi, ordu komutanlarından biri de esir düştü. Hun tanrıkut'u bu komutandan Çin hakkında çok faydalı bilgiler elde etti. Böylelikle Çinlilerin M.Ö. 123 de başlattıkları harekatta başarısızlıkla neticelenmiş oldu. Ertesi yıl (M.Ö. 122) Hunlar pek çok yönden Çin'in "Pao-gan-chou" bölgesine akınlar yaptılarsa da biraz esir alarak geri döndüler. Çin ise bir yıl sonra buna mukabil(M.Ö. 121) Hun yurduna saldırdı. Bu Çin akınının başında Wei-Çing'in yetiştirdiği Ho-K'ü-ping adlı bir komutan vardı. Daha önce Hunlara karşı bazı ufak tefek başarılar kazanmış bu harekâtında da başarılı olmuş, bir Hun komutanını ailesiyle birlikte ele geçirerek Kansu'daki Kan-chou'nun güneyindeki Yenşi dağlarına kadar ilerlemişti. Ho-K'ü-ping geri çekildikten sonra Şensi'de üstlenerek fırsat buldukça Hun yurduna akınlar düzenlemeye başladı. Bunun üzerine Tanrıkut, Hun sınır muhafızlarını şiddetli tahkir ve tehdit etti. Tanrıkut'un gazabından korkan bir Hun komutanın 40.000 kişiye varan maiyetiyle Çinlilere iltica etmesi durumu büsbütün Hunlar aleyhine çevirerek bir anda Lop gölüne kadar olan arazinin Çin'in eline geçmesine sebep oldu.

Hunluların iyice bunaldığına hükmeden Çin'liler iki meşhur komutanları Wei-Çing ve Ho-K'ü-ping'in emrinde Hun yurduna saldırdılar. Çin ordusunda süvarilerin yanında piyadeler de yer alıyordu. Bu orduyu Gobi çölünde karşılayan Tanrıkut İ-ti-şa bütün gün savaşmış, fakat daha netice alınmadan ikindi üzeri çıkan kum fırtınası Hun birliklerinin üzerine esmeye başlayınca fırsattan istifade eden Çinliler Hun ordusunu sarmışlardır. Gittikçe daralan Çinli çemberinden Tanrıkut akıl almaz bir başarı göstererek kurtuldu ve kuzeye çekildi. Hun kuvvetlerinin komutasını Sağ Bilge Elig aldı ve savaşı devam ettirdi. Çinliler kesin bir netice elde edemedikleri gibi Tanrıkut'u da ellerinden kaçırmışlardı. Fakat, Ho-K'ü-ping komutasındaki bir Çin birliğinin Tanrıkutluk merkezine doğru ilerlerken Sol Bilge Elig kuvvetlerine

rastlaması ve onları bozmasından sonra Hun erzak deposunu yakması çinlilerin bu seferdeki tek başarıları oldu. Aslında bu savaş her iki tarafa da çok pahalıya mal olmuştu. Zira, 140.000 kişiyle harekete geçen Çin ordusu 30.000 kişiyle geri dönebilmişti. Hunların kayıpları da pek fazla idi. Bu sebeple Hunlar Çin'e barış teklifinde bulundular. Çin bu teklifi Hunların tabiiyet arzemesi şeklinde yorumlamak istemiş, hatta Hun yurdunu yönetmek için komutanlarından birini göndermeğe kalkışmıştı. Fakat, kısa zamanda böyle birşeyin olmadığını Hunların gösterdiği büyük infiali öğrenmiş ve Hun yurduna yapılan saldırıların da kendisine çok pahalıya mal olmaları sebebiyle, kesin sonuçlu bir akın için daha başka müttefikler aramaya başlamıştı. Bunun için de ünlü diplomat seyyah Çang-ch'ien (Çang K'ien)'i Wusunları bulup ittifak yapmak için yola çıkardılar. Burada Çang-chien hakkında biraz malumat vermekte fayda vardır. Bu diplomat ilk önce M.Ö 138 yılında Yüe-çi'ler nezdine elçi olarak gönderilmiş, fakat yolda Hunlar tarafından yakalanarak esir edilmişti. Çang Chi-en on yıllık bir esaret hayatından sonra, Kün-Çin'in öldüğü sıralarda kaçmayı başarmış, Yüe-çileri bularak meramını anlatmışsa da teklifleri kabul edilmediğinden geri dönmüştü. Bu diplomat M.Ö. 125 yılında Çin'e amacına ulaşmadan dönmüş, fakat yolculukları ve Hun yurdunda geçirdiği yılları seyahatnamesinde anlatmıştır. İşte bu kişinin edindiği bilgiler Çin dünya görüşünün tekrar değişmesine sebep olmuş, bundan sonra Çinli İ-ti-şa zamanında üst üste başarılar kazanmaya başlamıştır. Ayrıca bu kişinin ipek ticareti ve yolu üzerinde elde ettiği bilgiler de Çin için paha biçilmez değeri haiz olmuş, Çin'in ileride bu bölgeler için yaptığı mücadelenin temelini oluşturmuştu. Bu konuda G. Türükoğlu, Çang-Ch'ien'in Çin dünya görüşünü 2. defa değiştirdiğini ortaya koyan görüşünde "Modern Çin'in temellerini attığını söylemektedir.

Çang-ch'ien M.Ö. 115 yılında Wu-sunlar nezdine elçi olarak gönderilmiş, fakat teklifi ve götürdüğü hediyeler Wu-sun'lar tarafından kabul edilmemiştir. Çang-ch'ien'in teklifleri arasında Wu-sun'ların Kansu bölgesine tekrar geri dönmeleri isteği de vardı. Wu-sunlar daha önceleride bu bölgeler de oturlurlarken Ki-okun önünden kaçan Yüe-çilerin baskısıyla İli boylarına çekilmişlerdi. Çang-ch'ien bu seyahatinden de başarı elde edemediğinden dönmüştür. Çin'in bu faaliyetleri üzerine Hunlar da tekrar Çin'e akın yapmaya başlamışlardır. Fakat, bu sırada Tanrikut

İ-ti-şa ölmüş (M.Ö. 114) yerine O-ui geçmişti. Çinlinin İ-ti-şa zamanında sağladığı başarılar sonucunda Ordos gibi bir hareket bölgesi Çin'in eline geçmiş bunun neticesinde de Hun ağırlık merkezi Gobi kıyılarından kuzeye, Orkun nehri bölgesine kaymak zorunda kalmıştı. En acısı Hunlunun da yenilebileceği artık Çinlinin kafasında yer etmişti.

B. WU-WEİ / O-UI DEVRİ (M.Ö.114-105)

O-ui Tanrıkut olur olmaz, Çin'de iç mücadele baş göstermiş, Çinlinin kendi derdine düşmesi sebebiyle de üç yıllık bir barış dönemi yaşamıştı. Çin'in yardım isteği neticesinde Türk orduları tekrar Sarı Nehir kenarlarında görünmüş ise de (M.Ö 122) Çin içişlerini düzeltir düzeltmez tekrar esas siyasetini icraya başladı. Çin İmparatoru M.Ö. 111 yılında Hunlara gözdağı vermek için kuzeye hareket etmiş ve Hun Tanrıkutuna bir elçi göndermişti. Çinli M.Ö. 119 yılından beri Hunluyu hep kendi tabiyetinde imiş gibi görmek istediğinden gönderilen elçinin mağrurane hareketi Tanrıkut'u çok kızdırmış ve gereken cevap verilmişti. Aslında Çin'in bu seferdeki gayesi Chang-ch'ien'in verdiği bilgilerin ışığında ipek ticareti ve ipek yollarını kendi tekellerine alarak bilhassa bu yolların kontrolünü elinde bulunduran Sağ Bilge Elig'e bağlı küçük krallıkların nüfuzunu kırmaktı. Zaten seferin bahanesi de Çinli tüccarlara kötü muamele yapıldığı idi. Çinli bu seferinde Tanrıkut'un gözünü korkutamadığını anlayıp gereken dersi de alınca saldırmaya cesaret edemedi geri çekildi. Fakat M.Ö. 111 yılında yapılan bu hareket Çin-Hun mücadelesinin ağırlık merkezinin ipek ticareti ve yolları üzerine kaydırıldığını göstermektedir. Bu vesileyle o devirdeki önemli ipek yolları üzerinde kısaca bilgi vermek istiyoruz. Bu devirde ipek yollarının başlangıç noktası Han sülalesinin doğu başkenti Lo-yang idi. Buradan başlayan ipek yolu Kansu bölgesinde Tun-huang'da ikiye ayrılmaktadır; birinci yol, İ-hsün, Yü-ni, Chü-no, Ching-hüeh, Yü-mi, Hotan, P'si-shan, Sochü, Hsi-yen üzerinden Su-lo (Kaşgar)'a varmaktaydı. İkinci yol ise, Lou-lan üzerinden Hami (İ-wu) ya varıyor, burada güneye, batıya ve kuzeye olmak üzere üçe ayrılmaktaydı. Hami'den güneye inen yol İ-hson'de diğer yolla birleşmekte, kuzeye giden yol da Ka-o-chang, Wu-

t'an üzerinden Isık Göl'ün güneyindeki Ch'ih-ku'ya varmaktaydı. batıya ayrılan yol ise, Wei-li, Yen-ch'i, Chich-chih, Yen, Ku-mo, Wen-su, Wei-t'ou üzerinden Su-lo (Kaşgar) ya ulaşan birinci yolla birleşerek Ta-yüan (Fergana) ve K'ang-chü (sağd) ülkesine ulaşmaktaydı. Lo-yang'dan başlayarak Tung-huang'da ikiye ayrılan yolun birincisi Su-lo'ya varmadan P'si-shan (P'i-shan) ve So-chüde iki kola daha ayrılarak batıya doğru devam etmekteydi ki, bu yollardan P'si-shan'da ayrılan Hsi-yen, Wu-ch'a, Sun-hsien üzerindeki Chien-shih (Khoana) ye varıyor. Bura So-chü'den ayrılan yolla birleşerek bir müddet batıya devam ettikten sonra ikiye ayrılıp, bir yol P'u-t'ao (Baktra/Batria/Belh) e giderken, diğeri güneye Hind limanlarına iniyordu. Çin'in en büyük ihraç malı olan ipek ve ipekli kumaşlar bu yollar üzerinden batıya sevk ediliyordu. Çin ipekböceği kozası ile besin kaynağı dut ağaç fidesinin dışarı çıkarılmasını önlediğinden, (ki; daha sonra bir Bizanslı jüstinianus devrinde esasının içinde (M.S.552) ülkesine ilk ipek kozasını ulaştırarak Sasanilerin ipek yollarındaki hakimiyetini kırmış ve İstanbul-İskenderiye-Bursa ve Beyrut'ta ipek sanayii kurularak böylece bütün dünyaya ipeğin sırrını yaymıştır). İpekli kumaş imali tamamiyle Çin'in tekeli altında idi.

Çang-ch'ien'in daha önceki ve Wu-sunlara yaptığı yolculuklardan sonra verdiği bilgiler Çinlileri bu işin ticaretine de hakim olmaya sevketti. İlk defa bu gayeyle M.Ö. 111 yılında harekete geçen Çin bu seferden istenilen ölçüde başarı elde edememişse de artık politikasını ipek ticaret yollarını ellerinde bulunduran ve Hunlara bağlı olan 5-6 şehir krallığının üzerine kaydırды. Önceleri diplomatik faaliyetlerle bu krallıkları ele geçirmeyi deneyen Çin, bu şehirlerin Hunlardan çekinmeleri sebebiyle olumlu sonuç alamayınca kuvvete başvurdu. Zaten Çin'in batıya açılarak, buradaki karallıklarla siyasi ve ticari ilişki kurmaya çalışması Hunların dikkatini çekmiş, bir taraftan bu çalışmaları kaygıyla takib ederken, diğer taraftan kendileri de aynı şekilde çalışmaya başlamışlardır. Görülüyor ki Tanrikut O-ui, siyasetten anlar akıllı birisi olduğu kadar ipek ticaret yolunun Hunlar için ne kadar önemi haiz olduğunu da kavrayabilen birisi idi. Onun Wu-sun kralına Çinlinin gönderdiği perenses karşılık bir Hun prensesini göndermesi ve Hun Prensini kabul ettirerek ihtiyarlığı bahanesiyle (Wu-sun kralının) Çin prensesini reddettirishi Çin siyaseti karşısında büyük bir başarıydı. İsteğine diplomatik yollarla ulaşamayacağını anlayan Çin; batıya gönderilen

diplomatlarını yakalayıp öldürten Lou-lan Krallığını ve Lop Gölü kenarındaki başkentini zaptederek kralı öldürttü. (M.Ö 108) Aynı zamanda Hun Tanrıku'tu'na da sıradanbirisini elçi olarak gönderen Çin İmparatoru Tanrıku't'a hakaretle ve onu, tabiyetinde göstererek, oturduğu yerde demek istiyordu. Halbuki Çin İmparatoru ile eşit muamele görmek arzusunda olan Tanrıku't bu duruma çok kızmış elçi olarak gönderdiği yüksek dereceli bir komutanının da Çin'de ölürek geri dönmemesi üzerine Hun orduları bir yandan Lou-lan'ı işgal ederlerken diğer yandan da Çin'in altını üstüne getirmeye başlamışlardı. Fakat bu uzun sürmedi. Belki, bozulmaya yüz tutmuş Hun idaresini tekrar düzeltebilecek güçte olduğunu sandığımız O-ui, 9 senelik bir iktidardan sonra ölmüş, yerine çok genç yaşta olan oğlu O-su-li geçmiştir.

C. ERH / O-SU-Lİ DEVRİ (M.Ö.105-102)

Bu Tanrıku't zamanında Çin, artık Hun'u Hun'a vurdurmak siyasetine hız verdi. Önce Sağ Bilge Elig'i ele almak isteyen Çin'in bu hareketi gönderilen elçinin yakalanması ile neticesiz kaldı. Fakat, Çin başka bir yola başvurdu. Babasının yolunda devam etmek isteyen O-su-li'yi ortadan kaldırarak yerine kendi uşaklarından birini getirmek, böylece yıllardır Hun'ları kendisine bağlı görmek emelini gerçekleştirmek için bir suikast tertipletti. (Hun'lardan elde ettikleri) Suikastçı uşaklarının tereddütünü ortadan kaldırmak ve onlara yardımcı olmak amacıyla da 20.000 kişilik bir orduyu yola çıkardı. M.Ö 104 yılında Yen-men Vilayetinin Ma'yi şehrinde (bir bölgede olabilir) hazırlanan bu suikasti zamanında haber alan Tanrıku't O-su-li, suikastçıları bertaraf ettiği gibi bu sırada Altayların Gobi Çölünde son bulan uçlarına kadar ilerleyen yardımcı Çin birliğini de komutanları ile birlikte katletti. Üstelik iki sene üst üste Çin'e akın yaptıırarak intikamını almaya çalıştı. Fakat netice değişmeyecekti. Kader ördüğü ağları her yandan sıkmaya başlamıştı. Sanki tabiat olayları bile Hunlara karşıydı. Çin suikastinin olduğu yıllarda şiddetli bir kış olmuş pek çok Hunlu birlikte hayvnalar datelef olmuştu. Fakat yılmadan çalışan ve üç senelik iktidarında Çinliye Türkün, yine eski Türk olduğunu gösterecek birçok başarılar elde eden O-su-li'de pek genç olmasına rağmen bizzat ordusunun başında Çin'e yürürken

hastalandı ve öldü.

D. CHÜ-Lİ-HU / HU-Lİ-HO DEVRİ (M.Ö.102-101)

O-su-li genç yaşta ölünce iktidar çok küçük olan oğlu yerine kardeşi Hu-li-ho'ya geçti. Çinliler Hunların tekrar dirildiği kanaatine varmış olmalı ki, hemen sınırlarında birçok tedbir almak lüzumunu hissetmişlerdir. Hun akınları karşısında alınan bu tedbirler yeterli olmadı. Bunun üzerine 100.000 kişilik bir orduyla Kaşgar ve Baktriyan taraflarına saldırmayı denedi. Bu sırada Hunlar Çin'e akın yapmakla meşgul oldukları gibi, bu orduya da büyük zayıatlar verdirmeyi ihmal etmediler. Fakat, başarılı olabilecekleri bir zamanda Hu-li-ho'da hastalanarak öldü. Hun tahtına Hu-li-ho'nun kardeşi Tsü-ti-ho (Tsu-te-ho/Chu-teho) geçti.

E. CH'İEH-T'İ-HU / TSÜ-Tİ-HOU (CHU-T'E-HO) DEVRİ (M.Ö.101-96)

Tsü-ti-ho iktidara geçmeden önce Kaşgar ve Baktriyan'a saldırmış idi. Büyük mücadelelerden sonra Çin ordusu M.Ö. 101'de Tavan ve havalisini; işgal etmeyi başarmış ve ipek yolu üzerinde ki önemli noktaları Türkistan'ı hakimiyeti altına almıştır. Belki de bu kayıptan dolayı Tsü-ti-ho Çin'e hediyelerle birlikte elçiler göndermiş, daha önce tutulan elçileride iade etmişti. Bunu bir tabiyet arzı şeklinde telakki eden Çin, Hunlara metbu muamelesi yapmak istemiş, fakat önceden olduğu gibi gene yanıldığını anlamıştı. Zira, tantanalı bir şekilde gönderilen Çin elçilik heyetinin asıl gayesini anlayan Tanrıkut, arzu edilen merasimi yapmadığı gibi normal elçilere yapılan merasimi bile yapmadan elçileri hemen geri göndermek istemişti. Fakat elçiler Hun topraklarında esir vaziyette olan Çinli ve daha önce Çin'e iltica edipte daha sonra Hun akınlarında esir alınan Hun asıllı köleleri faaliyete geçirerek, bu sırada ava çıkan Tanrıkutun sarayına saldırtmışlar, böylece iktidarı yetmiş kişilik kişilik bir grubun yapacağı ihtilalle ele geçirme yoluna gitmişlerdi. Bilmiyorlardı ki bu iş Türk'e has bir iştir. Zira bunu yetmiş kişi de olsa koca Çin İmparatorluğu ve ordusuna karşı Türk yapar. Saraya (otağa)

saldıran yetmiş kişilik bu guruh saray görevlileri ve bilhassa kadınları tarafından mahvedilmiş, Tanrıkut dönüncede sağ olarak ele geçirilen baskının reisi ile birlikte olayın esas failleri olan Çin elçileri de hak ettikleri cezaları görmüşlerdi. Fakat, aslen Hun olup Çin'de terbiye gördükten sonra Hunlara esir düşerek ihtilal hareketinde elebaşı durumunda olmasına rağmen daha sonra bir çok faaliyetlerine rastladığımız Vei-lü adlı birisi var ki, ya bu kişi farkedilmiyerek cezadan kurtulmuş, ya da daha sonra faaliyet gösteren bir başka Ve-i-lü daha var. Bunu tesbit edebilme imkanımız olmadı. Fakat, sonradan faaliyetleri olduğunu belirttiğimiz Vei-lü'den ileride bahsedeceğiz.

Çeşitli tertiplerle emeline ulaşamayan Çin, M.Ö. 99 yılında üç büyük orduyla Hun Yurduna saldırdıysa da en değerli komutanlarının emrindeki iki ordusu komutanlarıyla birlikte mahvedilmiştir. Li-ling adlı kişinin komutasındaki üçüncü ordusu ise; az da olsa bir başarı göstererek ilerleyebilmiş fakat, o da Hunlarca önce sarılmış daha sonra da çekildikleri boğazda kısıtılarak teslim alınmıştı. Li-ling'i gösterdiği başarıdan dolayı Tanrıkut takdir ederken Çin, İmparatoru bütün ailesini katlederek 200-250.000 kişilik bir orduyu tekrar Hun topraklarına göndermişti. Çin'in gayesi O-ui, O-su-li zamanlarından beri tekrar dirilme belirtileri gösteren Hunlara fırsat vermeden kesin darbeyi indirmek ve bunun içinde ne mümkünse yapmaktı. Tanrıkut üst üste gelen bu ordulara cevap verebilmek için kadınları ile birlikte bütün ağırlıklarını daha kuzeye göndermiş ve son gelen bu orduyu da 100.000 kişiye varan bir süvari kuvvetiyle karşılamıştı. Savaş on gün sürdü. Çin kaynaklarının neticeyi vermemelerinden anlaşıldığına göre bu orduda başarısız olmuştu. Fakat, Çinli her seferinde Hunlar'ın güney batı topraklarından (Tanrı dağları, Çungarya, Turfan, Yarkent, Kuça) az da olsa çok zayıat vererek bir parça koparmayı becermiş, bu zengin toprakların azar azar da olsa koparılmasıyla Hunluya çok büyük zarar verdiğini farketmiş olacak ki üst üste yüklenmişti. Nitekim bu bölgeleri ancak kırk senede ele geçirebilen Çinli böylelikle Hun Devleti'nin en büyük gelir kaynağını kurutmuş, buna gönderdiği vergi ve hediyeleri kesmesi de eklenince hasmının yıkılışını hızlandırmıştı. Artık bu devirden sonra iç huzursuzluk artacak, kesif Çin propagandasının eseri olarak beyler Çinli gibi yiyip içmeye, giymeye başlayacaklar, bu sırada Hunlara tâbi olan bir çok Türk kavmi yanında (Wu-sun'lar, Kırgızlar, vb.)

Tunguz asıllı oldukları söylenen Sien-pi (Hsien-pi)lerin de devlet üzerinde baskıları görülür hale gelecekti. Bütün bunlara bir de anormal tabiat şartları eklenince Tsü-ti-hou devrinden itibaren denge Çinlilerin lehine durmadan bozulacaktır.

Tsü-ti-hou Çin ordularını karşılamaktan, akına fırsat bulamamış bu saldırıları mahvettikten sonra, Çin'e şiddetli bir akın hazırlığında iken M.Ö.96'da ölmüştür.

F. HU-LU-KU / HO-LO-KO DEVRİ (M.Ö.96-85)

Tsü-ti-hou ölürken yerine büyük oğlunu vasiyet etmiştir. Törede böyle emrederdi. Fakat, büyük oğlu uzakta olduğu için tahta Devlet Meclisi tarafından küçük oğul geçirilmiş bu kişide ağabeyisi döner dönmez tahtı sahibine iade etmiştir. Ho-lo-ko adıyla Tanrıkut olan Tsü-ti-hou'nun büyük oğlu, babasının üst üste yüklenen çok büyük ordularını perişan etmesinden sonra toparlanmaya çalışan Çinlilere karşı altı yıl barış politikası gütmüştür. Bu sırada kendisi de devleti az çok toparlamaya çalışmış ve M.Ö. 91 yılında Çin'e ilk akınını yapmıştır. Keşif akını yapmakta olan öncü Hun askerlerinin sözleri ve tavırlarına bir anlam veremeyen Çinliler, hemen falcılara müracaat etmişler, onlar da zafer mevkiini ve komutanı dahi tayin etmişlerdi. Fakat, falcıların dediklerinin tam aksi çıkmış, Hun akıncılarını falcıların tayin ettiği yerde karşılayan Çinliler mağlup olmuşlar, bu yenilgilerine falcıların sebep olduğunu ileri sürerek Çin'de ne kadar falcı varsa katletmişlerdi.

Ho-lo-ko devrinde Çin'e yapılan bu ilk akındaki mağlubiyetin intikamı için gönderilen üç ordudan birincisi Li-kuang-li gibi güçlü bir Çin komutanının emrinde Urga'ya doğru harekete geçti. Tanrıkut Ho-lo-ko'nun bu Çin saldırılarında ilk defa olmak üzere yeni savaş taktikleri uyguladığını ve başarılı olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki, daha önce olduğu gibi Tanrıkut Çin ordularını içerilere çekmek için kuzeye çekilirken, ordusunu ikiye ayırarak birini Çinlilerin ilerleme yönü olan Urga'nın doğusundaki Tohan Dağlarında bırakırken, kendiside Orhun Havalisine çekilmiştir. Amaç Çin kuvvetini iki ateş arasına almak gibi görünüyorsa da, böyle bir durumda gücü bölmenin çok sakıncaları olduğu muhakkaktır. Nitekim geride kalan ordunun asıl amacının başka olduğu

daha sonra ortaya çıkmıştır. Bu sırada Çin İmapartorunun ailesini hapsedtiğini duyan Li-kuang-li ailesini kurtarabilmek ümidiyle hızla Hun ordusunu yakalayıp başarı kazanmak için ileri atıldı. Fakat, yirmibin kişilik öncü kuvvetlerinin mağlup olmasına rağmen ileri yürüyüşüne devam eden Çin ordusu içinde isyan çıktı. İsyan faaliyetini zamanında haber alarak önleyen Li-kuang-li, zaten yürüyüşten bıkmış olan ordusunu kontrol altına aldıktan sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Tanrıkut'ta bunu bekliyordu. Zira Çin ordusu Tanrıkut'un üzerine yürürken geride kalan Hun ordusu Çinlilerin dönüş yolu üzerine büyük hendekler kazmışlardı. Tanrıkut, geri dönen Çin ordusuna bir gece baskını yapmış, bu ordu da manevra yapmak isterken daha önce kazılan hendekleri doldurarak mağlup olmuştu. Diğer iki ordu ise birinci ordunun akibetine uğramamak için ileri yürüyüşe geçmediği gibi geri çekilmeye başladı. Fakat, Türk akıncıları arkadan yetişerek bunların birini Çin sınırına kadar kovalayıp epeyce hırpaladılar.

Bu başarıdan sonra M.Ö. 89 yılında Çin'de muzafferane bir şekilde barış isteyen Ho-lo-ko, ayrıca atası Bagatır zamanında verilen vergiyi tekrar talep etmekte idi. Bu talep barış için gelen Çin elçisinin Bagatır'a hakaret etmesine sebep olmuş, Tanrıkut'ta bunların hepsini hapsedtirmiştir. Siyasi yönden kazanılan bu başarıların yanında bu Tanrıkut zamanında, Hun Yurdunda görev alan Çin asıllı vezir, prenses, esir hizmetçilerin tesiriyle Çin adet ve ahlâkı kendisini hissettirecek şekilde ortaya çıkmaya başlamıştı. Hatta Çinli prenses kendisinden olan oğlunu tahta geçirebilmek için Tanrıkut'un küçük kardeşini öldürtmüştür. Bu sırada Tanrıkut'ta hastalanmış, yerine diğer kardeşi Kok-le'yi vasiyet ederek ölmüştür. Tanrıkut'un ölümünü Hun ileri gelenlerini elde edinceye kadar gizleyen Çinli prenses, nihayet kendi oğlu O-yente-yi küçük yaşta Hun tahtına çıkarmayı başardı. Kok-le'de Hun Yurdunu terketmek zorunda kaldı. Bu olay o devirde Hun ahlakının nasıl bozulduğunu, dolayısıyla töreden eser kalmadığını gösterir. Zira, töreye göre yabancı asıllı kadınlardan olan oğul Hun tahtına geçemezdi.

G. HU-YEN-Tİ / O-YEN-TE DEVRİ (M.Ö. 85-68)

O-yen-te başa geçtiğinde çok küçük yaşta olması dolayısıyla idareyi annesi ve Vei-lü adlı birisi ele aldı. Bunların daha önce başlattıkları entrikalar Hun yurdunda umumi bir huzursuzluğun kaynağı haline geldi. Durmadan devam eden Çin propagandasının yanında Vei-lü'nün Hun adetlerini kaldırarak yerine, Çin adetlerini koymak istemesi, duvarlar, istihkâmlar ve hububat ambarları yaptırmaya kalkışması, üstelik buraların muhafazasını da devlet idaresinde olduğu gibi Hun ülkesinde bulunan Çinlilere vermek istemesi bu huzursuzluğu büsbütün artırdı. Fakat, M.Ö. 82 yılında Vei-lü'nün Çin'e gidip orada ölmesi üzerine iktidardan anasını uzaklaştırarak idareyi ele alan O-yen-te, ilk iş olarak Çin sınırının durumunu öğrenmek için bu bölgeye casuslar gönderdi. Ho-lo-ko zamanında başarıya ulaştıklarını sanan Çinlilerin çok az bir kuvvetle tedbirsiz halde oldukların öğrenince de Çin'e akın yaptı. Fakat bu hareketi daha önce haber verildiğinden dolayı başarılı olamadı. Bu olaydan ders alan Tanrikut M.Ö 78 yılında av bahanesiyle merkezden ayrılarak tekrar Çin'e dalmış, Çin seddini aşarak bir çok bölgeyi vurmuşsa da Çinlilerin yapılacak akını yine daha önceden haber alarak gerekli tedbirleri almaları sebebiyle istenilen ganimeti elde edemedi geri dönmek zorunda kalmıştı. Bu dönüş artık Türk'ün, Hun devrinde Çin'den son dönüşü olmuştu. Zira Çin'in yıllarca süren diplomatik faaliyetleri önceleri pek başarılı olamamışsa da Hunların tamamen çökmeye yüz tuttuğunu gören tabi kavim ve kabileler üzerinde hemen tesirini gösterdi ve M.Ö. 78 den sonra Çin'in de yardımıyla bunların arka arkaya isyan etmelerine sebep oldu.

İlk isyan hareketi, milliyetleri tam olarak bilinmemekle birlikte Tunguz (Moğol) soyundan sayılan Hsien-pi (Wu-huan)lerin doğuda bulunan ve kutsal sayılan (Hun) Tanrikut mezarlarını soymaları ile başladı. Fakat bu hareket hemen bastırıldı ise de, Hsien-pi'lerin bir güç olarak ortaya çıkmaya başladığını farkedene Hun'lar Tanrikut'luk merkezini Batıya kaydırmak istemişler, bu durumda fesat makinası Çin'in Wu-sunları ayaklandırmasına sebep olmuştur. Hunlar ilk endi Wu-sunları takip etmişler ve Aksu, Kuca havalisini ellerine geçirerek Çinlilere Türkistan yolunu kapamışlarsa da, bir Çin ordusunun Wu-sun'lara

yardım etmesi sonucunda bozguna uğrayarak bir çok kayıp verdikten sonra geri çekilmişlerdi. (M.Ö. 71 veya 69). Bu geri çekiliş esnasında Hun ordusuna anormal tabiat şartları ikinci büyük darbeyi vurdu. Zaten bu durumu bekleyen ve Çin'in aracılığıyla sağladıkları ittifak gereğince harekete geçen Wu-huanlar, Wu-sunlar ve Tinglingler insafsızca Hunları katletmeye koyuldular. Bu sırada Hunlar bir çok insan, hayvan kaybettiği yetmezmiş gibi anormal tabiat şartları; müthiş soğuk, kar ve yağmur yağması, arkasından kıtlık olması Hunları büyük ölçüde ezdi, mahvetti. (M.Ö. 69) Ertesi yılda Tanrikut öldü.

H. HSU-LÜ-CH'UN-CH'Ü / Hİ-Lİ-KUAN-KU DEVRİ (M.Ö.68-60)

O-yen-te ölünce yerine Hi-li-kuan-ku geçti. Fakat daha önce başlayan iç mücadele bunun döneminde de bütün şiddetiyle devam etti. Artık Çin fesadı Hun Birliğini bozmuş, beğleri birbirine düşürmüştür. Ayrıca bu devirde iki büyük Hun Kabilesinin Çin'e iltica ettiğini görmekteyiz. Bu sırada Çin'de M.Ö. 102 de başlattığı Türkistan'ı ve Tarım Havzasını ele geçirme hareketini tamamlamaya çalışmaktaydı. Nihayet Hi-li-kuan-ku devrinde de bütün şiddetiyle devam eden bu mücadelen Tanrikut'un son zamanlarında Çinli zaferle çıkmış ve ele geçirdiği tarım havzasında yerleşerek buralara kurduğu askeri garnizonlarla da ipek yolunu denetimi altına almayı başarmıştır. (M.Ö 60) Çinlinin bu başarısında arka arkaya gelen kıtlıklar, iç isyanlar çok büyük rol oynamış, fakat en son M.Ö. 63-62 ve 61 yıllarında Ting-ling (Töleslerin) lerin Hun Yurduna saldırarak üç yıl süren bir gaile ortaya çıkarmaları neticede üzerlerine gönderilen Hun birliğini yenerek bir çok mal ve sürüyü beraberlerinde götürmeleriyle vurdukları darbe Çinlinin kesin başarı sağlamasına sebep olmuştur. D. Avcıoğlu bu darbeyi Hunların varlıklarının 6/10 unu yitirdiklerini yazıyor. Bu felaketlerin arkasından Tanrikut Çin'e akın yapmayı planladıysa da, fırsat bulamadan öldü.

I. AK-YEN-KU-TE DEVRİ (M.Ö.60-58)

Hunlar, M.Ö. 78 yılından itibaren üst üste gelen kıtlık ve anormal tabiat şartları yanında, verimli ve gelir kaynağı olan bölgelerin de ard arda Çinlilerce koparılması sonucunda ortaya çıkan iktisadi darlığa, eski bağlı boyların vurduğu darbelere yenilerini ekleyince, Hun yurdunda dirlik ve düzenden eser kalmadı. Yeni Tanrıkut bu dirlik ve düzeni töreye dayanarak sağlayacağı yerde, töreye uymayan bir çok faaliyetlerde bulundu. Bu durum ise ülkedeki huzursuzluğu büsbütün artırarak devleti yıkılma noktasına getirdi. Tanrıkut'un keyfi hareketleri neticesinde devlet memurluklarını kendi oğulları ve akrabalarına dağıtması, töre gereğince irsi olarak (babadan oğula geçme yoluyla) ele geçirdikleri bu memuriyetlerden uzaklaştırılanlar veya katledilenlerin yakınlarının bir birlik oluşturarak doğuya çekilmeleri ve üzerlerine gönderilen Tanrıkut kuvvetlerini bozmaları doğuda geniş çaplı bir isyan hareketini başlattı. Tanrıkut'un keyfi hareketleri tebasını kendisinden soğutmuştu. Durumdan memnun olmayanlar eski Tanrıkut'un oğlu etrafında toplanarak 40.000 kişilik bir kuvvetle Orkun'a Tanrıkut'un üzerine yürüdüler. Yapılan savaşı Tanrıkut kaybetti. Bu sırada Tanrıkut'un daha önce öldürdüğü Sağ Bilge Elig'in yerine atadığı kardeşinden de yardım gelmeyince Tanrıkut Ak-yen-ku-te intihar ederek hayatına son verdi. (M.Ö. 58)

V. BÖLÜM

(HUNLARIN İKİYE AYRILMALARI VE YIKILMA DÖNEMİ)

A. HO-HAN-YEH (HO-HAN-ŞA) DEVRİ (M.Ö. 58-31) VE HUNLARIN İLK PARÇALANMALARI (M.Ö 54)

Ak-yen-ku-te'yi bertaraf ederek Tanrıkut olan Hi-li-kuanku'nun küçük oğlu Ho-han-yeh (Ho-hon-şa) ilk önce töreyi hiçe sayarak (Ak-yen-ku-te gibi) eski Tanrıkut'un Sağ Bilge Elig olan kardeşi üzerine yürümesi, bir beyin isyanına sebep oldu. Aslında batıdaki bu prensler Hun Devleti'nin yıkılış döneminde epeyce güçlü idiler. Bu sebeple de zaman zaman merkezi dinlemedikleri gibi kendilerini de Tanrıkut ilan ettikleri olmuştur. Bu durumu B. Ögel şöyle açıklar, "Nerede olurlarsa olsunlar Hunlar, Mete'nin hanedanı ile soyuna büyük bir saygı göstermişlerdi. Bu sebeple Orta Asya'daki Hun kitleleri de Mete'nin soyundan gelen prensler tarafından idare edilmişlerdi. Fakat batıdaki Hun prensleri de zaman zaman Orhun'daki Hun hakanına baş kaldırmışlar ve kendilerine göre hareket etmişlerdi. M.Ö. 70 yılından sonra ise, batıdaki Hun prenslerinin büsbütün güçlenip kendilerini Hun hükümdarı olarak ilan ettikleri görülüyordu. Böylece Hun Devleti içinde doğu ve batı bölgelerini ellerinde tutan iki "Hun Hükümdarı" ortaya çıkmış oluyordu. Bunların her ikisi de hükümdar ünvanını taşıyor ve gerçek hükümdarın kendileri olduklarını iddia ediyorlar... Ancak tecrübesiz olan Ortaasya'daki batı Hun prenslerinin pek başarılı oldukları da söylenemezdi. Nitekim 70 yıllarında devlet tecrübesi olmayan bir batı Hun prensinin sert hareketleri yüzünden, batıdaki beş büyük Hun beyi ayrı ayrı istiklallerini ilan etmişlerdi.. Üstelik Batıdaki, "altı Hun prensinden beşi" ise, Mete'nin ünlü hanedanından gelmiyorlardı. Güçlenen Türk kitlelerinden her biri, artık kendi beğlerini hükümdar ilan edip, adeta kendi başlarının çaresine bakıyorlardı".

İşte böyle bir özelliğe sahip olan batının üzerine yürüyen Ho-han-yeh, Sağ Bilge Elig tarafından mağlup edilerek doğuya çekilmeye mecbur kaldı. Sağ Bilge Elig ise To-ki adıyla kendisini Tanrıkut ilan etti. Bu yenilgiden sonra denilebilir ki bu devirde her önüne gelen kendisini Tanrıkut ilan etmiş, fakat, M.Ö 54 yılında Ho-han-yeh bunların hemen hepsini temizlemişti. Fakat bu sırada da tahtın esas sahibi olması gereken

(Fakat Ho-han-yeh güçle elde etmişti) Tanrıkut'un ağabeyi Sol Bilge Elig Çi-çi (Chih-chih/Ch'i-ch'i/Tsit-ki) isyan etmiştir. İ. Kafesoğlu Çi-çi'nin isyanını ve sebeplerini şöyle izah eder. "İktisadi darlık ve askeri güçsüzlük karşısında, maddi yardım temin edilir düşüncesi ile çıkar yol olarak Tan-hu Ho-han-yeh (M.Ö. 58-31) in Çin himayesini isteme meylili durumu büsbütün karıştırdı. Sol Bilge Elig (Sol kanat kralı) olan Çi-çi bu kardeşin Tan-hu'luğunu tanımadı." Aslında Ho-han-yeh'in Çin'e bağlanmak istemesinin tek sebebi Hunların, yani kendi milletinin itimadını kaybetmiş olmasıdır. Zira Çin kaynakları da artık onun etrafında kimsenin kalmadığını açık olarak yazıyorlardı. İşte böyle bir durumda Çi-çi'ye karşı mücadeleyi kaybeden Ho-han-yeh Çin'e bağlanmadan önce devlet ileri gelenlerini toplamış ve fikirlerine başvurmuştu. Fakat bu toplantıda Ho-han-yeh'in Çin'e bağlanma isteğini Hun ileri gelenleri, "Gülünç ve utanç verici" bir davranış olarak (Bilhassa tabi boyların böyle yorumlayacağını ileri sürerek) nitelemişler, ayrıca bunu "Kendilerinden ülkenin devralındığı atalara karşı hürmetsizlik" telakki etmişlerdi. Bu tartışmayı G. Türükoğlu, Türkçü görüşle Çinci görüşün tartışması olarak görür ve Ho-han-yeh için "Türk oğlu: Tarihimizin bu ilk yüzkarasını, bu ilk vatan hainini bil! Unutma!" der. Gerçekten de Ho-han-yeh fikrinde ısrar etmiş toplantıda alınan red kararına uymayarak Çin'e kardeşini veya oğlunu göndermiş, tabiyet arzetmişti. Daha sonra Çi-çi karşısında da tutunamayarak Çin'in kuzeybatısına, Şensi eyaletinin kuzeyine çekilmiş, maiyetiyle birlikte Çin'in himayesine girmiştir. (M.Ö.54) Bu sırada Çi-çi Orkun'u ele geçirmiş ve tüm devlete kısa sürede hakim olmuştur. Fakat, Bagatır'ın kurduğu devletin, zamanla oldukça toprak kaybetmiş olmasından dolayı artık fiilen ikiye bölünmesi önlenememiştir.

Ho-han-yeh'in topladığı kurultayda fikrinin red edilme gerekçeleri bugün bile anlamını yitirmemiştir. Biz bu gerekçeleri bütünüyle sunamayacağımızdan özetle vermeyi uygun gördük. Türk Milleti ile Türk tarihini yücelten bu ana prensipler ve düşünceler özetle şöyledir: "Kardeşler iktidar için birbirleriyle kavga edebilirler. Hatta bu kavgalar sonunda biri ölür ve diğeri de başa geçebilir. Fakat bu kardeş kavgalarında, kişilerin ihtiras ve kaygılarına değer vermek doğru değildir. Mühim olan devletin devamıdır. Ölenler unutulur. Başta kalanların başarıları ise kendilerinden sonra gelenlerin torunlarına devleti

devam ettirmek için bir örnek olur. Devletin devamı, kişilerin hayatı ile menfaatlerinden çok daha üstündür." İşte bu töreye uymayan Ho-han-yeh mükafatını bugünkü Çin okul kitaplarına dahi adını yazdırarak görmüştür.

Aslında Ho-han-yeh, Çi-çi mücadelesi sırasında Çinli de boş durmuyordu. Toplanan Çin bakanlar kurulunda durum ele alınmış, fırsattan istifade etmek için hemen saldırılım diyenlerin fikri, bu hareketin batıda nüfuz sahalarına aldıkları ipek yolu üzerindeki kavimlerce tepki ile karşılanacağı ve Çin'in itibarını zedeleyeceği gerekçesiyle red edilerek, nasıl olsa bize müracaat edecekler gerekeni o zaman yaparız, bekleyelim, görelim fikri kabul edilmişti.

B. TÜRKLERİN BATIYA KAYMAYA BAŞLAMALARI VE Çİ-Çİ (CHİH-CHİH/CH'İ-CH'İ/TSİT-Kİ) DEVRİ (M.Ö. 54-36)

Ho-han-yeh Çin'e iltica edince iktidarı ele alan Çi-çi, önceleri halk arasında ünvansız olarak yaşamakta idi. Bu sebeple fazla bir tecrübesi yoktu. Fakat, halktan sonsuz bir "Hun olma gururu" ile mücadele gücü almış olmalıydı. Bu güçle gecesini gündüzüne katmış, önce Tanrı Dağlarının kuzeyini-Isık Göl civarını ellerinde bulunduran Wu-sun'ları itaat altına almıştı. Arkasından Tarbagatay Bölgesindeki Our (O-kut)ları tedib etmiş, daha sonra da kuzeydeki Kırgız'ları (Kuzey Batı olmalı) ve Ting-ling'leri (daha Kuzeyde) kendine bağlamıştı. Çi-çi'nin kısa zamanda gösterdiği bu başarı ve yaraları tekrar sarması elbette Çin'in dikkatinden kaçmıyordu. Bu sebeple M.Ö.44 yılında Çin'de bazı hadiseler oldu. Bu konuda H.N. Orkun Çi-çi'nin Çin'deki rehin oğlunu getiren elçinin Tanrikut tarafından sebepsiz öldürüldüğünü kaydederken, G. Türikoğlu, büyük bir Çin ordusunun Çi-çi üzerine sevk edildiğini, bu ordunun Kazak bozkırlarında yaptığı savaşı kazanıp Çi-çi'yi esir aldığını yazıyor, ki, Çi-çi daha sonra 36 veya 38 de Çinlilere esir olmuştur. Bu meseleyi ileride ele alacağımızdan bu tarihte (M.Ö.44) Çin'le, Çi-çi arasında bazı şeylerin olduğunu kaydetmekle yetiniyoruz. Bu sırada Bagatır'ın başkentinde de oturarak Hun Devletini tekrar ihya etmeye çalışan Çi-çi'nin yanısıra Çin'de boş durmuyordu ve onun kardeşi Ho-han-yeh'i kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Çi-çi de çok güçlenmişti, fakat devleti kesinlikle güven altına almak arzusunda olduğundan ve daha

başka sebeplerden dolayı ağırlık merkezini batıya doğru kaydırmayı düşünüyordu. B. Ögel'e göre, Çi-çi'nin asıl amacı; zengin batı topraklarını ele geçirmektir. Daha öncede böyle bir hareket 60 yıllarında (M.Ö 69 yılından sonraki olaylar olsa gerek) olmuş, fakat Hun'ların devletçe Batıya göçleri Çinlilerce engellenmişti. İ. Kafesoğlu da buna yakın bir görüşle "Devletini güçlendirmek ve iktisadi imkanlara kavuşturmak bakımından hakimiyetini batıya doğru yaymayı uygun gören Çi-çi Tanhu.." demektedir. Her ne sebeple olursa olsun batıya kaymayı uygun gören Çi-çi'nin eline böyle bir fırsat geçti. Batı Türkistan'ın Kang-kü (Çu-Güney Kazakistan bozkırı-Seyhun arası, yani takriben Semerkant-Taşkent yöreleri) Kralı, Wu-sun'lara karşı Çi-çi'den yardım istedi. Bunu kabul eden Çi-çi, şiddetli soğuk ve birçok zorluklarla ordusunun büyük kısmı telef olmasına rağmen 3.000 kişi ile Batı Türkistan sınırlarına ulaştı ve Wu-sun'ları mağlup etti. Fakat, Kang-kü Kralından gerekli ilgiyi göremeyince onu da tutup Talas Nehrine attırdı. Zaten Çi-çi'nin geri dönmeye de pek niyeti yoktu. Çi-çi'nin böyle bir yardımı kabul edişini L. Ligeti "Bir nevi hudut muhafızlığı görevi üstlendi" şeklinde yorumlamaktadır ki, böyle de olsa Çi-çi'nin amacı başka idi ve bu amacına da ulaştı.

Böylece Aral Gölü'ne kadar olan bütün batı bölgesini idaresi altına alan Çi-çi , (Bu sırada Ta-van (Fergana) ve Ho-sun (Hap-so) krallıklarını da ele geçirmişti.) M.Ö. 41 yılında Çu-Talas Nehirleri arasında iki yılda 500 kişi çalıştırarak bir kale şehir yaptırdı ve başkenti buraya nakletti. Çi-çi'nin buradaki devletinin sınırlarını tamamen tesbit etmemize rağmen Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre O'nun İran ile Afganistan'ı ve Hindistan'ı hatta An-si yani, Parth İmparatorluğunun kuzeydoğu kısmını zaptetmek için hazırlandığını görmekteyiz.

Çi-çi'nin bölge ahalisine uymak ve yerleşik hayata geçmek için yaptığı çalışmalar aslında onun sonunu hazırlamakta idi. Zira bütün bu olup bitenleri Çinliler anında öğreniyorlardı. Bu sırada geniş toprakları üzerinde devlet nizamını tam olarak tesis edememiş olan Çi-çi de atlı Hun ordularına kale savunmasını öğretiyordu. Bu hareketi onun hayatına malolacak askeri bir taktik hatası idi. Üstelik Romalılar gibi geniş kalkanlar taşıyan yaya birlikleri de oluşturmuştu. Halbuki Türkler vahşi kuşlar gibi ufukta görünüp kaybolan atlı savaşçılardı. İşte bu zaafı iyi değerlendiren Çin generalleri, Hun baskısı karşısında yardım isteyen Wu-

sun'ları bahane ederek Çi-çi üzerine yürüyüp onu kalesinde kuşattılar. Çi-çi kalkanlı ve yaya askerlerini balık sırtı bir düzen ile dışarı çıkardı. Fakat, Hun'lar böyle bir savaşı beceremeyeceklerini kısa zamanda göstermişlerse de şiddetli bir müdafaa yapmışlar, kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere sokak sokak, oda oda, (sarayda) çarpışarak 1518 kişi ellerinde kılıçla şerefli bir şekilde hayatlarını vermişlerdi. Sonunun geldiğini gören Çi-çi karılarını kendi eliyle oklayarak kale burcundan attıktan sonra bir yolunu bulup kaçmış, fakat az sonra yakalanarak başı kesildikten sonra Çin İmparatoruna gönderilmiştir. (M.Ö: 38 veya 36).

Çi-çi Türk Milletine örnek olmuş ve onlara yol göstermiştir. Onun açtığı Batı Türkistan kapısı artık hiç kapanmamış yaklaşık her elli yıl arasında yeni bir Hun göçüyle bu bölge Türkleştirilmiş, daha sonraları bu bölgelerden kalkan Türkler Viyana önlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu sebeple "Attan inip kale yaptıran.. Çi-çi Han batıya kayan sonraki Türk tarihinin ilk öncülerinden biri" olmuştur. Hakimiyeti altındaki Türkler tamamen yok olmadıklarından daha batıya çekilmişler ve M.S. 92-93 de başlayan büyük kavimler göçünün gerçek öncüleri olmuşlardır.

C. HUNLARIN ÇİN'E BAĞLANMALARI VE BÖLÜNMELERİNE KADARKİ OLAYLAR (M.Ö. 36 M.S.48)

Kardeşinin ölümünü sükunetle karşılayan Ho-han-yeh, bu haliyle Çin imparatorunun memnuniyetine mazhar olmuş, kendisine Çinli bir prenses ve hediyeler takdim edilerek (Ho-han-yeh'in sınır muhafızlığı istemesine rağmen) Orkun'a geri gönderilmiştir. Ho-han-yeh, Çin'e bağlı olarak beş sene daha devleti yönetmiş ve M.Ö 31 yılında ölmüştür. Ho-han-yeh, yerine Hun asıllı karısından olma oğlu Tsu-bok-ku'yu geçirmek istemişti. Tsu-bok-ku'nun annesi ise, gene Ho-han-yeh'in karılarından olan kızkardeşinin oğlunu büyük olduğu için (Tia-to-bok-ku) tahta geçirmek istemiş, neticede ileri gelenler Ho-han-yeh'in en büyük oğlunu Hok-tsu-li'yi başa geçirmişti. Hok-tsu-li (M.Ö. 31-21) den sonra sırasıyla kardeşleri So-kai (M.Ö 21-12), Ku-ya (Tsu-bok-ku) (M.Ö. 12-8) ve nihayet O-tsu-liu (M.Ö. 8-M.S.13) Hun tahtına geçtiler. Bunların O-tsu-liu devri hariç diğerlerinin devrinde Çin'e tabiyet arz etmek merasimlerinden (Her yıl Çin imparatorunu ziyaret etme ve oğul

gönderme) başka bir hadise olmadı.

Sadece O-tsu-liu zamanında Hun topraklarında Çinlilerce istenilen bir orman bölgesi verilmemiş (M.Ö 8) ayrıca O-tsu-liu kendisine sığınan Wu-sun kralını koruduğu gibi (M.S 2) Çin imparatoruna yapacağı tabiyet arzetme ziyaretini de yapmamıştı. Aslında bu sırada Wang-mang adlı birisi Han sülalesini devirmeye kalkmış Çin'de iç istikrar bozulmuştu. (M.S 8) Daha sonra iktidarı ele alan bu azılı Türk düşmanı Hun yurdunu 18 parçaya ayırmaya ve buralara emrindeki Hun Tegin ve prenslerini tayin etmeyi planlıyordu. Ayrıca O-tsu-liu'ya da bir hudut muhafızı gibi muamele etmek istedi. Bu durum Tanrıkut'un infialine sebep olmuş, O'da Wang-mang'ı mütegalibe ve gayrimeşru ilan ederek (Böylelikle kendisine katılan Çinli prenslerle birlikte) büyük bir orduyla Çin'in kuzey bölgelerine müthiş bir darbe vurmuş, tüm şehirleri yakıp yıktığı gibi halkını da kesmişti. (M.s 10) H.N. Orkun daha sonra Çin kaynaklarının verdiği malumata dayanarak 300.000 kişilik 12 ordunun Hun yurduna girdiğini yazmakta ise de, G. Türükoğlu bu durumu Çin'de o sıra olan korkunç kıtlık ve Wang-Mang,'ın yeni iktidar oluşu sebebiyle imkansız görmekte ve bunu Çin gururundan kaynaklanan bir yalan olarak belirttikten sonra, daha sonraki Hun akınlarına dikkati çekmektedir. O-tsu-liu'nun son devirlerinde de Çin'e şiddetli ve bol yağmalı akınlar yapılmış, büyük bir savaş hazırlığına girişilmişti. Bu hazırlık Çin'in düzelmeye başladığını gösteriyor. Fakat, bu sırada O-tsu-liu öldü. (M.S. 13) Yerine geçen Tanrıkut'ta Çin'e müthiş akınlar yaptı. M.S 18 yılında bu da öldü. Maalesef bu Tanrıkut'un adını tesbit edemedik. Fakat bu tarihten itibaren Tanrıkut olan Yu (Hoto-dzsi-si) devrinde Türklerin tekrar eski günlerine döndükleri ve müstakil hareket ettikleri görülmeye başladı. Biz bu devire istiklâl devri dedik .

Yu (Ho-to-dizsi-si) M.S. 18 yılında Hun tahtına geçti. Fakat, Çin'de iktidarı elinde bulunduran Wang-Mangın, bunun yerine başka birini geçirmek istemesi üzerine aynı yıl Çin'e çok tahripkar bir akın yapıldı. İşte bu akın Çin'de iç istikrarı tamamen yıktı. Bu tarihlerde köylülerin başlattıkları (Kırmızı kaşlılar) ayaklanma hareketi gittikçe genişleyerek M.S 22 yılında Wang-mang'ın kafasının bir köylü tarafından kesilmesiyle son buldu. Bu durumdan eski Han sülalesi mensupları yararlanmak istediler. Fakat onlarda bir birlerine düşmüştü. Sadece iki kişi Wu-ti ve Liu-fuang ortada kalınca bunların bazen birini, bazen

diğerini, fakat genellikle Liu-fuang'ı destekleyen Hunlar böylece Çinliye kendi silahlarıyla cevap vermişler, bu durumu M.S. 45 yılına kadar böyle sürdürdükten sonra Liu-fuang mücadeleyi kaybedince (M.S.45) Orhun'a sığınmış, Hunlar daha sonra da bunu kullanmaya çalışmışlardı. Fakat, ertesı yıl Tanrıkut öldü. (M.S 46) Kudretli birisi olduğu anlaşılan (Ho-to-dzsi-si) Yu zamanında istiklallerini kesinlikle kazanan Hunlar, tekrar devletin sınırlarını doğuda Kuzey Hun toprakları dahil Mançurya'ya, batıda Kaşgar'a kadar olan bölgeye ulaştırmışlardı. Üstelik yaptıkları akınlarla ve gönderdikleri yardımcı kuvvetlerle Kuzey Çin'in zenginliklerini tekrar Orkun'a taşıdıkları gibi, ipek yolları üzerindeki Hun nüfuzunuda sağlam bir şekilde tekrar tesis etmişlerdi. Fakat bu durum fazla sürmedi, Tanrıkut'un ölümüyle Hun yurdunda iç mücadele başladı.

Yu (Ho-to-dzsi-si) nun oğlu P'unu Tanrıkut olmuştu. Fakat, Yu'nun kardeşı, yani Tanrıkut'un amcası Pe (Pi) kuzeydeki Hun kabilelerine dayanarak isyan etti. Bu sırada, böceklerin sebep olduğu kıtlık ve Wu-sun'ların Hun yurduna hücum etmeleri ile ülke zaten zor duruma düşmüştü. İşte bu olaydan sonra Hunlar tekrar bir daha birleşmemek üzere ikiye ayrıldılar (M.S. 48) Kuzey Hunları Kuzey veya Dış Moğolistan'da Güney Hunları Güney veya İç Moğolistan'da hüküm sürmeye başladılar. Çinli bu durumdan önceleri yeterince istifade edememiştir. Zira, bu sırada kendi iç birliğini yeni kurmuştu ve pek zayıftı. En azından Wang-Mang isyanında dağılan ordusunu yeniden kuramamıştı.

D. KUZEY HUNLARI (M.S.48-49-92/93)

Bu Hunların Güney Hunlarından ayrıldıkları en büyük özellikleri istiklallerini korumak azminde olmalarıdır. Zira bölünmeden hemen sonra Güney Hunları Çin'e tabi olmuşlar, fakat Kuzey Hunları ısrarla istiklallerini korumaya çalışmışlardır.

Kuzey Hunları; Güney Sibiryı, Çungarya ötesine kadar Batı ve İç Asya'da iktisadi öneme haiz bütün şehir devletlerini hakimeyetleri altında bulunduruyorlardı. Bu sebeple Çin'in siyasi ve askeri saldırılarının ana hedefini teşkil etmekte idiler. Fakat, Çin askeri bir harekete girişmeden siyasi faaliyetlerini artırdı. Aslında Çin'in bu devrede (M.S 65-66 ya kadar) önemli bir askeri gücü de yoktu. Bundan

dolayı Çin, Hunlara bağı Tonguz asıllı Wu-Huan ve Sien-pi (Hsien-pi) leri kışkırtarak Kuzey Hunlarına baskı yapmayı plânlıyordu. Fakat, Kuzey Hunları Çin'i pek rahat bırakmıyorlardı. Fırsat buldukça Çin'e akın yapıyorlar, Güney Hunları kendilerine mani olmak istiyorlarsa da başaramıyorlardı. Bazen bu akınlara kendileri de katılıyorlardı. (M.S 65) Fakat, bu sırada Çin tahriki ile ayaklanan Wu-Huan ve Sien-pi'ler Doğu Moğolistanda Hun hakimiyetine son verdiler. Devletin batı bölgeleri de iyi bir durumda değildi. Zira, Çin siyaseti bu bölgeleri de tesiri altına almıştı. Bu sebeple Çin'in sömürücü tutumu ve kralların merhametsiz davranışlarından dolayı Yarkent, Şan-şan (Lou-lan), Turfan v.b. gibi bölgelerde ayaklanmalar çıktı. Duruma müdahale eden Kuzey Hunları halk bir kurtarıcı olarak karşıladı. Böylece önemli ticaret yolları üzerinde Çin nüfuzunu kıran Hunlar Çin'i sınır kasabalarında serbest ticarete mecbur ettiler. (M.S 61-65) Bu duruma seyirci kalması beklenmeyen Çinliler kendilerini biraz da askeri hareket yapabilecek güçte görmüş olmaları ki bu Hun devletini kesin bir askeri darbeye çökertmeye karar verdiler. İlk Çin askeri hareketi M.S.72 yılında başladı ve büyük ölçüde başarılı oldu. (M.S.73) Fakat, İmparator Meng-ti (M.S 58-75) ölünce biraz hafifler gibi olan Çin baskısı Ho-ti (M.S.89-105) devrinde büsbütün arttı. M.S. 88 yılında olan kıtlığın hemen arkasından başlayan Çin saldırısı (M.S 89) arka arkaya üç yıl (M.S.90-93) sürdü. Bu sırada Çinliler, Sien-pi'leri de Hunların üzerine sürmüşler, iki ateş arasında kalan Hunlar büsbütün bitmişlerdi (M.S. 92-93) Çin orduları birkaç koldan Hun yurduna giriyorlar, bazı kavim ve kabilelerden de yardım alarak, başarılı oluyorlardı. Üstelik daha önce ticaret şehirleri üzerinde (Çinlilerin) başlattıkları hareket neticelenmek üzere idi. Çinlinin buradaki başarısı, hareketi yöneten ünlü Çin komutanını, Pan-Ç'ao'nun deyişiyle, "Hunlunun sağ kolunu kesmekti." Çinli 29-30 senedir giriştiği hareketi tamamlamaya çalışıyor, büyük başarılar da sağlıyordu. Bu sırada Kang-kü'ye kadar olan Kaşgar, Hami, Yarkent, Hotan dahil 50 ye yakın önemli ticaret şehrini eline geçirmişti (M.S 101) Bu durumda Kuzey Hun devletine son darbeyi vurmak Sien-pi hükümdarı T'an-shih-huai'ye düştü. Bu zat ona kadar, hakimiyetini Güney Sibirya'ya ve Çungarya'ya kadar genişletmişti. Zaten daha önce bitmiş tükenmiş olan Hunlara T'an-shih-huai M.S 147-156 yılları arasında son darbeyi vurarak Kuzey Hun yurdunu istila etti ve kendi iktidarlarını kurdu. Zaten ülkenin büyük bir

kısımının nüfusu Çin'e ve batıya doğru daha önceden göç etmeye başlamıştı. (M.S 93 ten sonra) Bu sebeple T'an-shih-huai'nin Hunlara karşı yaptığı hareket-Son Tanrikut'un başarılı savunma yapmasına rağmen pek zor olmadı. Yani, M.S. 91-92 de vurulan öldürücü darbelerin meyveleri M.S 147-156 yılları arasında alınmış oldu ve böylelikle Hunların kuzeydeki kanadı yok edildi.

E. GÜNEY HUNLARI (M.S.43-216)

Kuzey Hunlarının ortadan kaldırılmasıyla Büyük Hun Devletini temsil hakkı; M.S. 48 yılından beri Çin sınır bölgelerinde yaşayarak kuzeyden gelecek saldırılar için Çin'in ileri karakolu tampon devlet olma vazifesini yüklenen Güney Hunlarına kalmıştı. Bu Hunlar her ne kadar Çin'e tabi iseler de pek huzurlu değillerdi. Hatta Çin'e dahi akın yaptıkları oluyordu. (M.S. 65 ve 109) Ayrıca birliği meydana getiren kabilelerin, kukla Tanrikutlara karşı ayaklanmaları, Çin kuvvetlerince güçlkle bastırılıyordu. Hunlar Çin'in atadığı Tanrikutlara karşı 153 ve 158 yıllarında da isyan etmekten geri kalmadılar. Fakat; devam eden iç mücadele yanında Kuzey Hun yurdunu istila eden Sien-pi'lerin 177 den itibaren hissedilir derecede Güney Hun devleti üzerinde baskı yapmaya başlamaları, Hunların Çin boyunduruğundan kurtularak eski parlak devirlerine dönebilme, hiç değilse devleti ismiyle yaşatabilme ümit ve çabalarını tamamen ortadan kaldırdı. Zaten bu Hunlar Tanrikutlarından ümitlerini kesmişlerdi. Zira Tanrikutlar önceleri Çin İmparatoru tarafından sanki bir vali gibi atanmakta idi. Daha sonra ise, (M.S 150-155) bu atama işlerine Çinli komutanlarında katıldığı görüldü. Kafası bozulan Çinli komutan isterse Tanrikut'u azlediyor, yerine başkasını geçiriyordu. İşte böyle bir atama ile başa geçen (M.S.188) Tanrikut'un tamamen Çin'e katılma kararı üzerine duruma kızan Hunlar tarafından öldürülmesiyle devlet başsız kaldı. Çin, Hunların birbirlerini yemelerine ses çıkarmıyordu. Ancak kendi zararına olacak bir hareket oluşursa müdahale ediyordu. kabile hayatına dönen Hunlar, tayin edilen diğer iki Tanrikut'uda kabul etmemişlerdi. Nihayet son Tanrikut'un Çin başkentinde hapsedilerek ülke beş eyalete taksim edildikten sonra, idarenin Çinli valilere verilmesiyle Güney Hun Devleti de sona ermiş oldu. (M.S 216)

Her ne kadar Güney Hun Devleti ortadan kalkmış ise de, Hunlu ahali Çin Devleti içinde varlığını muhafaza ederek bir çok iç mücadeleye katılmış (Çin'de zuhur eden) ve 220 yılında yıkılan Han Sülalesinin yerinde kurulan mahalli krallıkları kaldırarak Tanrıkutlar neslinden gelen Liu-Yüan adlı bir Türk, Çin başkenti Lo-Yang'ı da ele geçirerek (Han: 1 Chao sülalesi oluyor) 2. Chao (Han) sülalesi adıyla Çin'de bir Türk Devletini kurmuştur. Bu devlet çeşitli Türk sülaleleri arasında el değiştirerek Büyük Göktürk Hakanlığı zamanına kadar yaşadı.

VI.BÖLÜM

(HUNLARIN SİYASİ VE İÇTİMAİ TEŞKİLATLARI)

A. HUNLARDA DEVLET TEŞKİLATI

Hun Devlet teşkilatı, Türk Tarihinde bir başlangıçtır ve sonraki Türk devletlerinin teşkilatlarına da esas olmuştur. Bu bakımdan Hun Devlet teşkilatı, aynı zamanda geleneksel Türk Devlet teşkilatıdır.

a. Hükümdar (Shanyü)

Hun hükümdarlarına "Shanyü" deniliyordu. Fakat Shanyu telaffuzu, bu Çince işaretin bugünkü söyleniş biçimidir. Hun çağında daha değişik şekillerde seslendiriliyordu. Bu sebeple sinologlar bu işareti tanhu, tanju, jenuve olarak seslendirmişlerdir. Bu ünvanı ilk defa Hun hükümdarı Tuman (M.Ö. 221-209) kullanmıştır. Tuman'dan önce kullanılıp kullanılmadığı hakkında mâlûmat yoktur. Shanyü sözünün Türkçe karşılığı "Sonsuz genişlik ve büyüklük" demektir. Çinliler bazen bu ünvanın başına bir "ta", yani "büyük, ulu" sözcüğü de ilave edip öyle söylemişlerdir. Mete (M.Ö. 209-174)'nin ünvanında görüldüğü gibi : Ta Shanyü Mao-tun, yani Ulu Shanyü Mete.

İngiliz sinoloğu Parker'a göre, Hun hükümdarlarının tam ünvanı "Teng-li Kutu Jenuye" idi. Bunun anlamı "Sonsuz Gök'ün Oğlu" demektir. Teng-li, yani Tengri sözü "gök" anlamına geldiği gibi bugün kullanıldığı biçimde "tanrı" anlamı da taşımaktadır. Acaba Hunlar, hükümdarlarının tanrının oğlu olduğuna mı inanıyorlardı? Bu noktada Hun ve Çin hükümdarlık anlayışlarını bir birinden ayırmak icap eder. Çinliler de hükümdarlarına "Gök tanrı'nın oğlu" diyorlardı. Çin hükümdarlık anlayışına göre imparator tanrının oğlu,, onun bir parçası idi. Bunun için kutsal sayılıyordu. Halbuki Türklerin anlayışına göre hükümdar, tanrının oğlu ve onun bir parçası değil, tanrı tarafından yeryüzünü idare etme yetkisi kendisine verilen bir kişi, tanrının bir kulu olarak kabul ediliyordu. Başka bir ifade ile tanrının yeryüzündeki elçisi gibiydi. Kutsal sayılması da buradan ileri geliyordu. Hükümdar kutlu sayıldığına göre ondan başka dini bir otoritenin mevcut olmaması gerekirdi. En büyük ruhani reis tanrı tarafından kutlanmış Shanyü idi. Her yıl büyük dini merasimler tertipler, atalara, Gök'e, yere ve kutsal

ruhlara kurbanlar takdim ederdi.

Hükümdar seçilecek kişinin, Osmanlılarda olduğu gibi sadece baba tarafından değil, ana tarafından da soylu olması gerekirdi. Anası soylu, yani Türk olmayan hükümdar olamazdı. Hükümdarlığın, Devlet Meclisi tarafından tasdik edilmesi şarttı. Ancak hanedan mensupları hükümdar olabilirlerdi. Bunun için belli bir kural olmayıp, genellikle babadan oğula, büyük kardeşten küçük kardeşe geçerdi. Bazen ölen hükümdarın kardeşinin oğlu bazen de amca çocukları birbirlerinin yerine geçerlerdi.

b. Hatun (Yen-Shih)

Shanyü'nün eşine "Yen-shih" unvanı veriliyordu ki daha sonraki Türk devletlerinde görülen hatun demektir. Yen-Shih, shanyü'nün kendi boyundan olmayıp, başka bir soylu boydan, özellikle Hu-yen oymağından seçiliyordu. Hükümdarın Yen-shih'den başka hanımları da vardı. Fakat bunların hepsi yen-shih ünvanını alamazlardı. Bunun için soylu olmak gerekirdi. Tahta ancak Yen shihden doğan çocuklar çıkabilirdi. Çinliler, Hun sarayına Yen-shih ünvanlı prensesler göndermiş iseler de bu Hun haremünde geçerli olmamıştır. Ancak Hunlar zayıflamaya yüz tutunca Çinli prenseslere de bu ünvan verilmeye başlandı.

c. Devlet Meclisi

Hunlarda, shanyülerin devlet işlerini danıştıkları bir meclisin mevcut olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu meclis, soylu boyların başındaki boy beylerinden oluşuyordu. Shanyü, savaş, barış, akın, göç vb. karar vereceği zaman meseleyi bu mecliste müzakere ettirir ve müzakere sonunda alınan karara göre hareket ederdi. Fakat Devlet Meclisinin kararı Shanyü için bağlayıcı olamazdı. Son söz her zaman için shanyününüdü. Bagatır'ınatı, karısı doğu komşuları Tung-hular tarafından istendiği zaman O, Devlet Meclisinin kararına aykırı olarak istenen şeyleri göndermişti. Demek oluyor ki Devlet Meclisi, bir danışma kurulu niteliğindeydi.

Diğer taraftan Devlet Meclisi, hükümdar seçiminde birinci derecede söz sahibiydi. Hun hükümdarları, hayatta iken varislerini, yani veliahdı tayin ediyorlardı. Hükümdar öldükten sonra yerine genellikle bu şahıs geçiyordu. Fakat bunun Devlet Meclisi tarafından onaylanması

lazımdı. Devlet meclisinin kabul etmediği kişi hükümdar olamazdı. Bir an için hükümdarlığı ele geçirmiş olsa bile, hükümdarlık ondan geri alınırdı.

d. Vezir

Hunlarda, hükümdarın yanında onun işlerini düzenleyen bir vezir bulunurdu. Vezirler Türk olabilecekleri gibi, başka milletlerden de olabilir. Vezir, hükümdarın birinci derecede yardımcısı ve onun danışmanı idi. Vezirlik irsi değildi, yani babadan oğula geçmezdi. Bu itibarla bir memuriyet gibi görülmektedir. Bunların, ölünceye kadar görevde kalmaları şartı da yoktu. İstenildiği zaman değiştirilirdi. Bu sebeple Türk ileri gelenleri vezirliğe pek itibar etmezlerdi. Çinli vezirlerin Hunların hizmetinde çalıştıkları bilinmektedir.

e. Doğu ve Batı Bilge Eligleri

Hunlar, ülkeyi doğu ve batı şeklinde ikiye ayırarak idare ederlerdi. Yüzleri güneye, Çin'e karşı olduğundan doğuya sol, batıya da sağ derlerdi. Sola ve sağa tayin edilen prenlere T'u-ch'i-Wang denirdi. T'u-ch'i Hunların lisanında "bilge, erdem sahibi, saygıdeğer manalarına gelmektedir. Çince de bunun karşılığı "Hsien" dir ki Çinliler bu prenlere Sol ve Sağ Hsien-Wang derler. Shanyü, devletin merkezinde yer alırken Sol Bilge Prensi doğudaki, Sağ Bilge Prensi ve batıdaki boyları ve kavimleri idare ediyorlardı. Sol taraftaki, yani doğudaki prens, batıdakine göre daha üstündü. Bu üstünlük, Türklerde doğunun kutsal sayılmasının yanı sıra daha ziyade onun bulunmuş olduğu mevkiden ileri geliyordu. Nitekim Sol Bilge Prensi bir taraftan Çinle münasebet halinde iken, diğer taraftan güçlü Proto-moğol kavimleri ile komşu bulunuyordu. Aynı zamanda Hunlara zorla tâbi kılınan bazı Proto-moğol kabileleri de kontrol altında tutuluyordu. Kuvvetli bir orduya sahip olduğu gibi şahsen de otoriter birisi olmalıydı. Bu sebeple doğuya, hükümdar ailesinin en muktedir kişisi tayin ediliyordu ve bu şahıs veliahd seçiliyordu.

Gerçi Sağ Bilge Prensinin toprakları daha önemli bir durum arzetydi. Çünkü bu topraklar sadece geniş batı bölgelerine bitişik olmakla kalmıyor, aynı zamanda Çin ile Batı Bölgeleri arasında yegâne yolu teşkil ediyordu. Sağ Bilge Prensi Hun, Tanrukutluğunun kaderinde önemli bir yer işgal etmekteydi. Aynı zamanda batıda güçlü

Yüeh-chihler ve Wusunlar bulunuyorlardı. Ancak, bu iki kavim yenilgiye uğratılıp birinciler Baktria'ya sürüldükten ve ikinciler de itaat altına alındıktan sonra Batı Prenslığının yükü hafiflemiş ve doğuya göre ikinci plana düşmüş olmalıdır.

Doğuya ve batıya tayin edilen bu prenslerden başka, her iki tarafta da yine tayinle işbaşına gelen beşer büyük memur bulunuyordu. Bunlar: Sol ve Sağ Ku-li Wang, Sol ve Sağ Ta-chiang, Sol ve Sağ Ta-tu-wei, Sol ve Sağ Ta-tang-hu, Sol ve Sağ Ku-tuhou idiler. Bu düzenlemeden anlaşıldığına göre, shanyü bizzat ordugahını Tanrikutluğun merkezinde kurmuş ve komutanlarını, memurlarını sağına ve soluna yerleştirmişti. Yin-shan dağlarının etekleri Hunların merkezi olduğuna göre, Sol Bilge Prenslığı bu dağların doğu ucunda, Sağ Bilge Prenslığı de batı ucunda yer alıyorlardı.

f. Ordu

Hun ordusu kaynaklara göre, 24 tümenden müteşekkildi. Her tümen onbin kişi idi. Bu tümenlerin başında bulunan komutanlar genellikle boy reisleri olmakla birlikte, hükümdar ailesine mensup kişilerin de tümenleri vardı. Her tümen aynı zamanda müstakil bir birlikti. Bunlar ayrı ayrı yağma akınlarına çıkabiliyorlardı. Fakat shanyü savaşa karar verdiği zaman onun etrafında toplanmak zorundaydılar.

Hun ordusunun hemen hemen tamamı atlı birliklerden oluşuyordu. Her muharibin, biri yedek olmak üzere iki atı vardı. Günlük hayatlarında olduğu gibi savaş sırasında da atları onların her şeyiydi. Ata binmeyi, at üzerinde öne ve arkaya ok atmayı çok iyi becerirlerdi. Bunun için küçük yaştan beri talim yaparlardı. Küçükken koyunlara, biraz daha büyüyünce atlara binerlerdi.

Ordu teşkilatı askeri ve sivil teşkilat olarak ayrılmamış olup, halk ortaya ordu da halka göre düzenlenmişti. Halk orduya, ordu da halka göre düzenlenmişti. Onlu, yüzü, binli ve onbinli sayılar ve birimler, hem halkın ve hem de ordunun bölümleri idiler.

B. HUN KÜLTÜR VE MEDENİYETİNE UMUMİ BAKIŞ

Türk devlet teşkilatının temelini aile düzeni oluşturur. Bu sebeple Türk ailesi dikkate değer özellikler taşımaktadır. Türk aile sisteminin esasları eski Türk siyasi ve sosyal hemen hemen bütün kuruluşlarına ve fertlerin davranışlarına yansımıştır. Eski Türk ailesinin "Geniş aile" tipinde olması akla daha yatkın gelmektedir. Aile kan akrabalığı esasına dayanmakta olup, Türk ailesinde baba hukuku geçerlidir. Umumiyetle aile bir kadınla kurulurdu. Fakat, ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile veya çocuksuz genç üvey anne ile evlenme şekli de vardı. Üvey anne ile evlenebilme için çocuğun o kadının babasıyla evlenmeden önce doğması gerekirdi. Ailede bir kaç kadın bulunduğu da olurdu. Fakat, bunların biri genellikle ilk evlenilen "Ana kadın" olur, diğerleri de "Odalık" ismini alırlardı. Kabileler arası evlilikler görülürse de ailede dayının tesiri olmazdı. Tanrıkutlar belirli bir boydan kız alırlardı. Çinli vesair milletlerden alınan prensesler var ise de bunlar önemli değildir. Kadınlar kocaları ile birlikte savaşa katıldığı gibi, eğlence günlerinde de sportif mahiyette (top, çevgan, güreş) oyunlara da katılırlardı. Yabancı kaynaklar, Türk kadınının namus ve iffetine düşkünlüğünden bahsederler. Türklerde aile yuvarlak çadırlarda otururdu. Çadır ağaç iskeletler üzerinde keçelerden kurulu, tepesinde de hava bacası bulunurdu. Bu çadırlar, bir çevre halinde kurularak adeta bir çadır-şehir meydana getirilir buna da "oba" denilirdi.

Aileler veya soylar biraraya gelerek boyları (bod) meydana getirirler ve bir boy beyi seçerlerdi. Bu seçim boyu meydana getiren aile ve soyların temsilcilerinin, cesareti, mali kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimselere oy vermeleri şeklinde yapılırdı. Boy beyi olan kişi, Türk Devlet esasının temelini oluşturan düşüncelerin ilk uygulayıcısıdır. Zira o, karşılık beklemeden korur, hükmü altına aldığı insanları sever, adaletli, hürriyetçi ve eşit muamele yapardı. Bu onun "beylik gruru"nun gereği idi. Böylece diğer toplumlarda görülen Beylerin sömürgeciliği Türk toplumunda yer bulamazdı. Ailelerin özel mülkiyetleri vardı ve buna kimse dokunamazdı. Yani mülkiyet hakkı belirli bir kişinin tekelinde olmadığı gibi, mülkiyet sahibinin mülkiyet üzerinde dokunulmazlık hakkı vardı.

Boylar birleşerek "bodun" u meydana getiriyordu. Bodun da genellikle soy ve dil birliği aranmaz, sadece sıkı bir işbirliği vardı. Genellikle bu birlik, siyasi ve ekonomik sebeplerle teşekkül ettirilirdi. İşte Hunlar, bu bodun ve boyları Bagatır zamanında onlu sisteme dayalı ordu nizamı ile merkeze bağlamışlardır. Tanrıkut Bagatır'ın sorumluluğunda da "bodunlar birliği" şeklinde, İli bölgesi, birleşmiş halkı, müşterek idari ve hukuki nizamı ile yurdu koruyan, huzur ve barışı bağliyan bir siyasi kuruluş oluşturmuşlardır. Bu siyasi kuruluş, 200 sene müddetle bütün Türkistan halklarını bir bayrak altında toplayarak disiplinli ve büyük bir devlet hayatı ile büyük halk kitlelerini her bakımdan birbirleri ile kaynaştırmışlardır. Böylece insanların yaşantıları ve inançları arasında meydana getirdikleri benzerlik sayesinde bağımsızlık ve üstünlük için yaşayan bir millet, yani Türk Milletini meydana getirmişlerdi.

Hunlarla kurulan ilk siyasi birliğin teşkilat yapısı şöyle idi: Başta tanrıkut bulunurdu. Tanrıkut'a görevin Tanrı tarafından verildiği inancı vardı. Bagatır, Çin imparatoruna yazdığı mektubuna şöyle başlıyor, "Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Büyük Hun Tengrikut'u" diye başlamaktadır. Bu telakki karizmatik tip olarak kabul edilmişse de, Türk siyasi birlikleri dini cemiyet vasfı taşımadıkları gibi, Tanrıkutlar peygamber veya veli değildirler. Her ne kadar Tanrıkut insanüstü varlık sayılmışsa da, bu onun sınırsız hakimiyetinin esasıdır. Zira gerek kendisi, gerek halk onuda normal insan olduğunu bilmektedirler. Ayrıca ülke toprakları Tanrıkut'un özel mülkiyeti olmayıp, bütün milletin ortak malı, ata yadigârı idi.

Hunlarda cemiyet hayatını töre düzenlerdi. Töre Tanrıkuttan bile ilerdeydi. Hun töresi suçlara çok şiddetli cezalarla karşılık verirdi. Genellikle suçlar cezasız kalmadığından, kan gütme diye bir mesele olmazdı. Töreye göre yargılama şeklini pek bilemiyoruz. Ama bir devlet mahkemesinin olduğunu, önemli suçlarda bu mahkemeye bizzat Tanrıkut'un başkanlık ettiğini tahmin edebiliriz. Suçlara göre cezalar şöyle idi; adam öldürmenin cezası idamdır. Bu ceza oklanarak veya yay kışıyla boğulmak suretiyle icra edilirdi. Soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesinlikle yasak olup, bu suçları işleyenlerin ailesi de mesul tutulurdu. Hırsız suçüstü yakalanırsa hemen öldürülür ve malı müsadere edilirdi. Kılıç çekene kılıçla cevap verilirdi. Fakat, barış zamanında kılıç

çekmenin cezası ölümdü. Irza geçme ve zina suçlarının cezası çok ağır olup genellikle eziyetle ölüm şeklinde cezalar tatbik edilirdi. Hafif suçlar on günü aşmamak suretiyle hapisle cezalandırılırdı.

Hunların dini hayatında totemcilik yoktur. İnanca göre: Hunlu ölmez, dünya değiştirir ve ruhu ebedidir. Bu sebeple, ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilerek onlardan yardım dilenilirdi. Bu da baba hukukunun inanç sahasındaki belirtisidir. Hunlar, Gök Tanrıya inanırlar, güneşi ve ayı da kutsal sayarlardı. Tanrıkut tahtında doğuya doğru oturur, her sabah güneşi selamlar ve akşamda aynı hareketi tekrarlardı.

Hunlar, tabiatla bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanırlardı. Bu sebeple güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürlemesi v.s. gibi ruh-Tanrılar ortaya çıkmıştır. Fakat, Hunların dininin ana unsuru Gök Tanrı inancıdır ki, gökteki Tanrı en yüksek varlıktır. Bu anlayış Göktürklerde daha bariz bir vasıf kazanmış, eski Türk dininde bugünküne yakın bir Tanrı anlayışı ortaya çıkmıştır. Türkler, Hunlar devrinde bir devlet dinine sahip olmuşlardır.

Hunlar ölümlerini yüksek tepelere, oda-mezarlara gömerler üzerini de taş veya toprak bir tümsekle kapatırlardı. Tabut içindeki cesedin başı doğuya, yüzü güneye gelirdi. Ruhların ebediliğine inanıldığından mezara zaruri ihtiyaç maddeleri konurdu. Bu sebeptendir ki, daha sonra bu mezarlar yağmalanmıştır. Fakat, Hunlar mezarlarına da çok önem verirlerdi. Çin kayıtlarında Hunların ölümlerini yaktıkları, ayrıca kadın ve yakınlarının da öldürülüp gömüldüğü yazılıysa da bunun doğru olmadığı yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Beraberinde yakınlarının da gömülmesi daha sonraki devirlerde olabilir. Fakat, Hun devrinde böyle bir şey yoktur. Daha sonra ki devirlerde de başka dinlerin tesiriyle yakınları değil de, esir ettiği düşmanın ölüsüyle birlikte gömüldüğü olmuştur.

Hun ekonomisinin temeli hayvancılıktır. Bu sebeple bazı hayvanlar, Hunlunun hayatında özel bir öneme haizdir. Bu hayvanlar koyun ve attır. Bazı boylarda sığırdan yetiştirilmiştir. Doğu Asya kavimlerinin ekonomisinin en büyük varlığı olan domuz Hunlarca hiç sevilmezdi. Moğollar ve Çinliler domuzun her türlü ürününden faydalanırken Hunlar buna tenezzül etmemişlerdir. Hunlar taşımacılıkta at cinsinden üç çeşit hayvan kullanmışlardır. Fakat, deve, merkep ve

katırı pek kullanmamışlardır.

Beslenmelerini genellikle et ve etten yapılan yemeklerle temin eden Hunlar en çok at ve koyun eti yerlerdi. Etten yahni ve çorba pişirdikleri bilinmektedir. Ayrıca, eti çok uzun zaman muhafaza edebilmenin yollarını da bulmuşlardı. Bu bir nevi konservecilikti. Diğer milletler ordularının peşinden sürüler götürürlerken, Hun askeri etini kurutur, yedeğine alır giderdi. Kavurma yapmasını da bilirlerdi. Kışlık kavurmalarını da kendi sürülerine kıyarak değil de, sonbahardaki sürek avından elde ettikleri av etlerinden yaparlardı. Sebzeye karşı fazla istek duymazlardı. Sütü darı, peynir, yoğurt ve yağ yerlerdi. Yağ yemesini Çinliler, Türklerden öğrenmişlerdir. Başlıca içkileri kısırak sütünden yapılan kımız olup, yoğurdu da kiraz veya kaysı ile tatlılaştırarak "lo" adlı bir başka içki daha yaparlardı.

Giyim eşyası olarak; koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile, keçi ve deve yününden yaptıkları eşyaları kullanırlardı. Bunların yanında giyecek için bez dokudukları, dolayısıyla da kendir yetiştirdikleri olmuştur. Romalılar ilk defa keten gömlek giymeyi Hunlarda görmüşlerdi. Yün kumaş veya bezden iç çamaşırları da giyerlerdi. Elbiseleri bugünkü ceket ve pantolon şeklinde idi. Dünya da bu tarz giyimi Türklerden öğrenmiştir. Hunlar elbiselerinde düğme kullanırlar, Çinli ve Moğolların aksine elbiselerini sola açarlardı. Yani soldan sağa iliklerlerdi. Elbiselerinin üstüne pelerin veya dolman nevinden kürklü bir palto da giyerlerdi. Bellerine taktıkları kuşakta (kemer) madeni halkalar bulunur ve bu halkalara muhtelif eşyalar asılırdı. Kemerlerin cinsi ve süsü (tokası) dereceye göre değişirdi. Hunlunun başında börk, ayağında çizme bulunurdu. Çinliler ise çizme yerine ayakkabı giyerlerdi.

Altın vesaire gibi değerli madenleri işleyebilen Türkler, demiri en iyi şekilde Hunlar devrinde de işlemişler, böylelikle, büyük ölçüde ve çağına göre daima yüksek bir savaş sanayiine sahip olmuşlardı. Demir işleyiciliğini M.Ö. II. binin başlarında ele alan Türkler, Hunlar devrinde de, demirden mükemmel kılıç, kalkan, kargı ve mızrak imâl etmişlerdir.

Hunlar arasında tornacılıkta çok ileri derecelere varmıştı. Masa, sandalye, koltuk, dolap yapılır, bunlar mahir marangozlar ve oymacılar tarafından imal edilirdi.

Hunların ev eşyası olarak karyola, perde, hatta elbise ütüsü bile

kullandıklarını bilmekteyiz. Ayrıca temizliğe çok düşkün olan bu insanların sıklıkla yıkandığını, hatta Yüe-Pan adlı bir Hun boyunun günde üç kez yıkandığını Çin kaynakları yazmaktadır.

Toprağa bağlı olmayıp, bu sebeple de devamlı hürriyet için de yaşayan Hunlar ziraattan pek anlamazlardı. Fakat, ticarete büyük önem vermişlerdir. Bu sözümüzden Hunların tüccar bir millet olduğu anlaşılmamalıdır. Bizim burada kastettiğimiz ticaret, genellikle Hun yurdunda yapılan mal alış verişidir. Hunlar genellikle bu alış verişlerde, canlı hayvan, deri, kösele, kürk, hayvanî gıdalar satarlar karşılığında da hububat, bazı giyim eşyaları ile süs eşyaları alırlardı. Hunlu bizzat tüccarlık yapmasa da ticaret hayatına büyük önem vermiş, bunun için de büyük savaşlar yapmıştır. Hun yurduna Kore'den mal geldiği gibi Bizans'tan da ticaret eşyaları geliyordu. Bütün bunlar bize Büyük Hun Devletinin nasıl düzenli bir teşkilat meydana getirdiğini ve Çin Denizinden Bizans'a kadar bütün eşyaları nasıl kendine topladığını açık olarak gösteriyor.

Hunlarda yazı yoktu. Bunun için sözlü akid yapmışlar, bunada sadık kalmışlardır. Bagatır'ın Göğün Oğlu ile yaptığı anlaşma ve mektuplar muhakkak Çince yazılmıştı diyenler varsa da, Tanrı dağlarında Kurday Mevkiinde M.Ö. II yy.a ait "Türk" yazılı beş harfli bir kitabe bulunmuştur. Ayrıca, Çin kaynakları "Uygurların ataları Kao-kü'ler Çince yazarlar, fakat Hunca'da yazarlardı... Klasikleri Hun dili ile okurlardı." demektedirler. Bazı Çin kaynaklarının "Hunlar yazı bilmezlerdi" şeklindeki kayıtları Hunların Çince yazıp okuyamamaları manasına gelir. M.S. IV. asırda Avrupa'ya giden Hunların kendilerine has yazılarını da beraberlerinde götürdüklerini bilmekteyiz. Bu durumda yadigarları bize kadar şimdilik ulaşmayan bir Hun yazısı vardır. Aslında çok geniş bir araziye yayılan Hun Devletini yazı olmadan idare etmek imkânsızdır.

Kazılarda çıkan malzemelerden Türklerin keçe üzerinde çok güzel resimler yaptıklarını biliyoruz. Ayrıca W.Barthold, Vladimircov'un 1925 de yaptığı kazılarda kurganlardan çok güzel heykellerin çıktığını haber veriyorsa da bu heykellerin büyük bir kısmının başları genellikle Moğollarca kırılmıştır.

Hunlarda zaman hesabı yıldızlara, aya ve güneşe göre yapıldı. Onlara göre gece ve gündüz dünyamızın üstünü örter ve durmadan

dönerdi. Hunlar gece ve gündüzü adeta dünyayı kuşatan bir sargı gibi düşünürlerdi. Yine Hunlara göre, göğünde bir ortası ve deliği vardı. Kutup Yıldızı (Demirkazık) göğün ortası idi. Yeryüzünden göğe yükselen demir bir kazık veya ağaç Kutup yıldızına bağlanır, dünya ile gök ise bu kazığın etrafında durmadan dönerlerdi.

Hun takvimi, her biri bir hayvan adı ile anılan 12 yıllık devre esasına dayanıyordu. Bu takvime göre bir yılda 12 ay vardı. Bir gün 12 kısım olup, her kısma "çağ" denilirdi. Gün, gece yarısında başlamakta olup; bugün (Anadolu Türklerinin "erden" vakti dediği saat olsa gerek Yıl, 365 gün 5 küsür saat idi. Yılbaşı Ocak-Şubat aylarına rastlardı. Ay yılına dayanan bu takvim Göktürkler zamanında güneş yılına çevrilmiştir. Takvimde maymun gibi adı geçip de Hun yurdunda yaşamayan hayvanların bulunması sebebiyle bu takvimin Türklere ait olmadığını söyleyenler var ise de bunlar önemli değildir.

Hunlar vehimlere, hayale dalmaktan hoşlanmazlar, nazari ve metafizik konularla meşgul olmazlardı. Hun düşüncesinde gerçekçilik hakimdir.

C. HUNLARIN TÜRK VE DÜNYA SİYASİ TARİHİNDE OYNADIKLARI ROLLER

Hiç bir devlet tarihte ölümsüz değildir. Az veya çok belirli bir müddet varlığını sürdürdükten sonra yerini bir başkasına, bir başka siyasi teşkilata bırakır. Yerini bıraktığı siyasi teşkilatı meydana getirenler, daha önceki siyasi teşkilatın üyeleri olabileceği gibi, bir başka millet ve milliyete sahip kişilerde olabilir. Önemli olan, tarih sahnesinden çekilen siyasi sahiplerinin gelecek nesillere bıraktığı mirastır. Tarih ve tarihçi için mühim olan bu mirasın değerini tesbit ederek gelecek nesillerin gözleri önüne bunları sermektir. İşte bu yapıldığı an tarih nesiller için bir ibret tablosu oluşturduğu gibi, onların hafızasını daima canlı, daima taze tutar. Bu da nesillerin geçmişten ibret ve ders alarak gururla ileriye atılmalarında hız ve kuvvet kaynağı olur. İşte bu sebeple, Türk Siyasi tarihini kendileriyle başlattığımız Hunların sevap ve günahlarının bir bilançosunu çıkararak, Türk ve dünya siyasi tarihinde oynadıkları rolleri ortaya koymak istedik. Hunların tarihte oynadıkları rolleri ana çizgileriyle şöyledir:

1. Hunlar bilinen ilk Türk devletini kurarak, Türk siyasi tarihinin (şimdilik) kendileriyle başlamasını sağlamışlardır.

2. Hunların kurdukları siyasi teşkilatın esasları daha sonraki Türk devletlerine de temel teşkil etmiştir. Bu esaslardan bazılarının günümüzün Türk devletlerinden biri olan Türkiye Cumhuriyetinde de görmek mümkündür.

3. Hunlar kurdukları siyasi teşekkülle, Türkleri boy, kabile hayatından kurtararak, onları bir bayrak altında toplamışlardır. Böylece ilk Türk birliğini sağlayarak, onların ileride teşkilatlı, devletli bir millet olmalarını temin etmişlerdir. Bu durumda Türkler boy ve kabile hayatı yaşayarak yok olup gitmekten kurtulmuşlardır.

4. Türk hukuku, dini, töresi Hunlar devrinde şekillenmiştir.

5. Hun devletinin geniş sınırları içinde meydana getirilen dirlik ve düzenlik (Vahdet); değişik ırklardaki insanların karışıp kaynaşmasına sebep olmuştur, bundan da en çok Türk ırkı etkilenmiş ve bazı bölgelerde Türk tipi çeşitli değişikliklere uğrayarak bozulmuştur.

6. Türk kültür ve medeniyetinin de Hunlar çağında şekillendiği ve nesilden nesile aktarılarak, günümüze kadar ulaştığı bir gerçektir.

7. Hunlar başka milletlere, bilhassa Moğollara büyük bir müsamaha göstermişler, tarihi Türk Yurdu içinde yayılmalarına göz yumarak, adeta onların, o ilkel kavmin ileride büyük bir devlet ve teşkilat kurmalarını sağlamışlardır. Eğer bu müsamaha gösterilmemiş olsaydı, Hunlara en büyük darbeleri vuranlardan biri olan Sien-pi'ler tarih sahnesine çıkamayacakları gibi, belki de bugün tarih kitapları Çingiz diye birinden söz etmeyecekti.

8. Hunlar kurdukları devletin jeopolitik durumu itibariyle Batı ve Doğu kültürlerinin köprülüğünü yapmışlardır. Ayrıca kendi kültür ve medeniyetlerinin de buralarda yayılmasını temin etmişlerdir.

9. Yaptıkları anlaşmalarla Türk ırkının Çin seddinin kuzeyinde toplanması sağlanırken. Çinliyide seddin güneyine hapsedmişlerdir. Zira bu anlaşmalar, Çinliyi seddin kuzeyine attığı her adımda müstevli durumuna düşürmektedir.

10. Komşu milletlerin bilhassa Çin'in medeniyet ve kültürlerine çok büyük katkılarda bulunmuşlar, Çinliler, giyim, askeri taktikler, bazı yiyecek maddeleri Çin tiyatrosu ve heykel sanatının öğeleri ve daha birçok unsurları Türklerden öğrenmişlerdir.

11. Hunlar'ın Yüe-çi'leri yurtlarından kovalamaları neticesinde, Hindistan'a göçen bu kavim, Hindistan kültürü, dini, siyasi hayatı üzerinde silinmez izler bırakmıştır.

SONUÇ

Dörtüüz yılı aşan siyasi varlıkları süresince Türkistan'ın tek ve en büyük devleti olan Asya Hunları, M.S.216'da tarih sahnesinden çekildiler. Bir devletin tarih sahnesinden çekilmesi o devletin siyasi hayatının son bulması demektir. Aksine bütün Hunların yok olması demek değildir. Sadece Türkistan'da teşkilatlı bir Hun devletinden söz etmek mümkün değildir. Hun boylarının bir kısmı hala eski topraklarında yaşamaktaydılar. Fakat bunlar siyasi birlikten mahrum ve başka devletlerin hakimiyeti altında bulunuyorlardı. Yabancı hakimiyeti altında yaşamak istemeyen boylar, serbest kalabilecekleri topraklara çekilmişlerdir. Bu topraklarda daha sonraki zamanlarda tekrar siyasi birliklerini sağlayacaklar, yeniden devlet halinde tarih sahnesine çıkacaklardır. Bu sonraki Hun devletleri hakkında Çin yıllıklarından başka Hind, Sasani/İran, Süryani, Ermeni, Grek-Lâtin kaynaklarında da malumat bulunmaktadır.

Hunların başka topraklara, özellikle batıya çekilmesi hadisesi, safhalar halinde gelişmiştir. Chih Chih Shanyü'nün batıda kurduğu Hun Devleti M.Ö. 49-36'ından sonra, Kuzey Hunları 89-91 mağlubiyetlerini müteakip kütleler halinde batıya göç ettiler. Muhtemelen Chih Chih Hunlarının da katılmaları ile kuvvetlendiler. Fakat kaynakların onlardan uzun süre bahsetmemesine bakılacak olursa komşularını fazla rahatsız etmediler. Nisbeten sakin bir hayat yaşadılar.

Bununla birlikte IV. yüzyılın başlarında Sasani Şahı Nersi (293-302) zamanında onlara ait ilk haberlere rastlanmaktadır. Sasani İmparatorluğunun doğu topraklarını idare eden Nersi'nin kardeşi Hürmüz, kuzeydoğudaki bazı halklarla temasa gelmişti. Bu halklar arasında en önemlileri hiç şüphesiz, bu sırada Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında yaşamakta olan Hunlardı. Fakat şimdi o dönemde bunlardan bu isimle bahsedilmemekte idi. Ancak 359 yılı olayları münasebetiyle Romalı bir subay olan A. Macellinus, Chio Nitae'leri zikreklemektedir. Bu tarihte Sasaniler bir Roma kalesi olan Amid'i (Diyarbakır) kuşatmışlardı. Chio Nita'eler Sasani Şahı Şapur (309-379)'un yanında ve onun müttefiki olarak görülmektedirler.

Chio Nitae'lerin Hunların bir grubu oldukları bugün kesin olarak bilinmektedir. Daha sonra bu topluluk Maverâünnehir ve Horasan (Doğu İran)'ı ele geçirdi. Fakat Sasani Şahı Behram Gur (420-438) tarafından

yenilgiye uğratıldılar, Maveräünnehir'e çekilmek zorunda kaldılar. Aynı tarihlerde Hua adlı bir topluluk Toba/Wei Devleri (386-550)'nin saldırıları sonucu Orta Asya'dan batıya çekildi. Böylece Sasani baskısıyla doğuya, Maveräünnehir'e gelen Chionitaelerle Toba /Wei'lerden kaçan Hua'lar bu topraklarda biraraya geldiler, bir konfederasyon teşkil ettiler. Akhun-Eftalitler olarak bilinen bu konfederasyon Doğu Horasan Afganistan ve Kuzey Hindistan'da büyük bir devlet tesis etti.

Diğer taraftan bir kısım Hun boyları, Hazar Denizi'nin kuzeyinden, batıya doğru ilerlemeye başladılar. 375 yılından itibaren Avrupa'da güçlü bir devletin temellerini attılar.

Aynı inkişafı doğuda Çin'de de görmek mümkündür. Çinliler Hun hakimiyetine son vermek için uzun süren mücadelelerden yorgun düşmüşlerdi. Asya Hun Tanrıkuşluğunun yıkılışından kısa bir zaman sonra, M.S. 220'de Han sülalesi düştü. T.S. A.O. T.S. A.O.'ın Oğlu T.S'.A.O P'i, yeni bir sülalenin, Wei sülalesi (220-265)'nin imparatoru olarak tahta geçti. Fakat Wei sülalesi Çin'de birliği sağlayamadı. Çin, 369 yıl devam edecek olan parçalanma devrine girdi. Wei sülalesinden başka batı Çin'de Shu Han (221-263), güneydoğuda Wu (221-280) devletleri kuruldu. Wei devletinin yerine kurulan Chin sülasesi 265-317 bir an için bütün Çin'e hakim oldu. Ve 280 yılında umumi bir silahsızlandırma yapıldı. Silahsızlandırma hareketi neticesinde Çin'in sınır kavimleri askeri kuvvete dayanarak güçlendiler.

Çin'in sınır kavimleri arasında vaktiyle Ts'ao Ts'ao tarafından Çin topraklarında yerleştirilmiş olan 19 Hun boyuda bulunuyordu. Bu 19 Hun boyunun reisi Lu Yüan harekete geçti (304) Li Yüan Mete'nin soyundan geliyordu. Mete ile Han Sülalesi İmaparatorları arasındaki yakınlığı öne sürerek Çin topraklarında bir devlet kurmak için meşruiyeti prensibini ortaya attı. Buna dayanarak kendini Han sülalesinin imparatoru yaptı. Hükümet merkezini, güney Shansi'deki P'ing-ch'eng'de kurdu. 309 yılında Çin başkenti Loyanga saldırdı. Bir yıl sonra 310'da ölünce yerine oğlu Liu Tisung geçti. 311'de Liu Tisung'da Loyang'a bir akın yaptı(311). İmparator ele geçirildi ve bilahare öldürüldü (313).

Liu Yüan, Çin tarzında bir devlet kurmuştu. Fakat bundan memnun kalmayan Hun ileri gelenleri vardı. Shih Lo, bunlardan biri idi. Başlangıçta Liu Yüaan'a bağlı olan Shih Lo, eski Hun geleneklerine göre hareket ediyor ve gün geçtikçe nüfuzu artıyordu. Liu Yüan'ın devleti

gittikçe Çinlileşirken Shih Lo, Hun hayat tarzını devam ettiriyordu. Bunun neticesi olarak O, kendini 319'da Chiao Kralı ilan etti ve oğlu Sihih Hu (328-349), 329'da Liu Yüan'ın kurduğu devlete son verdi. Fakat bu sülalede Shih Hu'nun ölümünden kısa bir zaman sonra 352'de yıkıldı. Mamafih Shih Lo tarafından kurulup, oğlu Shih Hu tarafından geliştirilen Chao Sülalesi, daha sonra ki Toba /Wei devletinin temelini teşkil etmiştir.

Hun boyları Afganistan ile Kuzey Hindistan'da (Ak-Hun-Eftalitler), Avrupa'da (Avrupa Hunları), Çin'de Han ve Chao sülaleleri yeni siyasi teşekküller kurarlarken soylu boylardan Hu-yenler'de Türkistan'da faaliyet halindeydiler. Fakat ne yazık ki aynı başarı Orhun bölgesinde gösterilememiştir. Protomoğol kavimleri önce Hissien-piler ardından Juan-Juan'lar bu bölgeyi ele geçirmişler. ve burada Moğol Çağını başlatmışlardır. Bu hakimiyet 552'de Bumın Kağan'ın Juan-Juan'ları kutlu Ötüken'den çıkarmasına kadar devam etmiştir. Bumın Kağan, Orta Asya'da Hunlardan sonra İkinci Türk Hakimiyetini tesis etmiş ve Göktürkleri bir imparatorluk halinde yükseltmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

A. KİTAPLAR:

- Anıt, A.K., Türk Tarihi ve Banileri, İstanbul, 1950
- Arsal, S.M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947
- Atsız, N., Türk Tarihi Üzerine Toplamalar, İstanbul 1935
- Atsız, N., Türk Tarihinde Meseleler, İstanbul 1975.
- Avcıoğlu, D., Türklerin Tarihi, I-II, İstanbul 1978
- Avcıoğlu, D., Türklerin Tarihi, 111, İstanbul 1979
- Barthold, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara 1975
- Caferoğlu, A., Türk Dili Tarihi, I, İstanbul 1970.
- Danışmend, İ.H., Türklük Meseleleri, İstanbul 1979
- Danışmend, İ.H., Tarihi Hakikatler, I-II, İstanbul 1976
- Eberhard, W., Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942
- Eberhard W., Çin Tarihi, Ankara 1947
- Ergin, M., Orhun Abideleri, İstanbul 1976
- Esin, E., Türk Kültür Tarihine Giriş, (İslamiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş- T.E.K.E 11. Cilt, 1/b'den ayrı basım.) İstanbul 1978.
- Diyarbakirli, N., Hun sanatı, İstanbul 1972.
- Grousset, R., Bozkır imparatorluğu, (Nşr. M. Reşat Uzman) İstanbul 1980

- Gökalp, Z. Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1924.
- Günaltay, M.Ş., Mufasssal Türk Tarihi, I-XII, İstanbul 1923
- Hüseyin, Hüsnü., Türk Tarihi, İzmir 1933.
- Kafesoğlu İ., Türk Milli Kültürü, Ankara 1977.
- Kitapçı, Z., Yeni İslam Tarihi ve Türkler I-II, Konya 1995
- Koca, S., Türk Kültürünün Temelleri, İstanbul 1990
- Koşay, H.Z., Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1974.
- Kurat, A.N., IV-XVIII.y.y'da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972
- Necib, A., Türk Tarihi I, İstanbul, 1910
- Nemeth, Gy., Atilla Ve Hunları,(Nşr.Ş.Baştav)İstanbul 1962
- Nur,R., Türk Tarihi I-XII, İstanbul 1924
- Onat, A., Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları Hakkında Notlar, Ankara, 1978.
- Orkun, H.N., Türk Dünyası, İstanbul, 1932
- Orkun, H.N., Türk Tarihi Not Hülasaları, İstanbul I, 1940
- Orkun, H.N., Türk Tarihi I-IV. Ankara, 1946
- Ögel, B., İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962
- Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I-II. İstanbul 1971

- Ögel, B., Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1978.
- Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Ankara 1981
- Ögel, B., Sino-Turcica, Taipei 1964.
- Rasonyı, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971
- Sümer, F., Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, Ankara 1967.
- Süleyman Hüsnü Paşa, Tarih-i Alem, İstanbul 1911
- Togan A.Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş I, İstanbul, 1946
- Togan, A.Z.V., Oğuz Destanı, İstanbul 1982
- Turan, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II, İstanbul 1979.
- Turan, O., Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941
- Türükoğlu, G., Sınırlandırılmış Türk Tarihi I, Ankara 1976
- İnan, A., Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976
- İnan A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1947.

B. MAKALELER

- Chi, T., "Türk Tarihine Ait Çin Kaynakları", T.E.D.
(1971), S.2, s.181-211.
- Eberhard, W., "Kaylar Kabilesi Hakkında Sinolojik
Mülahazalar", Belleten VII/32, (1944)
s.567-589
- Eberhard, W., "Eski Çin Kültürü ve Türkler",
D.T.C.F.D.1/4 1945.
- Gabain, A.V., "Hunisch Turkische Beziehurgen"
Z.V.Togan Armağanı, İstanbul 1955 s.14-29
- Köprülü, F., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei
Meselesi", Belleten VII/28 (1943)
- Kafalı, M., "Türkler'in Anayurdu" Tarihte Türk
Devletleri Ankara 1987 s.1-2.
- Kafesoğlu, İ., "Türk Adı" Reşit Rahmeti İçin, Ankara
1966, s.306-319.
- Kafesoğlu, İ., "Hun İmparatorluğu" T.D.E.K. I, Ankara
1992 s.111-125
- Kafesoğlu, İ., "Türk Adı", "Türk Soy" İ.A.XII.S.142-144
- Kafesoğlu, İ., "Hun İmparatorluğu" T.D.E.K. Ankara 1976.

- Ögel, B., "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I, Yüe-çi'ler" D.T.C.F.D XV/1-3 (Mart-Haziran-Eylül 1957), s.247-278.
- Ögel, B., "Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu", Milli Kültür 1/6 (Haziran 1977) s.38-40.
- Ögel, B., "Mete'nin Oğlu Gök Han", Milli Kültür 1/9 (Eylül-1977) s.30-33.
- Ögel, B., "Cici Han", Milli Kültür 1/10 (Ekim-1977) s.25-27.
- Türükoğlu, G., "Türk Tarihi Yeni Baştan Yazılmalıdır", Töre S.2 (Mart, 1978), s.8-17.